

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov Eurasian
National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY SeriesE

4(145)/ 2023

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2023

Astana, 2023

Бас редакторы: **Жанат Аймұхамбет**

филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: **Маншук Ескиндирова**

PhD, доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Айтуғанова Сәулеш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Аскарарамиз	ф.ғ.д., проф., Баку мемлекеттік университеті, Баку, Әзербайжан
Әбдуәлиұлы Бекжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әліпбай Бибол	PhD, оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Аширбаев Самихан	ф.ғ.д., проф., Ә. Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бейсембаева Жанаргуль	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Балтабаев Хамидулла	ф.ғ.к., проф., Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан
Биженова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Беженару Людмила	ф.ғ.к., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Әзербайжан ұлттық академиясы, Баку, Әзербайжан
Екижи Метин	доктор, проф., Еге университеті, Измир, Түркия
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жан Динжин	PhD, проф., Миньцзу Қытай университеті, Пекин, Қытай
Жарқынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жунусова Жаңылдық	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Қамзабекұлы Дихан	ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газетінің директоры, Астана, Қазақстан
Қасқабасов Сейіт	ҚР ҰҒА академигі, Алматы, Қазақстан
Қасымбекова Нурилла	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	Татарстан Республикасы ҒА корреспондент мүшесі, ф.ғ.к., проф., Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Ғ.Ибрагимов атындағы тіл, әдебиет және өнер институтының директоры, Қазан, Ресей
Мусурманов Әркин	ф.ғ.д., проф., Самарқан университеті жанындағы «Ұлы Жібек жолы» ғылыми орталығының директоры, Самарқан, Өзбекстан
Наврозова Нурида	ф.ғ.д., Баку мемлекеттік университетінің профессоры, Баку, Азербайжан
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Нұрғали Қадияша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Саркенова Қарлығаш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шашкина Гульжан	ф.ғ.к., доц., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2, 402 каб.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413) E-mail: vest_phil@enu.kz Журнал менеджері: **Жуматаева А.**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж.

№KZ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана. Басуға 30.06.2023 ж. қол қойылды.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief: Zhanat Aimukhambet

Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief: Manshuk Eskindirova

PhD, Acting associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Editorial board

Aituganova Saulesh	Can. of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Askarov Ramiz	Doctor of philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Abdualiuly Bekzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Ashirbayev Samihan	Doctor of philology, Prof., A. Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan
Baltabaev Hamidulla	Can. of philology, Prof., Mirzo Ulugbek Uzbek National University, Tashkent, Uzbekistan
Beisembayeva Zhanargul	Can. of philology, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of philology, Prof. Higher school of linguodidactics and translation, Saint Petersburg, Russia
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kaskabassov Seit	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kasymbekova Nurilya	Can. of philology, Acting assoc. professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Kamzabekuly Dikhan	Doctor of philology, Prof., Academician of NAS RK, Director of the Republican newspaper «Egemen Kazakhstan», Astana, Kazakhstan
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Kemenger Kaiyrbek	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Minnullin Kim	Doctor of philology, Prof., Corresponding member of Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Director of G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Kazan, Russia
Musurmanov Erkin	Doctor of philology, Prof., Director of the Great Silk Road Research Center of Samarkand State University, Samarkand, Uzbekistan
Navruzova Nurida	Doctor of philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Negimov Serik	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurieva Fanaza	Doctor of philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint national Committee on languages and international education, Washington, USA
Sarekenova Karlygash	Can. of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Satenova Serikkul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Shashkina Gulzhan	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zharkynbekova Sholpan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China
Zhunusova Zhanyldyk	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Editorial address: 2, Satpayev Str., of. 402, Astana, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413) **E-mail:** vest_phil@enu.kz **Managing Editor:** *Zhumatayeva A.*

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.

Periodicity: 4 times a year **Circulation:** 10 copies. Signed in print: 30.06.2023

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

Главный редактор: **Жанат Аймухамбет**
доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Зам. главного редактора: **Маншук Ескиндинова**
PhD, и.о. доцента., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Айтуганова Саулеш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Аскарлов Рамиз	д.ф.н., проф., Бакинский гос.университет, Баку, Азербайджан
Абдуалиулы Бекжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Алипбай Бибол	PhD, преподаватель, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Аширбаев Самихан	д.ф.н., проф., Ташкентский гос.университет узбекского языка и литературы им. А. Навои, Ташкент, Узбекистан
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., доцент м.а., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Балтабаев Хамидулла	к.ф.н., проф., Узбекский национальный университет им. Мирзо Улутбека, Ташкент, Узбекистан
Бижкенова Айгүл	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Беженару Людмила	к.ф.н., проф., Ясский гос.университет, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Екижи Метин	доктор, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Ескеева Мағрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жақыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Жаркынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жунусова Жаңылдык	ф.ғ.д., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Камзабекулы Дихан	академик НАН РК, д.ф.н., проф., директор республиканской газеты «Егемен Қазақстан», Астана, Казахстан
Каскабасов Сеит	академик НАН РК, Алматы, Қазақстан
Касымбекова Нурия	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Кеменгер Каирбек	к.ф.н., доцент, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамский университет, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	д.ф.н., проф., член-корреспондент Академии наук Республики Татарстан, директор Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова, Казань, Россия
Мусурманов Эркин	д.ф.н., проф., директор научного центра «Великий шелковый путь» Самаркандского гос. университета, Самарканд, Узбекистан
Наврузова Нурида	д.ф.н., проф., Бакинский гос.университет, Баку, Азербайджан
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Нурғали Қадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Сарекенова Карлыгаш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Сатенова Серикгуль	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Тажибаева Сауде	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Турысбек Рахымжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, Россия
Шашкина Гульжан	к.ф.н., доц., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Шәріп Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет им.Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-413) E-mail: vest_phil@enu.kz Менеджер журнала: **Жуматаева А.**

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №KZ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 10 экземпляров. Подписано в печать 30.06.2023 г.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Филология сериясы, №4(145)/2023**

МАЗМҰНЫ

ЛИНГВИСТИКА

Бегимова Г.А., Абдиров Ө.Қ. Қазақ тіліндегі «бай-кедей» тақырыбындағы мақал-мәтелдердегі бинарлық оппозиция	8
Ереханова Ф.Т., Сатылханова Г.А., Жорабекова А.Н. Жалқы есімдердің қысқаша сипаттамасы	19
Жусупов А.Е., Молдахметова З.Н. Қажетке орай түсініктемесі шығатын Қазақстанның топонимия атласы (құрастыру бойынша бастапқы жұмыс)	35
Кашкеева А.Б., Құлжанова Б.Р. Халық танымындағы табудың лингвомәдени қызметі	45
Мамырбек Г.М., Сейітбекова А.А. «Хұсрау уа Шырын» мәтінін транскрипциялау мәселесі	55
Мухатаева К., Майкотова Ф., Мергенбаева Қ. Қазақстандағы латын әліпбиіне көшудің мемлекеттік тілді жаңғыртудағы рөлі	66
Нугуманова Ә.Н., Жүнісова Ж.Н. Тіл біліміндегі <i>саяси дискурс</i> ұғымының көпқырлылығы	79
Нұрдаулетова Б.И., Аманқосов О. Серікбол Қондыбай негіздеген «теңіз жылқыларының» түркілік генезисі (Маңғыстау сакралды мәтіндері негізінде)	87
Сағымжанова Т.Б., Сағындық Н.Б., Алкая Е. «Хұсрау-Шырын» поэмасы және түркі халықтарының эпикалық мұрасы	99

ӘДЕБИЕТТАНУ

Асқарова А.Ш., Құлманов Қ.С. Қазақ әңгімелеріндегі мистикалық мотивтер	109
Жанбершиева Ұ., Оралова Г.С., Төлебаева А.Т., Камипшева Г.А. Сыр сүлейлерінің (Тұрмағамбет, Жүсіп, Омар) мысал өлеңдеріндегі Шығыстық дәстүр	121
Қорғанбеков Б.С. Дулат Исабековтің «Біз соғысты көрген жоқпыз» повесінің танымдық және көркемдік мәні	132
Мельнова К. В., Оспанова Ж.Т. Қазіргі әдебиеттанудағы фэнтези жанрының ауқымы мен жан-жақтылығы	143
Нұрғали Қ.Р., Уайсбаева А.Г. Авторлық дүние суреті көркем шығарманы гендерлік талдау контекстінде (Л. Улицкаяның «Жасыл шатыр» романы бойынша)	153

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Байгунисова Г.И., Бейсембаева Ж.А., Абайдулла М.Е. Қазақстанда ағылшын тілін оқытудағы көрнекі ойлаудың негізгі идеялары	161
Жусупова Р.Ф., Амренова А.С., Абикар Нур Ш. Университеттің дарынды студенттерін анықтау және олардың ағылшын тіліндегі дағдыларын дамыту	172
Қошанова Ж.Т., Ахметова Т. А. Қазақ тілін деңгейлеп меңгертуге бағытталған тапсырмалар жүйесінің сипаттамасы	188
Тусупбекова М.Ж., Қасымбекова Н.С., Тажитова Г.З. Ағылшын тілін оқытудағы когнитивтік көрнекілік (S. Gorlin «Nuclear English» оқулық негізінде)	197

**Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Philology Series, №4(145)/2023**

CONTENTS

LINGUISTICS

Begimova G.A., Abdirov O.K. Binary opposition in proverbs and sayings in the Kazakh language “rich-poor”	8
Yerekhanova F.T., Satylkhanova G.A., Zhorabekova A.N. Brief characteristics of proper names	19
Zhussupov A.E., Moldakhmetova Z. N. Toponymic atlas of Kazakhstan with tooltips (preliminary compilation work)	35
Kashkeyeva A.B., Kulzhanova B.R. Linguocultural function of taboo in cognition of nation	45
Mamyrbek G.M., Seitbekova A.A. The problem of transcription of the text «Khusrau ua Shirin»	55
Mukhataeva K., Maikotova G., Mergenbayeva K. The role of the transition to the Latin alphabet in Kazakhstan in the modernization of the state language	66
Nugumanova A.N., Zhunussova Zh.N. Multidimensionality approaches to the study of <i>political discourse</i>	79
Nurdauletova B.I., Amankosov O. Turkic genesis of “seahorses” according to Serikbol Kondybai (based on sacred texts of Mangistau)	87
Sagymzhanova T.B., Sagyndyk N.B., Alkaya E. The poem “Khosrov-Shirin” and the epic heritage of the Turkic peoples	99

LITERATURE STUDIES

Askarova A.Sh., Kulmanov K.S. Mystical motives in Kazakh stories	109
Zhanbershiyeva U., Oralova G.S., Tulebayeva A.T., Kamisheva G.A. Eastern traditions in fables of storytellers of the land of Syr	121
Korganbekov B.S. The cognitive and artistic value of Dulat Isabekov’s story “We Have Not Seen War”	132
Melnova K.V., Ospanova Zh. T. Diversity and Multiplicity of Fantasy Genre in Modern Literary Criticism	143
Nurgali K. R., Uaisbayeva A. G. Author’s Worldview in the Context of Gender Analysis of Literary Works (based on the Novel «Green Tent» by L. Ulitskaya)	153

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Baigunissova G. I., Beisembayeva Zh. A., Abaidulla M. Y. Principle Ideas of Visible Thinking in Teaching English in Kazakhstan	161
Zhussupova R.F., Amrenova A. S., Sh. Abikar Nur. Identifying and Fostering Gifted University Students Across English Language Skills	172
Koshanova Zh.T., Akhmetova T.A. Description of the system of tasks for levelly learning the kazakh language	188
Tussupbekova M.Zh., Kassymbekova N.S., Tazhitova G.Z. Cognitive visualization in teaching English (on the example of the textbook «Nuclear English» by S. Gorlin»	197

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Бегимова Г.А., Абдиров О.К. Бинарная оппозиция в пословицах и поговорках на казахском языке «богатый-бедный»	8
Ереханова Ф.Т., Сатылханова Г.А., Жорабекова А.Н. Краткая характеристика имен собственных	19
Жусупов А.Е., Молдахметова З.Н. Топонимический атлас Казахстана с всплывающими подсказками (предварительная работа по составлению)	35
Кашкеева А.Б., Кулжанова Б.Р. Лингвокультурная функция табу в когнитии народа	45
Мамырбек Г.М., Сеитбекова А.А. Проблема транскрипций текста «Хусрау уа Ширин»	55
Мухатаева К., Майкотова Г., Мергенбаева К. Роль перехода на латинский алфавит в Казахстане в модернизации государственного языка	66
Нугуманова А.Н., Жунусова Ж.Н. Многоаспектность понятия <i>политический дискурс</i> в лингвистике	79
Нурдаулетова Б.И., Аманкосов О. Тюркский генезис «морского коня» по Серикболу Кондыбаю (на основе сакральных текстов Мангистау)	87
Сагымжанова Т.Б., Сагындык Н.Б., Алкая Е. Поэма «Хосров-Ширин» и эпическое наследие тюркских народов	99

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Аскарлова А.Ш., Кудманов К.С. Мистические мотивы в казахских рассказах	109
Жанбершиева У., Оралова Г.С., Толебаева А.Т., Камишева Г.А. Восточные традиции в баснях-стихах сказителей земли Сыра (Турмагамбет, Жусип, Омар)	121
Корганбеков Б.С. Познательное и художественное значение повести Дулата Исабекова «Мы не видели войны»	132
Мельнова К. В., Оспанова Ж.Т. Диапазон и многогранность жанра фэнтези в современном литературоведении	143
Нургали К.Р., Уайсбаева А.Г. Авторская картина мира в контексте гендерного анализа художественного произведения (на материале романа Л.Улицкой «Зеленый шатер»)	153

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Байгунисова Г.И., Бейсембаева Ж.А., Абайдулла М.Е. Основные идеи визуального мышления в преподавании английского языка в Казахстане	161
Жусупова Р.Ф., Амренова А.С., Абикар Нур Ш. Определение одаренных студентов университета и развитие их навыков английского языка	172
Кошанова Ж.Т., Ахметова Т.А. Характеристика системы заданий для уровня изучения казахского языка	188
Тусупбекова М.Ж., Касымбекова Н.С., Тажитова Г.З. Когнитивная визуальность в обучении английскому языку (на примере учебника S. Gorlin «Nuclear English»)	197

Г.А. Бегимова, Ө.Қ. Абдиров

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
E-mail: gukjik_76@mail.ru, orken1996@mail.ru

Қазақ тіліндегі «бай-кедей» тақырыбындағы мақал-мәтелдердегі бинарлық оппозиция

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі «бай-кедей» тақырыбындағы мақал-мәтелдердің бинарлық оппозициясы қарастырылған және мақаладағы «бай-кедей» ұғымының мәні мен қарсылық деңгейін анықтауды мақсат етеді. Дәл осы тақырыптағы осыған дейін зерттеулер түсіндіру деңгейінде болса, мұнда мағыналық қарсылық деңгейін бағалауға ұмтылыс жасалады. Мақалада теориялық тұжырымдар мен гипотезалар, паремиялардың уәждемесіне байланысты классификациялар секілді тұрақты ұғымдардан бөлек, кей сөздердің этимологиясынан да хабар беріледі. Қазіргі кезеңде лингвофольклорлық зерттеулерді жүргізу арқылы текстологиялық мәселелерді шешу этнолингвистика үшін өте өзекті. Зерттеу барысында лингвофольклорлық бірлікті салыстырмалы және сипаттамалы-тарихи, анализ және синтез, індетте зерттеу әдіс-тәсілдері қолданылған. Паремия ішіндегі жеке бірліктерді қарсы позицияға қойып зерттеу де қарастырылды. Нәтижесінде «бай-кедей» ұғымдарының шығу тегінен бастап, перифериялық нүктелерін анықтай алдық. Зерттеу мен оның нәтижелері этнолингвистика, лексикология, паремиялогия саласына қызығушыларға маңызды болмақ. Зерттеу нәтижесі мен тұжырымдарын прагма-когнитивистикалық зерттеулерде, паремиялық сөздіктерде пайдалануға болады.

Түйін сөздер: мақал-мәтел, бинарлық оппозиция, паремия, этнолингвистика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-8-18>

Кіріспе. Жалпы тіл біліміндегі «қарсылық» түсінігінен алар қазақ тілінің де үлесі баршылық. Себебі қазақ тілінің тілдік әлемінде де бинарлық оппозициядағы тілдік бірліктер өте көп. Соның бірі – «бай-кедей» бинарлық оппозициясы. «Бай мен кедей қарама-қарсы ұғым ба, сатылы түсінік пе?»-деген тексерісті сауал да осы тұстан шығады. Бір нүктеден бақыласақ тек қарсылықты көреміз (қарсы нүктелердің саны да тұрақты емес). Алайда ол нүкте абсолютті қарсылыққа ұшырай ма не ортадағы әлденені де шарпып өтеді ме? Біз гипотетикалық тұрғыда мақал-мәтелдердегі мағына қарсылығының шамасын (яғни «А*Б» арасындағы мағына алшақтығын) өлшеу үшін бірінші мүшесі a_1 , екінші мүшесі $a_2 = a_1 + d$ (қазақ тілінің синтаксистік ережесімен интеграциялап жатқандықтан « $d + a_1$ » деп алмастырып пайдаланамыз) болатын арифметикалық прогрессияға салып көреміз (Мұндағы d - тұрақты сан). Мысалы, Егер $a_1 =$ «бай адам», $d =$ «өте» болса, a_2 неге тең? Шешімі: $a_2 =$ өте + бай адам = өте бай адам болар еді. Прогрессия ережесі мағыналық деңгейде толық орындалуы үшін «адам» сөзі нейтралды ортада яғни «0»-де тұруы қажет. Себебі «Егер $d > 0$

болса, онда арифметикалық прогрессия өспелі, егер $d < 0$ болса, онда кемімелі болады» деген ережені шетке ысыра алмаймыз. Демек, a_1 = «кедей адам», d = «өте» болса, a_2 = өте + кедей адам = өте кедей адам болуы қажет. Біз дәл осы тәсілмен мақал-мәтел ішіндегі мағына қарсылығының дәрежесін нақты айқындаймыз деуден аулақпыз. Себебі ұғымдардың «ядросы» мен «перифериясы» деген ең ұтымды терминдер бізге дейін анықталып қойған. Біздің көксейтініміз: «Мағыналық қарсылық осы секілді жүйеге бағынса, біз шамалай алатын бірізділікке қолжеткізер ме едік?!»-деген ниет. Алайда бұл әзірге жосыққа көне салатын шаруа болмай тұр. Өйткені қазақ тіліндегі ұғымдардың ядро-перифериялық қатынастағы сөздігін көзіміз шалмады. Осы себепті біз мағыналардың қайшылық деңгейін толық анықтай алмаймыз. Тек долбарлау мен жекелеген сөздердің өзіміз шамалаған қарсылық дәрежесін ғана көрсете аламыз. Материялық шамалардың қарсылық деңгейін өлшеу үшін арнайы өлшем бірліктер бар. Мағынасы да сонымен шамаланады. Ал көп жағдайда абстракт ұғымдарды материялық өлшемге сала алмауымыз да мағыналардың қарсылық дәрежесін анықтауға кедергі келтіреді. Біздің жағдайда тек қолда бар лингвобірліктердің мағыналық күзіретіне сеніп, оларға сатылы тізбек жасай аламыз.

Қарсылықтарды байқау салыстырудың және адамзаттың экзистенциялық әрекеттерінен туған қабілет. Салыстыру арқылы табиғаттың, бізден күшті құбылыстардың сырына үңіле бастадық. Әр күштіден құдай іздеп, оңан ұмтылу адамзатқа тән әрекеттердің бірегейі болып кетті. Жазбамыздың барысында аталған мәселеге басқа қырынан келеміз. Біз осынау іздену әрекетіндегі салыстыруды жиі пайдаланып, қарсымыздағы материяларды топ-топқа жіктей бастадық. Заттарды пайдалы-зиянды, жақсы-жаман, үлкен-кіші, т.б. белгілеріне байланысты ғана емес, табиғаттағы заттарға бір бүтін тұтас дүниедегі бір-бірімен байланысты бөлшектер, құбылыстар ретінде күрделірек классификацияларға топтастыру да әрекетімізді күрделендіре түсті. Айта кететін жай, салыстырулар сол кезеңдердегі адам қай деңгейде болса, сол дәрежеде жүзеге асып жатты. Философиядағы (инь-янь, бар-жоқ, ақ-қара, идеализм-материализм т.б.) түсініктер де осы салыстырудың жемісі деп білеміз. Ал лингвистикада осындай сөздер мен мазмұндар қайшылығын бинарлық оппозиция ретінде қарастырып жүрміз.

Зерттеу әдістері. Бұл мақалада мақалдарды бинарлы қатынас тұрғысынан талдау негізгі зерттеу әдісі ретінде алынып отыр. Мақалдың стереотипті және жағдаяттық мазмұны мен ондағы лексикалық бірліктердің мәні, синтаксистік қатынасы жайын тереңірек түсіну үшін, тіпті індетте зерттеу үшін де осы әдістің қажеттілігі туып отыр. Біздіңше, екі ұғымның мазмұн салмағын анықтау мүмкіндігі де қарсы қойғанда пайда болады. Әуелде айтып өткен арифметикалық прогрессия әдісі де осынау қарсылықтың қаншалықты деңгейде екенін анықтаудың болжалды амалы еді. Жалпы дуалды түсініктерді зерделеуге арналған бинарлық оппозиция жолы біз ойлап тапқан әдіс емес-ті. Сонымен қатар маңызды лексикалық бірліктерге тереңірек түсінік беру мақсатында компоненттік талдау да жасалды. Компоненттік талдау жолымен қазақ тілінің түсіндірме сөздіктеріндегі «бай-кедей» концептуалды оппозициясы номинанттарының сөздік дефиницияларын саралау сөздердің базалық бөлігінің семантикалық құрылымын анықтауға мүмкіндік берді. Түсіндірме сөздіктер әлемнің тілдік бейнесінде қалыптасқан ұлтқа тән ерекшелікті көрсетеді, концептінің ядролық негізінің дамуын, өзгерісін анықтайды. Адамның қоршаған ортамен қарым-қатынасында болмыстың заңдылықтарын тану жолындағы алғашқы қадамдары ертеден келе жатқан классификациялардан айқын көрінеді. Архаикалық қоғамды зерттеуші ғалымдардың айтуына қарағанда, алғашқы қауымдық ойлауда дүниені классификациялаудың көптеген түрлері болған. Кейбір ежелгі классификациялар қазіргі логика тұрғысынан бір-біріне ешқандай қатысы жоқ болып көрінетін заттар мен ұғымдарды топтастырып, жүйелеуімен ерекшеленеді. Бір қарағанда жуыспайтын құбылыстар болып көрінеді, ал архаикалық қауымның тарихи дамуы тұрғысынан қарайтын болсақ, бұл классификацияларда жүйелі ойлау іздері сайрап жатыр. Жалпы алғанда бинарлық оппозиция ұғымы қарама-қарсылықты сипаттайтын ұғым. «Қай тараптан, қай призмадан қарағанда?» деген сауалға «жағдаят жауап береді» дер едік. Себебі қауым бойындағы

көзқарас санқырлы және өзгермелі. Бұл жеке біздің емес, бізге дейінгі Әбу Насыр Әл-Фараби секілді ғұламалардың жазбаларында да қарастырылған мәселе: «Олар бірден-бір иегерде бірден-бір қатынаста, бірден-бір уақытта бола алмайтын, осындай екі қарсы жатушылар. Бір-біріне қарсы жататын нәрселердің төрт түрі бар: 1) ара қатысты нәрселер, 2) қарама-қарсы нәрселер, 3) айырылу және иелену, 4) мақұлдау және терістеу. Осылардан қарама-қарсылыққа тоқталсақ, олар екі түрлі болып келеді, бір жағдайда олардың арасында ешқандай орташа жоқ, мысалы жұп және тақ, ал екінші жағдайда – олардың арасында ортақ әдене бар (Мысалы, ақтық пен қаралықтың, жылылық пен суықтықтың арасын көмес көпір жалғап жатыр). Олардың ортасында аралық (буын) бар, қашан екі қарама-қарсылықтардың біреуі бойындағы қайсыбір иегерге тән болмаса, онда соңғы олардың екеуінен де айырыла алады, осылай, мысалы, су, себебі онда суық пен жылыну қашанда болу міндетті емес, кейбір жағдайларда ол жылы да емес, суық та емес болады және де оған олардың арасындағы орташа бірдеме тән» [1, 201].

Қарсылықты құрылымдардың шығу тарихы Прага лингвистикалық мектеп өкілдерінің жемісі, ол мектеп 1926 жылы Прага үйірмесінде бастау алған мұнда ір орыс және чех лингвистері Н.С.Трубецкой, В.Матезиус, Р.Якобсон, Б.Трнка, Б.Говранек, И.Вахех кейін В.Скаличка, И.Коржинек және т.б. жаңа мектептің бағдарламалық іс-әрекеті атақты тезисте беріліп 1929 жылы жарық көрген. Қазіргі лингвистикада бинарлық оппозиция мәселесі едәуір зерттелген және антонимиямен бір мазмұнда қарастырылады. Дегенмен, мақал-мәтел сияқты түйінді, күрделі құрылымдардың мәселелерін қарастыру үшін бұл салаға қайтадан мойын бұрып отырмыз.Тіл білімінде ғалымдар болымсыздықты «оппозиция» деген түсінікпен байланыстырады. Әлемдік ғылыми ортада алғаш рет осы терминді енгізген ғалым, орыс ғалымы Н.С.Трубецкой болатын. Қазіргі уақытта бинарлық оппозиция «әлемді ұтымды сипаттаудың әмбебап құралы, онда бір мезгілде екі қарама-қарсы ұғымдар қарастырылады, олардың бірі қандай да бір сапаны бекітеді, ал екіншісі – жоққа шығарады»(Мысалы, бай – бай емес) деп түсініледі. Н.С.Трубецкой бір-бірінен айырмашылығы бар, бірін-бірі жоққа шығаруымен бірге ортақ қасиеті барын айтып, үш типті оппозицияны көрсеткен. Олар: привативті (қос мүшелі), градуалды (басқышты, сатылы); эквиполентті (тепе-тең) [2, 7].

А.Я. Гуревичтің айтуынша, бинарлық оппозиция адам санасының категорияларын анықтауға мүмкіндік береді. Мұндай әмбебап ұғымдар бір-бірімен тығыз байланысты және адамдарға қоршаған шындықты қабылдауға көмектесетін «әлем моделін» құрайды [3,7]. Адамдардың санаттары Д.Браунның зерттеулерінің бірінде егжей-тегжейлі зерттелген. Нәтижесінде кез-келген ұлттың өкілдері келесі бинарлы оппозицияларды ажырататыны анықталған: еркек-әйел, қара-ақ, жақсы-жаман [4, 394].

Бинарлық оппозициялық жұптар классификациясын лингвистикалық әдіс-тәсілдер қатарында қолдану тілдік фактілерді логика-философиялық, логика-когнитивтік, логика-мәдениеттанымдық тұрғыдан талдауға жаңаша реңк үстемелеп, лингвистикалық ғылыми талдаудың әдістемесін белгілі дәрежеде жасауға ықпал етеді. Мысалы, тілдік санамыздағы ұғымдарды классификациялау кезінде бинарлы классификацияның жинақтаушы әсері барын байқаймыз.

Ғалым Т.В.Цивьян бинарлық оппозиция ретінде әлемдік ұғымдарды іштей:

1) Кеңістіктің құрылысына байланысты – жоғары-төмен, көк жүзі-қара жер, жер-жер асты әлемі, оң-сол, шығыс-батыс, солтүстік-оңтүстік, т.б.

2) Уақытқа байланысты – күн-түн, жарық-қараңғы, жаз-қыс, көктем-күз, т.б.

3) Түске байланысты – ақ-қара, қызыл-қара, т.б.

4) Табиғат және мәдениет оппозициясы тұрғысынан – дымқыл-құрғақ, шикі-піскен, табиғи-жасанды, т.б.

5) Әлеуметтік категорияға қатысты (жас мөлшерлік, қоғамдық әртүрлі мағынада) – еркек-әйел, үлкен-кіші, жас-кәрі, қыз-ұл, жат-жақын, т.б.

6) Дүние бейнесін айқындауға байланысты киелі-қасиетті-пенделік, бұ дүниелік-бақилық, т.б. деп бірнеше жұпта қарастырған [5, 37]. Осы аталған қатардағы әлеуметтік

категорияға қатысты бинарлық оппозициялар халқымыздың фольклорынан, оның ішінде мақал-мәтелдерден көрініс табады. Мәселен:

Кедей бай болсам дейді,
Бай құдай болсам дейді [БС].

Жоғарыда келтірілген мысал мен мақала кіндігіне айналып отырған «бай-кедей» ұғымдары және оларға қатысты мақалдардың мазмұны біздің назарымызды өзіне бұрып отыр. Себебі нарықтық қоғамда өмір кешіп жатқан біздің халықтың түсінігінде «бай-кедей» ұғымдарының қандай күй кешіп жатқаны түсініксіз. Себебі аталған сөздердің семалық қатпары тым қалың. Нақтырақ айтсақ пайда болуы мен эволюциясы тереңнен бастау алады. Біз аталған ұғымдардың пайда болуы мен олардың таңбалануы мен таңбалық жаңа мағына үстеулері параллельді түрде жүзеге асты деген ойдамыз. Онымен қоса «жоқ, кедей, жарлы» ұғымдарының қарама-қайшылығы ретінде «бар, бай, би, бек» түсініктері әр кезеңдегі мақал-мәтелдерде де бинарлық оппозицияда қолданылды деп білеміз. Сондықтан да «бай-кедей» қайшылығына байланысты мақал-мәтелдерді зерделеуде жоғарыда көрсетілген ғалымдардың классификацияларына сүйеніп, бинарлық оппозиция әдіс-тәсілдерін мейлінше пайдалануға тырысамыз. Сонымен қатар анализ-синтез, сипаттамалы және салыстырмалы-тарихи әдістерді де ішінара қолданамыз. Зерттеудің кіріспе және қорытынды бөліктерінде зерттеудің мақсат-міндеттері мен олардың нәтижесін түсіндіру үшін функционалды лингвистиканың тәсілдері мен терминдері қолданылады.

Әдебиетке шолу. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі бай-кедей тақырбын зерделеу ХІХ ғасырдағы Абай Құнанбайұлы шығармашылығынан бастау алды десек те болады. Қазір жалпы жұрттың аузында Абайдың 45 қара сөзі деп айтылып жүрген ғақлияның 29-сөзінде: «Әуелі «Жарлы болсаң, арлы болма» дейді. Ардан кеткен соң, тірі болып жүрген құрысын. Егер онысы жалға жүргеніңде жаныңды қинап еңбекпенен мал тап деген сөз болса, ол - ар кететұғын іс емес. Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек - ол арлы адамның ісі», - деп жарлылық жайлы қазақ мақалын өзінше талдап, баға беруге тырысады [6].

ХХІ ғасырдың алғашқы ширегіне тән бинарлық ұғымдар жөніндегі талдауларды негізінен шетелдік зерттеулерден көбірек байқайтынымыз жасырын емес. Бірақ ол отандық ғалымдар аталған тақырыпты мүлдем қозғамай жүр деген сөз емес. Тек осы қазақ тіл білімі ауқымында жасалған зерттеулердің әлі де жеткіліксіз екенін аңғартады. Соңғы жылдарда жарық көрген зерттеулердің ішінде Э.Н. Дүнгенбай, Ж.К. Отарбекова, З. Каймаздың авторлығымен жарық көрген «аманат пен қиянат» ұғымдарының оппозициясына концептілік талдау жасаған мақаласына, Б. Сүйерқұл мен А.А. Құрманәлі Чакыроғлуның «бақыт және бақытсыздық» тақырыбындағы қазақ мақал-мәтелдеріне жасалған зерттеуіне тоқталып кетуге болады. Бірінші мақалада тілдік маңызы бар терминдердің концепт тұрғысында зерттелу маңыздылығы тұрғыда айтылған, соның ішінде қазақ ұлтының дүниетанымдық ерекшелігін көрсететін концептілердің бірі «аманат» концептісі тарқатып жазылған. Онымен оппозициялық жұп құрайтын «қиянат» та қоса зерделенген. Авторлар аманат пен қиянат ұғымдарына кеңінен мағыналық талдау жасай келіп, Алматы қаласы, Түрксіб ауданында орналасқан «№83 Гимназия» КММ-да білім алатын 16-18 жас аралығындағы оқушылар арасында ассоциациялық әдіске негізделген әлеуметтік сауалнама жүргізген [7, 147-157]. Зерттеу нәтижесі мен оған жасалған анализге көз жүгірте келе зерттеу қос ұғымдағы мағыналық ядролардың ара жігін анықтауды мақсат тұтқан деп ойлаймыз. Кейінгі зерттеу еңбегінде қазақ тіліндегі «бақыт-бақытсыздық» ұғымдарына байланысты мақал-мәтелдер сараланған. Мақаланың мақсаты қазақ мақал-мәтелдерінде кездесетін «бақыт-бақытсыздық» ұғымдарының арасындағы қарама-қайшылық пен байланысты анықтау [8, 129-132]. Зерттеу паремиялық бірліктер жайында болғандықтан, біз үшін қызықты әрі маңызды болып қала бермек. Әлемдік ғылыми кеңістіктегі аталған тақырыпта қазақ тіл біліміне қатысты зерттеулердің аздығы бізді алаңдатады. Бұл дегеніміз

ұлттық ғылыми контентті жетілдіруге дер кезінде көңіл бөлмесек, уақытқа есе жіберіп аламыз деген сөз.

Талқылау. Тіліміздегі «жоқ» сөзінің жоқ-жітік, кедей ауыс мағынада актив қолданыста екенін білеміз. Бұл қазіргі қазақ тілі тұрғысынан алып қарағанда да сөздік ашуды талап етпейтін деігейдегі түсінікті ұғым. Ал «кедей» сөзі – жарлы, жоқ сөздерінің мәнін актив түрде таңбалап жүрген, кірме сөз:

КЕДЕЙ (пар. гедәй بادگ)

1. Жарлы.
2. Қайыршы, тіленші [9].

КЕДЕЙ парсы тіліндегі мағыналары «жарлы», «қайыршы, тіленші». Қазақ тілінде «байларға қарама-қарсы қойылатын әлеуметтік топ өкілдері» ұғымында да қолданылады. Көне түркі тілінде бұл мағынада «шығай» сөзі қолданылған. Көне «шығай» сөзі қолданыстан ығысып, орнына парсы тілінен енген «кедей» сөзі актив қолданысқа ие болды. «Шығай» сөзі қазақ тілінде «шық бермес Шығайбай» тіркесінде ғана сақталған [10].

Кедейлік тек қазақта емес барлық елде кездесетін құбылыс, алайда барлық қоғамдағы бай-бақуаттылардың көзқарасы қазақ байларындай бола қойған жоқ. Қазақ байы бір өзі ауылындағы жарлы-жақыбайларының жағдайын жасап отырған. Кедей болу қай дәуірдегі көзқараста болсын керемет дүние емес. Қазақтың бай, бек, би болуға оң көзқарасы мен оны құрмет тұтқандығын шен беру, ел басқару ісі мен ат қою дәстүріндегі «бек, бай, би» формаларының кісі есімдеріне жалғануынан байқай аламыз. Бір қызығы, дәл осы құбылыс мақал-мәтелге келгенде кері сипат алған. Мақал-мәтелдердегі байлардың образы көбінесе теріс сипатта көрінеді. Олай болуының бір себебі «бар» сөзінен өрбіген «бай, бек, би» сөздерінің универсалдылығында болуы мүмкін.

Барлық азия халықтарының тілінде ұшырасатын осы сөздің этимологиясына алғашқылардың бірі болып тоқталған ғалым А. Н. Самойлович болды. Ол көптеген ескерткіштерді, әртүрлі халықтардың тілін зерттей келе бай (бэй) сөзінің бар ~ бар-вар сөздерінен шығып, содан әрқилы өзгерістерге ұшыраған деп көрсетеді. Өз зерттеуінде чуваш тіліндегі пуйан, монғол және маньчжур тілдеріндегі бајан, бајандур деген тайпа атауын, Вајигқи топонимдерін мысалға келтіріп, аталған сөздердің барлығын этимологиялық тұрғыдан тамырлас деп қарайды. Автор бау, бауап, рауап, бар деген сөздердің «бай, ауқатты» деген осы күнгі әлеуметтік ұғымдардың бастапқы мағынасы емес екенін ескертеді. «Значение «богатый» вытеснило более древние значения или возобладало над ними в раннюю пору феодализма в языках тюркской системы...» деп жазады ғалым [11, 25-32]. Сонда ғалым біздің қазіргі түсінігіміздегі «бай» деген ұғымның кейін пайда болғандығын меңзеп тұр. Ал алғашқы мәні әдеттегі «жоқ» деген ұғымға бинарлы оппозициядағы «бар» деген мағынаны білдіргендігі. Демек, «бай» сөзінің «бек, би» нұсқалары да осы «бар» деген ұғымнан туындаған. Тілдердің даму, таралу заңдылықтарына сәйкес бұл сөз де санқилы дыбыстық, мағыналық өзгерістерге ұшырағанымен, түпкі семантикалық байланысын сақтап қалған. Оны тіпті тіліміздегі мақал-мәтелдерден де байқаймыз:

Барлық жарастырады,
Жоқтық таластырады [БС].
Барлық-байлық не дегізбес,
Жоқтық не жегізбес [БС].

Алтай тобындағы барлық тілдерде кездесетін «бай» сөзі жайлы кейінгі кезеңдерде ғалымдардың қызығушылығын туғызып, зерттеу нысанына айналдырды. Осы тақырыпты құмық тіліндегі нұсқасымен салыстыра арнайы қарастырған ғалым С.М.Лабазанова: «Таким образом, лексема бай в тюркских языках имеет разветвленную семантическую структуру. Появившись в общеалтайскую эпоху, она сохранилась почти во всех тюркских языках. Многообразие значений постепенно угасает с востока на запад. В азербайджанском и турецком языках данная лексема не представлена, в этих языках значение «богатый»

передается словами *bahalı* и *zengin*. В монгольских языках имеются следующие соответствия тюркскому бай: *bajo* // баян «богатый», «богач», в хазарских диалектах *baju*, баялаг «богатый», в калмыцком байн «богатый», байн күн «богач», байжх «богатеть», байлг «богатство», «достаток», в бурятском баян «богатый», баялиг «богатство». Слово «бай в разных фонетических вариантах известно во всех тунгусо-маньчжурских языках, кроме эвенкского: в ороцком, удэгейском, ульчском, орокском байан «богатый», «богач», нанайском баја «богатый», «богач», в маньчжурском баја «разбогатеть» и бајан «богатый», «богач» [17, с. 29], в эвенкийском бай имеет два значения: 1) богатство, 2) богатый, абаян три: 1) богач, 2) богатство, 3) богатый [9, с. 48,52]»-деген пікір білдіреді [12].

Осы тұста «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» жырынан белгілі фольклорымыздағы «Баян Сұлу» деген атаудағы «баян» сөзі қазақ тілінде «бай» сөзімен бір алаңда жұмсала бермейтінін аңғарамыз. «Баян» нұсқасы екіншілік ілкі мағынада алтайлық тілдік топтың ішінде буряттар мен мәнжурлерде ғана сақталғанын. Тіліміздегі «ханым» деген сөздің орнында ілкі кезеңдерде «бай» сөзінің жұбы баян(*bajo* – бай) қолданылуы мүмкін деп топшылаймыз. Өйткені Түркия түріктерінің тілінде әлі күнге дейін «*baуan*» сөзі «ханым, ару, бике» деген мағыналарда жұмсалады.

Нәтижелер. Халықтың тұрмысы сөзінде, сөзі тұрмысында астасып жатады. Мақал-мәтел сол сөз саптаулардың електен өткен формасы. Адам өмірінде қандай жағдаят көбірек болса, сонан алынған тәжірибе мақалға айналып кете барады. Халықтың сан ғасырлар бойы сана сұрыптауынан өткеріп келген, моральдарының жиынтығы және сол арқылы туындайтын көзқарас та осы мақал мағынасына жасырынады. «Бай» мен «байлық» ұғымына қатысты мақалдардың көбі теріс мағынаға толы. Мысалы, «Ақы – арсыз, Бай – қырсыз.». Мақалда жомарт арсыз ал, бай кісі ұры келетінін меңзейді. Жомарттың «ақы/ахы» деген көнерген нұсқасы қазіргі қолданысымызда кездесе бермейді. Көне жазба ескерткіштеріміздің бірі Игүнекидің «Ақиқат сыйы» атты еңбегінде «Ахы бол саңа сөз дүснәм келмәсүн (Жомарт бол, саған жаман сөз жуымасын) [Ақиқат сыйы, 231], Ахы бол ахылық сені севдүрүр (Жомарт бол, жомарттық сені сүйкімді етеді/сүйдірер) [Ақиқат сыйы, 260] [13, 71]. Мақалдың екінші бөлігіндегі «қырсыз» сөзіне біздің әдеби сөздікте түсіндірме берілмеген. Алайда бауырлас ел, Түркия түріктерінде «ұры» мағынасында актив қолданыста [14]. Мақалдың мағынасы мен лексикалық құрамына қарай ертеректе пайда болған мақал болуы мүмкін деп топшылай аламыз. Қазақ даласындағы ордалар мен хандықтарда хан билігімен қатар билердің билігі де үкімді болғанын жоққа шығара алмаймыз. Ноғай ордасының Едіге би, Оқас би, Ахмет би, Мұса би, Шейх-Мамай би сынды даңқты билеушілері соған дәлел. Бұл тұстағы билердің қызметінен олардың бір аймақтың «қожайыны» екені аңғарылады. Алайда Ноғайлы кезеңінен кейін билікке келген билерді байқамаймыз. Содан бергі билер функциясы қазылық қызметке көбірек ұқсайды. Ноғайлы кезеңінен XIX ғасыр аралығындағы мақалдарға келесілерді жатқызамыз: «Бай Құдай ұрарында жортуыл болады, Жарлы Құдай ұрарында қатынын тастайды», нұсқасы – «Биді Құдай ұрарында жортуыл бастайды, Биені Құдай ұрарында құлын тастайды[БС]. Өйткені билердің биліктегі рөлі мен қазылық қызметтегі абыройы XVIII ғасырдың ортасына дейін, нақтырақ айтсақ, Абылай хан тұсына дейін жоғары дәрежеде болды. Одан соң хан ордасындағы мәртебесі төмендеген билерге халық көзқарасы да өзгере бастағандай көрінеді. Жоғарыдағы мақалдардан сол құбылыстың алғашқы белгілерін байқаймыз. Мақалдарды фольклорлық бірлік ретінде алып қарап, шығу тарихын анықтаудың да текстологиялық маңызы бар екенін осындай жағдайда байқаймыз. «Байлық» жайында қаншама пікір болса, «бай» жөнінде де соншама мол көзқарас кездеседі. Біз зерттеуімізде «Бабалар сөзі» көптомдығында жинақталған мақал-мәтелдерді қарастырып отырмыз. Мысалы, «Артық байлық аздырар, Артық күлкі тоздырар.», «Бай мейірінен – күн мейірі.», «Аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін.», «Семіз – көркем, Бай – шешен.», «Ескі бай аяншақ келер, Жаңа бай мақтаншақ келер.», «Ескі байдан жұрт қалмас, Жаңа байдан шөп қалмас.», «Көпті қысқан бай болар. «Мал, дүние, байлық – қолдың кірі.», «Жаман бай Құдайдан қорықпайды, ұрыдан қорқады.»

«Базары жақын байымас, Бай бауырын танымас, Сауда досқа қарамас.», «Батыр – аңғырт, Бай – салғырт.» [БС]. Байқағанымыздай, бәрінің мағынасы негативті сипатта. Бұған әсер еткен факторлардың мәні неде екенін қарастырсақ, түрлі факторлар ортаға шығады. Соның бірі қарапайым халықтың немесе әлеуметтік төменгі тап өкілдердің жоғарғы таптағы бай, билерге деген ішкі қыжылы. Отаршыл Ресейдің мұрагеріндей болған КСРО саясаты да байлар мен кедейлер ортасына жік салып, бір ауылды ұйытып отырған байларды ең сорақы образға айналдырып жіберді. Әуел бастан ел аузынан табылып жүрген, кейін келе Ресей саясатының ықпалынан бүлінген би, болыстың қысымынан пайда болған «Бай болып көргенім жоқ, Жарлы болып өлгенім жоқ.», «Байлар ашты тоқ санар, Аш жаманын жоқ санар.», «Ауылдан шыққан күні, Байға қонба, сайға қон.», «Бай пәле болады, Сай пана болады.» секілді мақал-мәтелдер де әлі күнге дейін фольклорлық бірліктеріміздің санын арттырып тұр. Көрсетілген мақалдар XIX ғасырдың айнала шенінде пайда болуы мүмкін деген ойымыз уәжді. Оған дәлел: «Осылар біріне бірі достық ойлай ала ма? Кедей көп болса, ақысы кем болар еді, малдан айырылғандар көбейсе, қыстауы босар еді деп, мен ананы кедей болса екен деп, ол мені кедей болса екен деп, әуелде ішімізбен қас сағындық. Әрі-беріден соң сыртымызға шықты, жауластық, дауластық, партияластық. Осындай қастарға сөзім өтімді болсын және де ептеп мал жиюға күшім жетімді болсын деп, қызметке болыстық, билікке таластық.»-деп кезең көзқарасын бейнелейтін Абай ғақлиясы [15, 175].

Осы қатардан мазмұндық орын алатын «Бай байға құяды, Сай сайға құяды.» деген паремияға XX ғасырдың басындағы қоғам пікірін мысалға салған Ахмет Байтұрсынұлының тікелей қатысы және бар. Демек, Ахмет дәуірінде таптық күрестің толқыны қаттырақ байқалды. Біздің топшылауымызша, «Байлық мұрат емес, Жарлылық ұят емес.», «Кедейдің келді заманы, Құрыды байдың амалы.» деген сияқты мақалдар XIX-XX ғасырларда пайда болған. Тіпті сөздерінің өзі бұл паремиялық бірліктің функциясы мен адресантынан хабар беретіндей көрінеді. Солай десек те, «бай» сөзінің тіліміздегі мағынасы негативті сипатта ғана дамымағанын ұмытпауымыз қажет. Өйткені фольклорымыздағы Байбөрі, Тоқтарбай және тарихымыздағы Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбайларға ел қошеметі мен халықтың құрметі әлі де ерек. Тіпті шын аты Ерасыл болған батыр тұлғалы жігітке «Қабанбай» атауын беру де ел құрметінен туған әрекет еді. Алайда мұнан шығатын тағы бір түйткілді ой «бай» сөзінде «титудық, ерлік, бақуаттылық» және «ер жігіттік» семалары жатыр. Ал оның «би», «бар», «бек» нұсқаларының өзінде де біршама сема сақталған. Бұл жайлы зерттеуші С.Қоңдыбай: «Бек» сөзі өзінің титудық мәнін жойып, тек адам есімін жасау дәстүрінің жиі қолданылатын формантына айналды, мысалы, Қазыбек, Нұрбек, Алтынбек сияқты есімдер тізімі – осының куәсі. Қазақта «бек» сөзінің «би» варианты да қолданылып, ол соңғы ғасырларға шейін ру-тайпа көсемдері мен абыздарының атауы, титулы ретінде пайдаланылып келді» – деген пікір білдіреді [17, 172].

Осы пікірлерді жинақтай келе, халық үшін барлықтың, бектіктің, байлықтың тек теріс жағын көру ұтымды шешім болмас еді. Оны біздің ата-бабаларымыз да білсе керек: «Батыр деген – барақ ит, екі қатынның бірі табатын. Би деген – ақсары ат, бүтін елге біреу табатын.»-деп биліктің жәй адамның қолынан келетін шаруа емес екенін аңғартады. Мұнда біз, халықтың билерге бағытталған «Тура биде туған жоқ, Туғанды биде иман жоқ» [БС]. деген критерийін негізге алып отырмыз.

Демек, «бай-кедей» қайшылығын қарастырған кезде «бек, би, бар, баян» деген ұғымдардың да жалпы мағына сферасын толықтыруда үлесі барын ұмытпауымыз қажет екен. Осы тұста әлі күнге дейін «адам қанағатсыздығы» ұғымымен түсіндіріліп келген «Кедей бай болсам дейді, Бай құдай болсам дейді.» паремиясындағы «кедей→бай→құдай» кері иерархиясы жайлы айта кету керек. Біздің ойымызша, мұндағы кедейдің бай болуға ұмтылуы және байдың өз жаратушысына ұмтылуында экзистенциялық сарын бар. Мұндағы бай болу лексемасында тек дүние-мал жинау мен осы кезге дейінгі түсініктегідей «қанағатсыздық» жатқан жоқ. Біздіңше, мұндағы бай болу Алланың «әл-халиқ» қасиетіне(жоқтан бар жасайтын) ұмтылып бардан жаңа бір дүние жасау, «әл-ғаффар»

қасиетіне ұмтылып жарылқау, «әр-раззақ» сипатына еліктеп ризықтандыру. Себебі қазақтың танымындағы байлар ауыл аймағы мен ел-жұртына жайлы, сыйлы бола білген және «бай» сипаты сол қасиеттеріне қарай берілген. Байлықтың рахатын тек өзі көрмей, жаратқанның жіберген ырзығынан айналасына да үлестіріп отырған. Оның бір мысалы:

«Кешегі өткен заманда,
Дін-мұсылман аманда,
Қарақыпшақ Қобыланды,
Атасы мұның Тоқтарбай
Халықтан асқан болды бай.
Байлығыңда есеп жоқ,
Айдалып бағып жайылды,
Төрт түлік малдың бәрі сай.
Жаз жайлауы Көздікөл
Көздікөлдi жайлаған
Қалың Қыпшақ жағалай.
Тоқтарбайдың дәулеті,
Ішкені мас, жеген тоқ,

Бай-кедейдің көңілі жай.» – деп келетін Қобыланды жырындағы Тоқтарбай [17, 7].

Қазақ даласына социализм идеясымен келіп, қазақ қоғамын аздырған, сауатты байларынан қуғындап-сүргіндеп айырған саясат кейінгі байларға деген әлеуметтің теріс көзқарасын туғызды. Соның паремиялық бірлікте сақталған тағы бір белгісі «Байдың малын байғұс қызғанады» [БС]. мақалынан көрінеді. Ендігі қоғамда қазаққа бай болуға болмайтын секілді, бауды қылмыстай қылып, бай болуға ұмтылу да елді тонаумен бірдей болып көрінді. Ешкім адалынан байи алмайды деген түсінік ортаға шықты. Содан бергі қоғам болып мақалдың әуелгі мағынасынан сырт айнала бастағандаймыз. Соның салдары кейінгі ұрпақ санасынан қылаң беруде. Сондықтан да мұнан былай «бай-кедей» қайшылығында сөз қозғаған тұста, «бар мен жоқ, жарлы мен бай, кісі мен би, халық пен бек» жайлы айтып жатқанымызды ұмытпауымыз керек. Керек жерінде нақтылай түсу де артық емес. Өйткені бұл сөздер мен олардың астарындағы мағыналар бір-бірімен тамырлас.

Қорытынды. Зерттеу нысанына айналып отырған «бай-кедей» сөзі мен мағынасының арасындағы қайшылық бірде тікелей, бірде иерархиялық байланыс түзеді. Өйткені тікелей «дымсыз кедей» және «базарлы бай» арасындағы қатынасты алу келесідей тізбекті береді: «кедей→шаруа→орта дәулетті→бай». Ал, шын мәнінде, қазақтың тарихы мен менталитетінен туындайтын экстралингвистикалық факторлар «бай-кедей» ұғымының айналасындағы мағыналас бірліктерді бір сферада қалуға мәжбүрлейді. Сондықтан да біз «бар мен жоқ» қарсылығы жоғарыдағы аталған күллі түсініктердің ядросында деген ойға тоқтаймыз. Алайда аталған сала мен тақырып аясындағы зерттеу межесі осы деп кесіп айта алмаймыз. Өйткені тіл тірі құбылыс болғандықтан оны жаңаша зертеу үдерістері күтетіні анық. Соған орай келешектегі паремиялогия саласына дендеп еніп, бинарлық оппозиция мен мақалдардың мәнін тексерушілер болса, тақырыпты мұнан әрі дамыта зерттеп, ашықтап көрсетеді деген сенімдеміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары / Құрастырғандар: Ә.Нысанбаев, Ғ.Құрманғалиева, Ж.Сандыбаев. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 656 бет.
2. Трубецкой Н. С. Классификация оппозиций. / Основы фонологии. Пер. с нем. А.А. Холодовича. - М.: Аспект Пресс, 2000.
3. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. - М., 1972.
4. Пинкер С. Язык как инстинкт. - М., 2004.

5. Цивьян Т.В. Модель мира и ее лингвистические основы. – М: КомКнига, 2006.
6. Абайдың қара сөздері. Абай әлемі. Ұлы ойшылдың өмірі мен шығармашылығына арналған онлайн-энциклопедия. URL: <https://abaialemi.kz/kz/post/view?id=53> (қаралған күні: 10.04.2023).
7. Дүнгенбай Э.Н., Отарбекова Ж.К., Каймаз З. Аманат пен қиянат концептілері оппозиция ретінде // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. – 2021. - № 2(86).
8. Suiyerkula B., Kurmanali Chakyroglu A. Representation of the concepts “Happiness & Unhappiness” in the Kazakh proverbs and sayings // Procedia - Social and Behavioral Sciences. - 136 (2014). - 129-132 p.
9. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2017. – 658 б.
10. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. Құр.: Ш. Құрманбайұлы, С.Исақова, Б.Мизамхан және т.б. - Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.
11. Самойлович А.Н. «Богатый» и «бедный» в тюркских языках // Известия Академии наук АН СССР. – 1936. – № 4. – С. 25 – 32.
12. Лабазанова С.М. Общеалтайская лексема *бай* в кумыкском языке. Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 2. URL: www.science-education.ru/116-12903 (дата обращения: 10.04.2023).
13. Древнетюркский словарь. Редакторы В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак. - Л.: «Наука». 1969.
14. Türk dil kurumu sözlükleri. Güncel türkçe sözlük. URL: www.sozluk.gov.tr/ (Accessed: 10.04.2023).
15. Құнанбайұлы А. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қара сөздер. Г.Бельгер.– Алматы: Мектеп, 2003. - 248 б.
16. Kondybai S. Жауынгерлік рух кітабы. – Алматы: «Нұрлы әлем», 2006. – 240 б.
17. «Қобыланды батыр» жыры / Құр.: Сильченко М.С., Нұрмағамбетова О.Ә. Алматы: Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы, 1957. – 192 б.

Қысқарту

БС – Бабалар сөзі: жүз томдық, 65-том. Қазақ мақал-мәтелдері. - Астана: «Фолиант», 2010. - 414 б.

References

1. Al-Farabi. Tandamaly traktattary [Selected treatises]. Compiled by: A. Nysanbayev, G. Kurmangalieva, Zh. Sandybayev (Publishing House “Arys”, Almaty, 2009, 656 б.). [in Kazakh]
2. Trubetskoy N. S. Klassifikacija oppozicij [Classification of oppositions], Fundamentals of phonology [Osnovy fonologii]. Transl. from German by A. A. Kholodovich («Aspekt Press», Moscow, 2000). [in Russian]
3. Gurevich A.Ya. Kategorii srednevekovoj kul'tury [Categories of medieval culture] (Moscow, 1972). [in Russian]
4. Pinker S. Jazyk kak instinkt [Language as an instinct] (Moscow, 2004). [in Russian]
5. Tsvyvan T.V. Model' mira i ee lingvisticheskie osnovy [The world model and its linguistic foundations] («KomKniga», Moscow, 2006). [in Russian]
6. Abaidyn kara sozderi. Abai alemi. Uly ojshyldyn omiri men shygarmashylygyna arналған onlajn-jenciklopedija [Abai's words of edification. The world of Abay. Online encyclopedia dedicated to the life and work of the great thinker]. Available at: <https://abaialemi.kz/kz/post/view?id=53> (қаралған күні: 10.04.2023). [in Kazakh]
7. Dungenbai E.N., Otarbekova Zh.K., Kaymaz Z. Amanat pen kijanat konceptilери oppozicija retinde [The concepts of trust and abuse as opposition], Kazak ulttyk kyzdar pedagogikalыk universitetinin Habarshysy [Bulletin of the Kazakh National Women's teacher training University], 2(86) (2021). [in Kazakh]
8. Suiyerkula B., Kurmanali Chakyroglu A. Representation of the concepts “Happiness & Unhappiness” in the Kazakh proverbs and sayings, Procedia - Social and Behavioral Sciences, 136, 129-132 (2014).

9. Mamyrbekova G. Kazak tilindegi arab, parsy sozderinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language] (Almaty, 2017, 658 p.). [in Kazakh]
10. Kazak tilinin kirme sozder sozdigi [Dictionary of borrowed words of the Kazakh language]. Compiled by Sh. Kurmanbayuli, S. Isakova, B. Mizamkhan and others (Public fund «National Translation Bureau», Almaty, 2019, 596 p.). [in Kazakh]
11. Samoilovich A.N. «Bogatyj» i «bednyj» v tjurkskih jazykah [“Rich” and “poor” in the Turkic languages], Izvestija Akademii nauk AN SSSR [Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR Academy of Sciences], 4, 25 – 32 (1936). [in Russian]
12. Labazanova S.M. Obshhealtajskaja leksema baj v kumykskom jazyke. Sovremennye problemy nauki i obrazovanija [The common Altai lexeme bai in the Kumyk language. Modern problems of science and education], 2 (2014). Available at: www.science-education.ru/116-12903 (Accessed: 10.04.2023). [in Russian]
13. Drevnetjurkskij slovar' [Ancient Turkic Dictionary]. Editors: V.M.Nadelyaev, D.M.Nasilov, E.R.Tenishev, A.M.Shcherbak («Nauka», Leningrad, 1969). [in Russian]
14. Turk dil kurumu sozlukleri. Guncel turkce sozluk [Dictionaries of the Turkish language association. Current Turkish dictionary]. Available at: www.sozluk.gov.tr/ (Accessed: 10.04.2023). [in Turkish]
15. Kunanbayuly A. Olender, pojemalar, audarmalar, kara sozder [Poems, poems, translations, obscenities]. Comp.: G. Belger («Mektep», Almaty, 2003, 248 p.). [in Kazakh]
16. Kondybai S. Zhauyngerlik ruh kitaby [Book of the fighting spirit] («Nurly alem», Almaty, 2006, 240 p.). [in Kazakh]
17. «Kobylandy batyr» zhyry [The story of “Kobylandy batyr”]. Comp.: Silchenko M. S., Nurmagambetova O. (Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1957, 192 б.). [in Kazakh]

Abbreviations

BS – Babalar sozi: Zhuz tomdyk [The word of ancestors: one hundred volumes]. Vol. 65. Kazak makal-matelderi [Kazakh proverbs and sayings] («Foliant», Astana, 2010, 414 p.).

Г.А. Бегимова, О.К. Абдиров

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Бинарная оппозиция «богатый-бедный» в пословицах и поговорках казахского языка

Аннотация. В статье рассматривается бинарная оппозиция пословиц и поговорок на тему «богатый-бедный» на казахском языке и ставится цель определить значение и уровень сопротивления понятия «богатый-бедный» в пословицах. В то время как предыдущие исследования по этой же теме находятся на уровне интерпретации, здесь делается попытка оценить уровень семантического сопротивления. В статье, помимо таких устойчивых понятий, как теоретические выводы и гипотезы, классификации, связанные с мотивацией паремий, даются сведения и из этимологии некоторых слов. На современном этапе решение текстологических проблем путем проведения лингвофольклорных исследований очень актуально для этнолингвистики. В ходе исследования были использованы методы сравнительный и описательно-исторический, анализа и синтеза, изучения лингвофольклорной единицы. Также было рассмотрено исследование отдельных единиц внутри паремии, помещенных в противоположное положение. В результате мы смогли определить периферийные точки, начиная с происхождения понятий «богатый-бедный». Исследование и его результаты будут важны для тех, кто интересуется этнолингвистикой, лексикологией, паремиологией. Результаты и выводы исследования могут быть использованы в прагмакогнитивных исследованиях, паремических словарях.

Ключевые слова: пословица, бинарная оппозиция, паремия, этнолингвистика.

G.A. Begimova, O.K. Abdirov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Binary opposition Rich vs. Poor in proverbs and sayings in the Kazakh language

Abstract. The article deals with the binary opposition of proverbs on the topic “Rich and Poor” in the Kazakh language. The research work is aimed at determining the meaning and level of resistance of the concept of “Rich and Poor” in the proverb. Consideration of the paremia from the point of view of binary opposition is the main idea of the research work. We see that thanks to the possibility of the Anthropolinguistic paradigm, it is possible to freely integrate these fundamental areas. In addition to such stable concepts as theoretical conclusions and hypotheses, classifications related to the motivation of paroemias, the article provides information from the etymology of some words. At the present stage, the solution of textual problems by conducting linguo-folklore studies is very relevant for ethnolinguistics. In the course of the study, methods of comparative and descriptive-historical, analysis and synthesis, and the study of the lingual folklore unit were used. The study of individual units within the paroemia with their placement in opposite positions is also considered. As a result, we were able to determine everything from the origin of the concepts “rich-poor” to semantic reconciliation. The study and its results will be important for researchers in the field of ethnolinguistics, lexicology, paremiology. The results and conclusions of the study can be used in pragmatic cognitive studies, paroemia dictionaries.

Keywords: proverb, binary opposition, paroemia, ethnolinguistics.

Авторлар туралы мәлімет:

Бегимова Г. А. – ф.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Абдилов Ө.Қ. – «8D02305-Филология» мамандығының 3 курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Begimova G. A. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Abdirov O.K. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

F.T.Yerekhanova¹, G.A.Satylkhanova², A.N. Zhorabekova²

¹Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan

²M.Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

E-mail: siliconoasis702@gmail.com, gulmirka_81@mail.ru, ainur-zhorabekova@mail.ru

---

Brief characteristics of proper names

Abstract. *Anthroponymy is indeed the study of anthroponyms, which are personal names given to individuals or groups of people. Understanding how to express the semantic features of personal names in dictionaries is crucial for accurately capturing and conveying the diverse meanings and cultural nuances associated with names.*

Thus, we have conducted a comprehensive study on anthroponymy, specifically focusing on the general characteristics of proper names briefly referring to some examples in Kazakh, British English, and American English. By consulting various works dedicated to anthropology and linguistics, we have likely gathered valuable insights into the anthroponymic systems of some cultures and languages. The use of tables and figures can be helpful in presenting and analyzing data related to the characteristics of names. Furthermore, our analysis of unisex proper names in Great Britain and Kazakhstan for the year 2023 adds a contemporary and specific dimension to the given research.

Overall, this article appears to offer a brief exploration of personal names, incorporating general characteristics, cultural identity, and contemporary analysis. This descriptive approach is likely to provide readers with valuable insights into the types and trends of proper names in English-speaking countries and Kazakhstan.

Keywords: *anthropology, onomastics, human identification, etymological analysis, society, the evolution of proper name, culture.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-19-34>

Introduction

Each type of anthroponym is employed exclusively in a certain language setting, which is another characteristic of this onomastic group. Additionally, anthroponymic models vary between nations, for example, we can point out a few naming models with the following characteristics:

The name itself (a personal name can be applied for naming);

Names consisting of two components (a first name + a nickname; a personal name + a surname);

Names consisting of three components (a personal name + a middle name + a surname);

Polynomial names (a personal name + a few middle names + a surname).

«The Cambridge Grammar of the English Language», a seminal work by Huddleston and Pullum, makes the sweeping assumption that “In English, it is the norm for recognized proper names to be capitalized.” [1]. So, proper names and common nouns can be distinguished thanks to this convention.

Proper names encompass a wide range of categories, including names for people, animals, businesses, locations, festivals, and zodiac signs. These names serve as specific identifiers for individual persons, places, or organizations. A proper name is “a name for an individual person, place, or organization having an initial capital letter”, as stated in The Oxford Concise English Dictionary [2, 1146]. The capitalization serves to emphasize their distinction and significance.

While there may be variations in the exact definitions or classifications of proper names among scholars, the general understanding aligns with the idea that proper names are specific designations for individuals, places, or organizations, characterized by their initial capitalization. According to Newmark, "Proper names, which include personal names, represent a translation difficulty in different text types." [3, 15]. The anthroponymic system recognizes different categories of human names. These categories may include given names (also known as personal names or first names), surnames (family names), patronymics (names derived from the father's name), nicknames (informal or affectionate names), and other designations used to refer to individuals. Each category serves a specific purpose and contributes to the overall anthroponymic system. One of the key characteristics of an individual's name is its uniqueness. Names are chosen to be distinct and individual, allowing for the identification and recognition of specific individuals within a social context. This uniqueness is important for effective communication, establishing personal and familial identities, and maintaining social order. By studying anthroponyms, researchers gain insights into naming patterns, cultural traditions, historical influences, and the social significance of names. Names play a significant role in shaping personal and collective identities, and they serve as important markers of cultural heritage and social connections.

For example, T.Kh. Gabitov states that «anthropology» has been formed as a pure «cultural anthropology» in some circles, on several continents. Maybe that's right. Biological anthropology studies human biology. It is often used in the early sense of «anthropology», the science that studies humanity [4, 5].

When it comes to analyzing anthroponyms in Kazakh and English, language research was done by A.K.Meirbekov. There are various human names when comparing anthroponyms used in the language and cultural context of the everyday worldview in the mind lexico-semantic groupings, composition, structural definitions, and ideas about the associative and positive/negative connotations of nouns. The national characteristics of bilingual anthroponyms are determined using a linguistic and cultural model he develops. Additionally, contemporary Kazakh uses English to choose names and aspects of traditional culture. When compared to names based on superstitions and beliefs, the name's pronunciation is distinctive. According to syllabic harmony, orthographic characteristics, and the political climate, the inclination toward relative placement is predominant [5].

We also raise an important point regarding the anthroponymic lexicography of English, specifically the need to highlight anthroponymic dictionaries that focus exclusively on human names. The study of anthroponymic dictionaries plays a vital role in understanding the structural and functional characteristics of personal names in the English language. Anthroponymic dictionaries are specialized dictionaries that compile and present information about personal names, including their etymology, meaning, historical usage, and cultural associations. These dictionaries serve as valuable resources for researchers, linguists, historians, and individuals interested in exploring the rich tapestry of human names.

The lack of knowledge regarding the structural and functional characteristics of anthroponymic dictionaries in English is indeed a gap in scholarship. By highlighting the importance of anthroponymic dictionaries and drawing attention to this knowledge gap, we can contribute to the advancement of research in the field of anthropology. This may lead to further exploration and analysis of the structural organization, lexicographic principles, and semantic representations used in anthroponymic dictionaries.

Materials and Methods

The paper deals with exploring the significance and etymology of proper names across Kazakh, British-English, and American-English which is a linguistic inquiry. Consequently, this paper delves into the realm of names as distinctive sign forms, undertaking a comprehensive analysis of their overarching characteristics and etymological origins within the linguistic contexts of Kazakh, British English, and American English. The study engages with the broader

nature of names, delving into the intricate manifestations of proper names—unveiling their multifaceted definitions, semantic dimensions, historical resonance, cultural contexts, and traditional implications. By examining these facets, the research aims to illuminate the inherent essence of names. While not delving into the extensive panorama of naming systems in diverse human cultures, the paper does acknowledge their existence and highlights their correlation with social hierarchies driven by genetics and cultural constructs.

While the primary perspective adopted remains linguistic, the research acknowledges the interdisciplinary nature of comprehending names. It recognizes the interplay between linguistic, anthropological, sociological, and cultural dimensions that converge to formulate a comprehensive analysis. By uniting these varied insights, the research endeavors to paint a holistic picture of names as intricate signifiers and unravel the complex tapestry woven by their etymological origins, societal contexts, and cultural implications.

Discussion and Observation

By examining examples from Kazakh, British English, and American English, we can shed light on the characteristics and usage of proper names within these specific linguistic and cultural contexts. This analysis may contribute to a broader understanding of the role of anthroponyms and their significance in different languages. This work has the potential to contribute to the field of anthroponymy by providing insights into the specific features and patterns of proper names in Kazakh, British English, and American English. This research can help bridge the gap in our understanding of the role of proper names in lexicography and the broader linguistic landscape.

Indeed, anthropology as a social study plays a crucial role in our understanding of human beings as social beings. Humans are inherently social creatures, and our interactions and relationships with one another are fundamental to our existence. Anthropology promotes peace and tolerance by shedding light on the commonalities and shared humanity that underlies our diverse cultural expressions. Through the study of different societies and their customs, anthropology encourages us to appreciate and respect cultural differences, challenging ethnocentrism and promoting cultural relativism.

In general, Kazakh anthroponymic dictionary is still an unresolved issue in modern linguistics, and the status lexicographic paradigm and the fundamental structural-content features of modern English anthroponymic dictionaries remain largely investigated despite their popularity and diversity. The relevance of this work is also determined by the requirement to give an analysis with descriptions of Kazakh, English, and American proper names. The investigation is conducted using a descriptive attitude and a comparative approach which from a methodological perspective enables the observation of specific data in an anthropological context through some Kazakh, English, and American language backgrounds.

Furthermore, in contrast to common nouns, M.E. Ruth thinks that proper names are meaningless. According to the scientist, "It is possible to manufacture a significant, but its significance will be zero. The community in which a proper name is used and where its meaning is found shapes how that name is seen." [6].

It is fascinating to note that linguists from around the world have recently shown increased interest in the study of proper names. Despite this attention, the ambiguity surrounding the phenomenon of proper names continues to inspire a variety of theories among scholars. The origins of proper names have been a subject of examination by scholars since ancient times, reflecting the enduring fascination with understanding the meanings and significance behind these names. In the field of linguistics, there are various points of view and theories regarding the meaning of proper names, which can be distilled into two basic perspectives.

The first perspective posits that proper names have inherent meaning or referential content. According to this view, proper names carry semantic information that provides insights into the characteristics, qualities, or attributes of the individuals, places, or organizations they denote. Scholars subscribing to this perspective aim to uncover the underlying meanings and connections embedded within proper names.

The second perspective challenges the idea of inherent meaning in proper names and suggests that their meaning is primarily arbitrary and socially constructed. This perspective emphasizes the conventional and cultural aspects of naming practices. According to this view, the meaning of a proper name is derived from its conventional usage and the social contexts in which it is employed. Scholars adopting this perspective focus on the sociolinguistic and cultural factors that shape naming practices and the interpretation of proper names.

These two basic perspectives provide a framework for understanding the ongoing debates and discussions within domestic and foreign linguistics regarding the meaning of proper names. By exploring these different viewpoints, scholars contribute to the broader understanding of proper names and their significance within language and culture.

As research and analysis continue, it is likely that scholars will continue to refine and expand upon these perspectives, leading to further insights into the multifaceted nature of proper names and their role in linguistic and cultural systems.

The table below demonstrates the meaning of proper names based on statements from a diversity of scholars:

Table 1

General characteristics of proper names

<p>Statement 1 A proper name or nomenclature concept's meaning is negated.</p>	<p>Statement 2 A proper name has a linguistic meaning in accordance with the second premise. However, there are two directions in which scientists' perspectives diverge on this interpretation:</p>	
<p>This viewpoint's central tenet is that a proper name solely has a nominative purpose, however, it can also represent or designate an item. This theory was developed by English philosopher J.S. Mill, who claimed in his work "A System of Logic, Ratiocinative, And Inductive" that "proper names have strictly no meaning; they are mere marks for individual objects: and when a proper name is predicated of another proper name, all the signification conveyed is, that both the names are marks for the same object." [7, 113].</p>	<p>a) Only in speech situations does a proper name matter. (text, discourse). This academic inquiry delves into the relatively uncharted territory of discourse properties within the realm of name identification. While the notion of utilizing local context for discerning semantic attributes in newly coined names is not novel, evidenced by works such as [8] and [9] scant consideration has been devoted within the domain of name identification research to the critical discourse attributes of names.</p>	<p>b) Unlike a common noun, a proper name has a meaning, but it is of a different kind. According to L.V. Shcherba, proper names have meanings just like other words, but they differ significantly from common nouns. He recommended defining an obligatory minimum requirement, and it is this concept that this particular subject is brought up [10, 278-279].</p>

The field of Kazakh onomastics has witnessed extensive scholarly inquiry concerning the evolution of anthroponyms, with particular emphasis on their connection to Turkish influences. The study of etymology occupies a central position in comprehending the nature of Kazakh names. Researchers in Kazakh onomastics diligently explore the etymological foundations of Kazakh names, delving into their linguistic origins and tracing their historical development. Through this meticulous analysis, a deeper understanding of the cultural and historical influences that have shaped Kazakh anthroponyms gradually emerges.

The comprehensive examination of Kazakh names entails a multifaceted approach that encompasses linguistic, historical, and cultural dimensions. Etymological investigations aim to uncover the linguistic roots of Kazakh names, unveiling their connections to other languages and illuminating the historical interactions that have impacted their formation. By exploring the

etymology of Kazakh names, researchers can unveil the intricate layers of linguistic and cultural influences that have shaped the Kazakh anthroponymic system.

As part of this research, thematic groups of names are identified and chosen as a basis for generating Kazakh names. These thematic groups often encompass nouns related to various aspects of Kazakh culture, including animals, plants, weapons, and clothing. Names derived from these thematic groups reflect the connection between individuals and the natural environment, cultural traditions, and historical contexts. By exploring the thematic groups and generating names from them, researchers gain insights into the patterns, symbolism, and cultural meanings embedded within Kazakh anthroponyms. This research contributes to a deeper understanding of the linguistic and cultural dynamics of naming practices within the Kazakh context.

G.B. Madieva's work on anthroponyms is highly regarded and considered foundational in the field of onomastics which deals with the study of names. According to G.B. Madieva and S.K. Imanberdieva "The ideology, culture, and history of the development of the society at the time of its formation are all directly related to the history of proper names." [11, 24]. Overall, the study of Kazakh anthroponyms involves considering their etymology, identifying thematic groups of names, and generating names that reflect the cultural and historical contexts of Kazakh society. This research enriches our understanding of the significance and symbolism of Kazakh names and their role in shaping individual and collective identities.

Moreover, the scholarly investigation done by G.I. Kuldeeva delves into the common attributes inherent in anthroponyms, with a particular focus on the distinctive features of Kazakh personal names. An essential facet of Kazakh personal names is the boundless spectrum of options available for proper name selection. Through a meticulous analysis of empirical data meticulously compiled and systematized by the Kazakh onomast T. Zh. Zhanuzakov, this research endeavors to elucidate the typological classification of anthroponyms based on age, unveiling a comprehensive perspective on their evolutionary trajectory across four distinct historical stages [12, 32]. The name designates a certain individual and in this instance is exclusively applicable to them in the speaking process for the speaker and listener. This moniker might be applied to another person in a different circumstance. The second name will serve the same purpose as the first one, namely to designate a person in a certain speech circumstance. It can sometimes be easy to overdo it and derived or compound names.

If we concentrate on:

referent: A particular object to be named;

denotation: A group of similar objects;

significance: Differential, the most important characteristic of a group of similar objects or their combination.

For example, the word «car» refers to an object.

However, the class of this item might be different such as:

mini truck;

racing car;

pickup;

van.

The aforementioned examples will serve as denotation. In the case of the word «car,» the significance would be «a road vehicle for one driver and a few passengers.» This is how people think about this topic.

The following variations in meaning are seen in relation to the personal name:

The reference is being made to the name "Samantha" specifically.

An individual will be depicted as a denotation, for example:

"We have three Samanthas in our work"

Thus, she serves as an example of a team (class) of people with the same name, and she also represents a class of people as a whole because Samantha is a highly prevalent name in Britain. Samantha is female, English, and American, which demonstrates how we perceive people in terms of their gender and nationality.

Every individual who has a given name is therefore the referent of the anthroponym. While civilization will continue to grow and eventually reach a multi-billion global scale, it should be highlighted that society will do so.

Table 1

Worldwide personalities

Name	Surname
Mark	Zuckerberg
Kassym-Zhomart	Tokayev
Abai	Kunanbayev
Kianu	Reeves
Elon	Mask
Jeff	Bezos
Dimash	Kudaibergen
Yelena	Rybakina
Nelson	Mandela
Ali	Mohammad
Steeve	Jobs

The denotation is «man,» which denotes a sizable class of uniform items. However, we also view it from the perspectives of both these groupings of objects and the classes of people as a whole. We believe the assertion to be rather inaccurate in this sense. Denotation and denotative meaning are concepts commonly used in the study of appellatives or common names. These terms refer to the specific meaning attributed to a word, where the abstract concept is established, and the word conveys a general reflection of actual objects. Denotative meaning focuses on the traits and symbols associated with the objects that the word represents. On the other hand, when discussing proper names, whose meanings are often derived from extralinguistic information, different terms are used to describe their characteristics. These terms include «referent,» «reference,» and «referential.» They highlight the fact that proper names refer to specific individuals, places, or entities in the real world and their meaning is closely tied to those entities. In bilingual and explanatory dictionaries, the denotative meaning of words is typically presented. These dictionaries aim to provide clear definitions and explanations of words in a specific language. They focus on conveying the general meaning and characteristics associated with a word.

The study of individual names for things is called onomastics, which is a subfield of linguistics. If we refer to statements of scholars, A.T.Kaidarov states that “The characteristics of national onomastics depend on the national culture in which the national ononymy was developed and produced in addition to being tied to a particular national language.” [13, 13].

According to O. Hlushchenko et al, “The very term «onomastics» was first proposed in 1886 by the Croatian linguist Maretic, but initially, it referred to only one onomastic discipline – anthroponymy. In the second half of the twentieth century, a new direction in onomastic research was formed.” [14, 402]. Onomasticons, which are specialized dictionaries that focus on proper names, and encyclopedic dictionaries, which provide comprehensive information on a wide range of topics, often use referential terminology. This reflects their emphasis on the referential nature of proper names, as they aim to provide information about the specific individuals, places, or entities that the names refer to.

When a name is used to identify both a man and a woman, it must be designated as either feminine or masculine, or both at once, for example:

Table 2

Gender-neutral proper names

British and American	
Male	Female
Arden	Arden
Gove	Gove
Kit	Kit
Marty	Marty
Lux	Lux
Dylan	Dylan
Kris	Kris
Ariel	Ariel
Kazakh	
Beibit	Beibit
Didar	Didar
Aizat	Aizat
Baglan	Baglan
Rakhat	Rakhat
Tumar	Tumar
Umitzhan	Umitzhan
Zhanat	Zhanat
Bagzhan	Bagzhan

For instance, few people consider names like George, Charles, Jerome, Martin, Melanie, and Rachel as being foreign, despite the fact that they have their origins in completely different languages, according to an etymological analysis. These names seem to be representative of English society.

Traditionally, in Kazakhstan, a grandparent or other prominent member of the community would give a kid their name. Many people had the opinion that children frequently become as accomplished as their namesakes. Parents nowadays name their children of their own volition. There are three gender-neutral and three gender-specific versions of Kazakh names. Indeed, when considering a name of a person, there is a wealth of extralinguistic information that can be associated with it. This includes various aspects such as social connotations, popularity, geographic use, and representativeness. The term «connotation» is often used to encompass these additional layers of meaning and associations that go beyond the literal or denotative aspect of a name. The connotation of an anthroponym refers to its outer semantic space, encompassing the rich range of qualities, associations, and cultural meanings that are attached to the name. This connotation can vary greatly depending on factors such as cultural context, historical significance, and individual experiences. Academics recognize that the meanings associated with an anthroponym can cover a broad spectrum. The connotation of a name can evoke emotions, cultural references, social perceptions, and personal connections. It can shape how individuals are perceived, their identities, and their interactions within society.

The significance of the connotation attached to an anthroponym should not be underestimated. It can have profound effects on how individuals are perceived and treated in various social and cultural contexts. The connotation can influence people's judgments, expectations, and interactions with others based on their names.

Furthermore, the saturation of the connotation can vary, with some names carrying a more pronounced and strongly embedded set of associations, while others may have a more neutral or flexible connotation. The outer semantic space of a name can push the boundaries and challenge

societal norms and expectations, as well as elicit diverse reactions and interpretations. Kazakh names are linked to the nomadic way of life in Kazakh culture, according to Z.K. Temirgazina, "The history of the origin of the Kazakh anthroponyms is directly related to the nomadic way of life of this people, climatic conditions of the area it inhabits (seasons, weather, landscape), his worldview, customs, spiritual traditions." [15, 49].

The most "Viable" ethnic tradition in contemporary Kazakhstani society, according to ethnographer S. Kh. Shalginbayeva, is "ат қою" which is "naming." [16, 13]. The timing of a child's birth is crucial to nomads who have a lunar calendar. «It is given» is used in nouns with loops, other natural chronological signals, and Kazakh verb components in connection with the antiquated notions of the clan heir, Cossacks, and tribal tradition bearer being a person. Therefore, the family's heir should be a guy. He requested a son with a great propensity for power, hence the two-part masculine nouns with structure, for example:

Table 3

Male proper names in Kazakh

Tanirbergen	Given by Tengri
Kudaibergen	Given by the God
Yrysbergen	Giving happiness, luck, well-being
Rakhymbergen	Giving mercy
Yerbolsyn	Let him become a man
Serikbol	Let him be a friend
Nurbolat	Let him be like a light shine

In accordance with Z.K.Temirgazina and Zh.B. Ibrayeva, "A significant element in the interpretation of the motifs of naming is cultural meanings, which in the terminology of propositional semantics close to implicatures, i.e. to implicit propositions of discourse that have no expression in explicit structures." [17].

When examining proper names within American culture, one interesting aspect to consider is the potential transformation of an anthroponym into a common noun. In this case, it is worth noting that as the semantic structures of the anthroponym change, the resulting converted name can assume all the functions typically associated with a common noun. When an anthroponym is transformed into a common noun, it undergoes a shift in its semantic meaning and usage. As a result, the converted name can be employed in various word formation processes, such as derivation or compounding, similar to other common nouns in the language. It can also take on grammatical forms and participate in syntactic combinations that are typical of common nouns. This transformation allows the converted name to be used more flexibly and generically, extending its applicability beyond its original reference to a specific individual. By assuming the characteristics of a common noun, the converted name becomes more versatile and can be used in a broader range of contexts.

For example, if the name «Washington» is converted into a common noun, it can refer not only to the specific individual George Washington but also to other entities or concepts associated with the name, such as the city of Washington, D.C., or the broader notion of political leadership. This process of converting anthroponyms into common nouns reflects the dynamic nature of language and its ability to adapt and evolve. It allows for the expansion of linguistic resources and the creation of new lexical items that can capture and convey a wide range of meanings and concepts. This point supports the deanonymization of the personal name. As with other sorts of "onyms" and common nouns, there are a number of established models for using proper names:

Figure 1

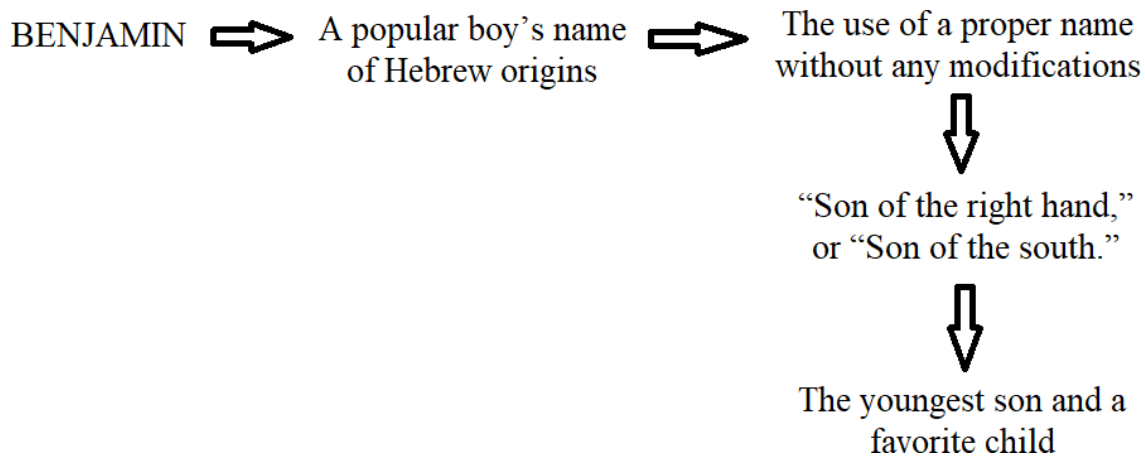
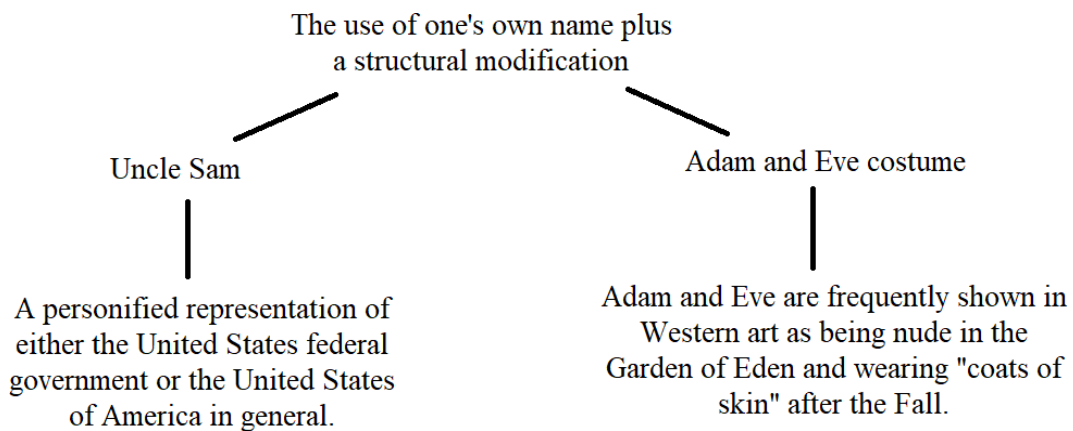

Figure 2

However, there are times when authors include a lengthy number of personal name examples in addition to historical information and biographies:

For example:

The proper name is "Margaret."

In the Middle Ages, many people worshiped St. Margaret of Antioch, a martyr who was born in Hungary in the third century. The name was initially used in Scotland in the 11th century, and early bearers included St. Margaret and Malcolm III of Scotland's wife. British novelist Margaret Drabble was another noteworthy Margaret from more recent history (1939). A feminine given name, Margaret is derived from the Ancient Greek name (margarites), which means «pearl,» via French (Marguerite) and Latin (Margarita). Greek was adapted from Persian. Margaret has been a common name in England since the 11th century and remained so throughout the Middle Ages.

Furthermore, the personal name is discussed here from the perspective of culture, namely as a crucial component of British and American culture, as well as the issue of the historical process of the establishment of the British and American anthroponymic systems and their contemporary disparities. We need to consider that the present anthroponymic system correctly depicts the process of evolution since personal names can serve as a «reflection of the nation» because they have cumulative as well as nominative and communicative roles.

We need to consider that even among closely related peoples, no two anthroponymic systems are exactly alike. They are all distinct phenomena that were shaped by various geographic, cultural, religious, and historical circumstances. Thus, according to V.I. Karasik, “Although all people of the world form a single humanity, the difference between individual cultural peoples, tribes, and social groups is sometimes significant.” [18, 85]. With a focus on national and cultural development, one can follow the process of the creation of Great Britain and the United States by studying the English anthroponymicon over various cultural and historical eras as V. I. Karasik believes that “The English anthroponymic system has a great cultural and historical potential due to the fact that personal names are linguistic phenomena, they responded strongly to shifts in societal perception and public consciousness.” [18, 85].

Moreover, mass culture unquestionably has an impact on how people see the English language nowadays. As a result of their integration into our daily lives, the film industry, music, television, print media, and the Internet serve as sources of anthroponymicon enrichment. Many people have turned to idols in the form of actors, fictional characters from movies and TV shows, musicians, and public figures. As an illustration, names like: Cristian (Cristian Dior), Madonna, and Dolce (Dolce and Gabbana) entered active usage at the end of the 20th century as a result of its well-known owners, Armani (Armani), who used them as female names in commemoration of the illustrious fashion house.

Consequently, due to the environment, circumstances, experiences, and outlook, we have identified the top proper names in Great Britain and Kazakhstan for 2023. The table below demonstrates the top girl names, boy names, and unisex names of the year 2023 in both countries.

Table 4

Girl, boy, and unisex proper names in Great Britain and Kazakhstan of the year 2023

Great Britain Kazakhstan					
Baby girl names	Unisex names	Baby boy names	Baby girl names	Unisex names	Baby boy names
Poppy	Noah, Noa	Oscar, Oskar	Rayana	Bakhyt	Ramazan
Willow	Luca, Luka	Jack	Ailin	Zhanat	Alikhan
Charlotte	Harper	Liam	Medina	Nurai	Omar
Ava	Jesse	Olivier	Aiana	Tursun	Ibragim
Mila	Rowan	Benjamin	Tomiris	Zhenis	Khamza
Freya	Eli	Ethan	Kausar	Kenzhe	Alan
Luna	Ryan	Felix	Inzhu	Bekzat	Arsen

Indeed, personal names, or anthroponyms, hold multifaceted roles as linguistic phenomena, embodying both individual identification and cultural-historical dimensions. These names serve as more than mere labels, as they encapsulate the rich tapestry of cultural history, spirituality, and diversity within different social groups, tribes, and peoples. While it is undeniable that all individuals belong to the same overarching humanity, the intricate mosaic of naming practices and conventions across diverse cultures unveils significant variations. These differences manifest in the selection of names, the inherent meanings they convey, and the cultural associations and symbolism attributed to them.

Taking the example of the name «Leo,» derived from the Latin word for «lion,» we can see how it has been incorporated into different languages and cultures. The Latin anthroponymicon, or collection of personal names, has left its imprint on the English language, and names like «Leo» continue to be used today.

According to Creswell, a scholar in the field, «Leo» was used as a name during the late Roman era and was associated with several saints. The use and popularity of this name can be attributed to its historical context and religious significance. The fact that the name «Leo»

is masculine highlights another aspect of anthroponyms—their gender-specific associations. Names often carry gender connotations, which vary across cultures. In the case of «Leo» and «Leon», both names are masculine and reflect the Latin root meaning of «lion.» This example demonstrates how personal names not only have linguistic origins but also bear cultural and historical connections. They provide a glimpse into the past, including religious practices, mythologies, and cultural influences that have shaped naming traditions.

Scandinavian names were a further source of restocking the English anthroponymicon during the Old English era. The Scandinavian invasion, which started at the end of the eighth century and lasted for roughly 300 years, began. They brought over a form of Anglo-Saxon anthroponymic naming into England. Along with two-tone, monothematic, and derivative personal names, it also had the same name. The Middle English era represents the second stage in the evolution of English anthroponymy. The eleventh century marks the beginning of the period, and the 16th century marks its conclusion. English names during this time exhibited a distinct Norman influence.

Outcomes

The research findings suggest that socio-cultural and historical changes within English-speaking communities are reflected in the evolution of anthroponyms. One notable trend in modern English anthroponymy is the creation of new names or modifications of existing forms. This dynamic process contributes to the expansion and diversification of the English anthroponymic system. Since anthroponyms are linguistic phenomena, they are influenced by various factors, including the history, culture, tradition, and psychological characteristics of a particular country or community. Consequently, the anthroponymic systems of England and the United States, shaped by their unique historical, cultural, and traditional contexts, exhibit differences. These differences arise from the observation and discussion of the anthroponymic systems of these countries. Historical events, cultural practices, naming traditions, and societal values all play a role in shaping the anthroponymic systems within these linguistic communities. For example, the prevalence of certain names, naming patterns, or the adoption of names from diverse cultural backgrounds can vary between England and the United States. The historical development of each country, including immigration patterns, cultural influences, and regional variations, can contribute to the distinct features of their anthroponymic systems.

Additionally, psychological factors, such as personal preferences, naming trends, and societal attitudes towards names, can also impact the anthroponymic choices within English-speaking communities. By studying and analyzing these differences, researchers gain insights into the complex interplay between language, culture, history, and individual identity within a given linguistic community. Understanding the nuances of anthroponymic systems enhances our understanding of how language reflects and shapes social dynamics and cultural practices.

The invasion of people with very different customs, cultures, and linguistic heritages into the realm of ancient Great Britain is thought to be one of the factors that contributed to the numerous changes in anthroponymic systems that characterize the Old English period. Old Germanic, Celtic, Roman, and Scandinavian names can all be categorized as Old English names. Legends and myths, as well as the lifestyle and habits of ancient peoples, had a significant influence on the nominating process. As a result, this time period might be described as being a mingling of civilizations, including naming customs.

Moreover, there have been instances when authors have included a large number of personal name examples alongside historical details and biographies; the examples of the names «Margaret» and «Benjamin» serve as the foundations for these results. For instance, we can observe that in the examples given, each dictionary entry for the name «Margaret» refers specifically to one of the illustrious historical persons who went by this name.

According to Kazakh proper names, a common noun is a proper name in Kazakh grammatical terms. One of the factors that lead to the generation of synonyms in a language is the change from a common name regarded as a technique. However, it is clear that many names come from other

civilizations if we examine the origins of the proper names in Kazakh, English, and American. Examples of these proper names can be seen in the tables above. Finding a cultural heritage that has been passed down to a given nation as a tradition from its predecessors is a difficult task in any language since there is a lack of national identity and culture.

The findings of our research indicate that in comparison to English and American cultures, Kazakh culture has fewer unisex proper names. Table 4, as mentioned in our study, demonstrates that the United Kingdom (UK) and the United States of America (USA) are significantly more popular in terms of the presence of unisex names compared to Kazakhstan. The difference in the prevalence of unisex names among these cultures can reflect various factors, including cultural norms, societal expectations, and historical influences. Each culture has its own unique naming practices and conventions, which can contribute to the variation in the popularity of unisex names.

Conclusion

In general, we need to presume that each country has its distinct approach to the study of anthropology based on the evolution of proper names in Kazakh, English, and American cultures.

For instance, «a melting pot» is a term used to describe the United States as it was founded by immigrants from many ethnic groups («a melting pot»). The Americas are a diverse collection of peoples, cultures, traditions, customs, and faiths that coexist and blend like no other nation. The national community of other countries is retained because the assimilation of immigrants takes a very long time. In the 20th century actors, fictional characters from movies and TV shows, social media, musicians, public officials, etc., have become popular idols for a lot of people, the abovementioned names like Cristian Dior, Armani, Dolce and Gabbana, and Madonna are typical examples.

The research findings indicate that Kazakh anthroponymy has undergone significant changes, including the abandonment of archaic names. This reflects a trend where non-Kazakh names borrowed from other languages and cultures are becoming more prevalent in Kazakhstan. Similarly, in contemporary Kazakh, American, and British communities, parents are increasingly involved in the naming process and are choosing names for their children that deviate from traditional formats. This includes modifying existing names and creating new names based on their own versions or variations.

The shift towards incorporating non-Kazakh names in Kazakhstan can be attributed to various factors, such as globalization, cultural exchange, and increased multiculturalism within society. The influence of other languages and cultures, as well as individual preferences and personal connections, may contribute to the growing popularity of borrowed or modified names. This trend is not exclusive to Kazakhstan but can also be observed in contemporary Kazakh, American, and British communities. Parents in these societies are actively engaged in the naming process, seeking to create unique and distinctive names for their children. This may involve altering the traditional format of names or generating entirely new names by combining or modifying existing ones.

We can readily determine the original roots of several names based on our analysis. For instance, British and American names are primarily derived from French (Charlotte), Hebrew (Noah, Ezra, Samantha, Benjamin), Scandinavian (Freya), Mila (Spanish), Latin (Felix), Irish (Ryan), Italian (Luca), etc. Arabic names, like Rayana, Ibragim, Ramazan, Mohammed, Khamza, and Omar, Turkish, Tatar (Ailin), Western European (Alan), and Armenian (Arsen), are examples of Kazakh names.

The enduring intrigue surrounding personal names stems from the fundamental role they play in human communication and social interaction. As a means of identification, personal names serve as crucial markers of individuality, carrying deep personal and cultural significance. However, their precise position within the overall vocabulary and semantic framework of a language remains elusive.

In the case of the UK and the USA, it is possible that these cultures have experienced a greater degree of acceptance and adoption of unisex names in recent years. Social and cultural shifts, as well as changing attitudes towards gender roles and identities, may have influenced the rise in popularity of unisex names in these countries. The examination of naming practices and the presence of unisex names within a given culture unveils significant sociocultural dynamics and illuminates how societies conceptualize gender and identity. As a result, the observation of a lower prevalence of unisex names in Kazakh culture, when contrasted with English and American cultures, elucidates the influence of traditional naming practices and prevailing societal expectations on the expression of gender and identity. Analyzing these variations contributes to a comprehensive comprehension of cultural diversity, shedding light on the intricate relationship between language and the reflection and shaping of societal norms and values.

In conclusion, the selection of the research topic was driven by the increasing prominence and cultural significance of anthroponyms in language. Despite their crucial role as identifiers, personal names still lack a definitive explanation of their integration into the broader lexicon of a language. The study of personal names necessitates a comprehensive exploration of their linguistic, sociocultural, and historical dimensions. Bridging the gap in our understanding of personal names is essential for unraveling their intricate place within the fabric of human communication and identity.

References

1. Huddleston R., Pullum G. *The Cambridge Grammar of English Language*. New York: Cambridge University Press, 2002. – 1758 p.
2. *Concise Oxford Dictionary 10th edition revised*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
3. Newmark P. *Paragraphs on Translation*. Adelaide. Clevedon. Philadelphia: Multilingual Matters Ltd, 1993. –15 p.
4. Ғабитов Т.Х. «Антропология тарихы мен теориясы» атты оқулығы бойынша дайындалған видеокурс. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. [Электрондық ресурc]. - URL: <https://elibrary.kaznu.kz/wp-content/uploads/2021/09/bernard.-m%D3%99d-antrop-onlajn-gth.pdf> (қаралған күні: 14.05.2023).
5. Мейірбеков А.Қ. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі антропонимдердің ұлттық-мәдени көрінісі: филос. докторы (PhD) ғыл. дәр. алу үшін дайынд. диссертация. - Алматы, 2014. -149 б.
6. Рут М.Э. *Имя и образ: динамический аспект. Часть 1. Тезисы докладов*. – М., 2001.
7. Mill J.S. *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive (Vol. 1, of 2)*. The Project Gutenberg EBook, 2008. - [Electronic resource]. - URL: <https://www.gutenberg.org/files/26495/26495-pdf.pdf> (Accessed: 14.05.2023).
8. Coates-Stephens S. *Automatic Lexical Acquisition Using Within-Text Descriptions of Proper Nouns* // *Proceedings of the Seventh Annual Conference of the UW Centre for the New OED and Text Research*, 1991.- 154-169 p.
9. Paik W., Liddy E.D., Yu E, and McKenna M. *Interpretation of Proper Nouns for Information Retrieval, Preliminary Proceedings of the ARPA Workshop on Human Language Technology*, Princeton, March 21-24, 1993.
10. Щерба Л.В. *Языковая система и речевая деятельность*. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 432 с.
11. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева, С.К. Ономастика: зерттеу мәселелері. - 2005. - [Электрондық ресурc]. - URL: <https://elib.kaznu.kz/app/voyager/books/1290/1526379235716.pdf> (қаралған күні: 14.05.2023).
12. Кульдеева Г.И. *Антропонимическая система современного казахского языка: автореферат диссертации ... док.фил.наук*. – Казань, 2001. - 60 с.
13. Қайдаров Ә.Т. *Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері*. – Алматы: «Ғылым», 1988.
14. Hlushchenko O., et al. *Exploring Functional Nature of English Anthroponyms in Literary Texts for Children*. *Arab World English Journal (AWEJ) Volume 12. Number 3*, 2021. – 400- 410p.
15. Темиргазина З.К., Асельдерова Р. О. Сложные казахские антропонимы с глагольным компонентом. // *Вопросы ономастики*. - 2022. - Т. 19. - № 2. - С. 48–65.

16. Шалгинбаева С. Х. Семейные традиции и социокультурный облик казахов городов Алматы и Тараза (этносоциологическое исследование): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.07. - Алматы, 2002.
17. Темиргазина З. К., Ибраева Ж. Б. Наблюдатель в поэтическом нарративе (на примере стихотворений П. Васильева) // Вестник Томского государственного университета. Филология. - 2021. № - 72. - С. 290–307.
18. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - Волгоград: «Перемена», 2002. - 477 с.

References

1. Huddleston R., Pullum, G. The Cambridge Grammar of English Language. (Cambridge University Press, Cambridge, 2002, 1758 p.).
2. Concise Oxford Dictionary 10th edition revised (Oxford University Press, Oxford, 2001).
3. Newmark P. Paragraphs on Translation. (Multilingual Matters Ltd, Adelaide. Clevedon, Philadelphia, 1993, 15 p.).
4. Gabitov T.H. «Antropologiya tarihy men teoriyasy» atty okulygy bojnynsha dajyndalghan videokurs [Video course prepared according to the textbook «History and theory of anthropology»], Al-Farabi Kazakh National University. - URL: <https://elibrary.kaznu.kz/wp-content/uploads/2021/09/bernard.-m%D3%99d-antrop-onlajn-gth.pdf2018> (Accessed: 14.05.2023). [in Kazakh]
5. Meirbekov A.K. Kazak zhane agylshyn tilderindegi antroponimderdin ul'tyik-madeni korinisi [[National-cultural view of anthroponyms in the Kazakh and English languages]. Dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) (Almaty, 2014, 149 p.). [in Kazakh]
6. Rut M.E. Imya i obraz: dinamicheskij aspekt [Name and image: dynamic aspect]. Part 1. Abstracts of the reports (Moscow, 2001). [In Russian]
7. Mill J.S. Title: A System of Logic, Ratiocinative and Inductive (Vol. 1 of 2) by John Stuart Mill. The Project Gutenberg EBook, 2008 [Electronic resource]. Available at: <https://www.gutenberg.org/files/26495/26495-pdf.pdf> (Accessed: 14.05.2023).
8. Coates-Stephens S. Automatic Lexical Acquisition Using Within-Text Descriptions of Proper Nouns, Proceedings of the Seventh Annual Conference of the UW Centre for the New OED and Text Research, 1991. -154-169 p.
9. Paik W., Liddy E.D., Yu E, and McKenna M. Interpretation of Proper Nouns for Information Retrieval, Preliminary Proceedings of the ARPA Workshop on Human Language Technology, Princeton, March 21-24, 1993.
10. Shcherba L.V. Yazykovaya sistema i rechevaya deyatel'nost' [Language system and speech activity] (Editorial URSS, Moscow, 2004, 432 p.). [In Russian]
11. Madieva G.B., Imanberdieva, S.K. Onomastika: zertteu maseleleri [Onomastics: research issues]. 2005 [Electronic resource]. Available at: <https://elib.kaznu.kz/app/voyager/books/1290/1526379235716.pdf> (Accessed: 14.05.2023). [In Kazakh]
12. Kuldeeva G.I. Antroponimicheskaya sistema sovremennogo kazahskogo yazyka [Anthroponymic system of the modern Kazakh language]. Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philology (Kazan, 2001 60 p.). [In Russian]
13. Kaidarov A.T. Kazak tilinin tarihi leksikologiyasy: problemalary men mindetteri [Historical lexicology of the Kazakh language: problems and tasks] («Gyl'm», Almaty, 1988). [In Kazakh]
14. Hlushchenko O., et al. Exploring Functional Nature of English Anthroponyms in Literary Texts for Children. Arab World English Journal (AWEJ), 3 (12), 400-410 (2021).
15. Temirgazina Z.K., Aselderova R. O. Slozhnye kazahskie antroponymy s glagol'nyim komponentom [Complex Kazakh anthroponyms with a verbal component]. Voprosy onomastiki [Onomastics issues], 2 (19), 48-65 (2022). [In Russian]
16. Shalginbaeva S. H. Semejnye tradicii i sociokul'turnyj oblik kazahov gorodov Almaty i Taraza (etnosociologicheskoe issledovanie) [Family Traditions and Socio-Cultural Image of the Kazakhs in the Cities of Almaty and Taraz (Ethno-Sociological Research)]. Abstract of the dissertation of the Candidate of Historical Sciences: 07.00.07 (Almaty, 2002). [In Russian]
17. Temirgazina Z. K., Ibraeva Zh. B. Nablyudatel' v poeticheskom narrativе (na primere stihotvorenij P. Vasil'eva) [Observer in poetic narrative (on the example of P. Vasiliev's poems)], Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. [Bulletin of Tomsk State University. Philology], 72, 290–307 (2021). [In Russian]

18. Karasik V.I. Yazykovoj krug: lichnost', koncepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse]. – «Peremena», Volgograd, 2002, 477 p. [In Russian]

Ф.Т. Ереханова¹, Г.А. Сатылханова², А.Н. Жорабекова²

¹Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан

²М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Шымкент, Қазақстан

Жалқы есімдердің қысқаша сипаттамасы

Аңдатпа. Антропонимия шынымен де жеке тұлғаларға немесе адамдар тобына қойылатын жалқы есімдер болып табылатын антропонимдерді зерттейді. Сөздіктердегі кісі есімдерінің мағыналық ерекшеліктерін түсіну есімдерге байланысты сан алуан мағыналар мен мәдени реңктерді дәл түсіріп, жеткізу үшін өте маңызды.

Осылайша, қазақ, британдық және американдық ағылшын тіліндегі кейбір мысалдарға қысқаша сілтеме жасай отырып, жалқы есімдердің жалпы сипаттамасына ерекше тоқталып, антропонимияға қатысты жан-жақты зерттеу жүргіздік. Антропология мен лингвистикаға арналған әртүрлі еңбектерге жүгіне отырып, біз кейбір мәдениеттер мен тілдердің антропонимдік жүйелері туралы құнды түсініктерді жинаған шығармыз. Кестелер мен суреттерді пайдалану атаулардың сипаттамаларына қатысты деректерді ұсыну және талдау кезінде пайдалы болуы мүмкін. Сонымен қатар, біздің Ұлыбритания мен Қазақстандағы 2023 жылға арналған унисексті жалқы есімдерге жасалған талдауымыз осы зерттеуге заманауи және ерекше өлшем қосады.

Тұтастай алғанда, бұл мақала жалпы сипаттамаларды, мәдени бірегейлікті және қазіргі заманғы талдауды қамтитын жеке есімдерді қысқаша зерттеуді ұсынады. Бұл сипаттамалық тәсіл оқырмандарға ағылшын тілінде сөйлейтін елдер мен Қазақстандағы жалқы есімдердің түрлері мен тенденциялары туралы құнды түсініктер беруі ықтимал.

Түйін сөздер: антропология, ономастика, адамды анықтау, этимологиялық талдау, қоғам, жалқы есім эволюциясы, мәдениет.

Ф.Т. Ереханова¹, Г.А. Сатылханова², А.Н. Жорабекова²

¹Центрально-Азиатский инновационный университет, Шымкент, Казахстан

²Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова, Шымкент Казахстан

Краткая характеристика имен собственных

Аннотация. Антропонимия – это действительно изучение антропонимов, которые представляют собой личные имена, данные отдельным лицам или группам людей. Понимание того, как выражать семантические особенности личных имен в словарях, имеет решающее значение для точного улавливания и передачи разнообразных значений и культурных нюансов, связанных с именами.

Таким образом, мы провели комплексное исследование антропонимии, специально сосредоточив внимание на общих характеристиках имен собственных, кратко ссылаясь на некоторые примеры в казахском, британском и американском вариантах английского языка. Обращаясь к различным работам, посвященным антропологии и лингвистике, мы, вероятно, получили ценную информацию об антропонимических системах некоторых культур и языков. Использование таблиц и рисунков может быть полезным при представлении и анализе данных, связанных с характеристиками имен. Кроме того, наш анализ однополых имен собственных в Великобритании и Казахстане за 2023 год добавляет современное и специфическое измерение данному исследованию. В целом эта статья предлагает краткое исследование личных имен, включая общие характеристики, культурную идентичность и современный анализ. Такой описательный подход, вероятно, предоставит читателям ценную информацию о типах и тенденциях имен собственных в англоязычных странах и Казахстане.

Ключевые слова: антропология, ономастика, идентификация человека, этимологический анализ, общество, эволюция имени собственного, культура.

Information about authors:

Yerekhanova F.T. – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Department of Languages and Literature, Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan.

Satylkhanova G.A. – PhD, Senior Lecturer, Department of Foreign Languages for Technical Specialties, M.Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan.

Zhorabekova A.N. – PhD, Associate Professor, Head of the Department of Foreign Languages for Technical Specialties, M.Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan.

Ереханова Ф.Т. – ф.ғ.к., «Тілдер және әдебиет» кафедрасының аға оқытушысы, Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан.

Сатылханова Г.А. – Ph.D., «Техникалық мамандықтар үшін шетел тілі» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.

Жорабекова А.Н. – Ph.D., қауымдастырылған профессор, «Техникалық мамандықтар үшін шетел тілі» кафедрасының меңгерушісі, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.

А.Е.Жусупов, З.Н. Молдахметова

Astana IT University, Астана, Казахстан

E-mail: abu-shah@mail.ru, zulkyia@bk.ru

Топонимический атлас Казахстана с всплывающими подсказками (предварительная работа по составлению)

Аннотация. *Статья посвящена топонимической карте Казахстана, которая демонстрирует распространение основных типов географических названий субстратного происхождения на территории современного Казахстана. На карте будут собраны топонимы разных разрядов и языковых групп, которые дают представление о топонимическом ландшафте Казахстана. Топонимия по своей сути является языковой и включает исторические, географические, этнографические, культурологические, социологические и литературные компоненты, помогающие выявить отличительные особенности предметов и традиций, что выводит это направление за рамки самого языкознания и делает его автономной дисциплиной, использующей преимущественно лингвистические методы. Методы, тесно связанные с комплексом гуманитарных наук и наук о Земле и Вселенной. Значение науки о топонимах неопределимо при изучении страны. На атласе отразятся гидронимы, ойконимы, оронимы, урбанонимы, годонимы, горонимы, дромонимы, макротопонимы, космонимы, фитотопонимы, микротопонимы, антропотопонимы и микротопонимы различных типов и их ареалы. Карты будут составлены IT специалистами с учетом современных требований. Необходимо отметить, что данный атлас будет периодически дополняться, в зависимости от приоритетных направлений определенных областей. Помимо старых и новых названий, атлас будет заполнен сведениями о времени переименования. Электронная версия атласа будет выполнена в программе MapInfo Professional, версия 9.0. Работа заинтересует специалистов по лингвистической географии, ономастике, археологии, этнографии.*

Ключевые слова: *топонимы, атлас, гидронимы, ойконимы, оронимы, урбанонимы, годонимы, горонимы, дромонимы, макротопонимы, микротопонимы, космонимы: фитотопонимы, антропотопонимы.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-35-44>

Введение. Современное состояние общественной мысли характеризуется интересом к исследованиям в области топонимии. Топонимика Казахстана всесторонне изучена, начиная с середины XX века, есть различные карты географического и топографического характера. Единой казахстанской карты – единого атласа на сегодняшний день нет. Данная работа направлена на синтезирование, систематизацию, координирование данных в одном месте (совокупность различных карт-атласов). Для этого в нашей работе мы предполагаем использование возможности IT-технологии для составления интерактивной карты с всплывающими подсказками. Подсказки играют очень важную роль в веб-дизайне. С их помощью можно существенно повысить уровень удобства использования интерфейса. Интерактивная карта с подсказками будет выводиться при наведении курсора мыши на специальную метку. Добавление новой метки не требует от пользователя каких-либо

дизайнерских навыков. Просто нужно будет добавить в код элемент div с содержанием подсказки и установить для него атрибуты HTML5 data для позиционирования.

HTML5 имеет отличный инструмент - пользовательские атрибуты data, который позволяет хранить произвольный набор метаданных. Данный атрибут позволяет избежать использования атрибутов rel или title для различных задач в Javascript [14]. Все данные атрибуты будут использованы для сбора и систематизации топонимов изучаемых территорий по письменным источникам и картам; при исследовании путей формирования и современного состояния топонимических систем тюркского и русского языков на примере топонимии Казахстана; при выяснении специфики наименований изучаемых топонимических систем (*казахской, русской, тюркской, китайской, монгольской и других*); при классификации топонимов согласно их структуре; при установлении общего и различного в исследуемых неродственных языках; при определении лингвокультурной специфики анализируемых топонимов.

Проблема топонимики заключается в том, что толкование топонимов в ряде случаев может быть осложнено. Это объясняется несколькими причинами. Например, потеря мотивационная составляющая названия. Существуют названия, относящиеся к ландшафтным особенностям, таким, как река или холм. Замена одних элементов другими по причине сходства. Толкование затруднено из-за многозначности элементов. Это топонимы с ложной аналогией. Обратное словообразование: река, названная в честь города, стоящего на её берегах, а не наоборот и т.д. [1].

Важными для определения параметров топонимических систем явились исследования Г.Конкашпаева (1963), Е.Койчубаева (1974), О.Молчановой (1997, 2009, 2018), Е. Березович (2007), И. Воробьевой (1976), З.Абдуковой (2013), Ф.Гариповой (1991), О. Молчановой (1982), А.Суперанской (1973, 1984, 1992), Н.Мамонтовой, И.Муллоной (1993), О.Султаньяева (1990), Н. Топорова (1991), Яворской В. (2002), Г.Бекеновой (2002), Е.Паршиной (2016), Г.Бухаровой (2015, 2017) Н.Ойноткиной (2022), Ф.Хисамитдиновой (2022) Каретиной И., Альхимович А.(2023) и др.

Составление топонимического атласа позволит скоординировать в одном месте названия, прояснить нерешенные научные проблемы. Смена названий географических объектов вызвала изменения в топонимике. Процессы топонимовоззрения с принципами философско-лингвистического характера стали основными объектами изменений последних лет, потому что топонимика всегда отражает языческие верования, тотемные, религиозные представления. Топонимические представления регионов (учитывая тот факт, что Казахстан имеет огромную территорию), зависели во многом от состава этносов, земельного пласта, которые изменялись в связи политикой смены названий. Проблема топонимической архаики не решена из-за неопределенности хронологических границ. Топонимические архаизмы с этимологическим взглядом не популярны, не до конца проверены. Все это предполагает определённые трудности в составлении атласа страны. Последние изменения в стране (открытие, возвращение статуса областных центров, территориальные деления), в свою очередь, налагают определенный груз и усложняют задачу работы.

Методика и методы исследования. Материалом исследования послужили материалы диссертаций, географические и топонимические материалы, записанные разными исследователями XX-XXI вв. Теоретическая база - научные исследования в области языкознания и тюркологии. Исследования аспектов номинации, ментального представления топонимии стало возможным, важным при изучении когнитивных методов (Е. Березович, В. Алпатов; Е.Паршина, М. Голомидова, О. Султаньяев, Г.Бекенова, С.Имангалиева, О. Молчанова и др.). Топонимика в когнитивном плане была необходима для учета экстралингвистических факторов [1. с.7]. Языковой контекст является обязательным при изучении номинации топонимов. В данной работе применяется метод семантической реконструкции и контекстуального анализа. Семантическая реконструкция, применяемая в этнолингвистике, отражает этническую картину мира топонимов (Султаньяев О.,

Березович Е., Толстой Н.) [5. 300]. Этнолингвистический аспект направлен на выявление установок субъекта номинации, языковой личности, мировосприятия. Семантика топонимов из-за огромного временного пласта опиралась на формы, значения, контекст, объясняющий культурный смысл. Топонимика в семантической реконструкции, учитывая язык исследования (в нашем случае: казахский и языки Средней Азии), рассматривает комплекс факторов (языковой, ментальный, семантический, прагматичный, культурный и т.д.). Анализ материала не дает нам точного количества типа топонимов. Данная работа усложняется тем, что топонимы в Казахстане исследовались на разных языках, и данные в отношении одних и тех топонимов (во всех аспектах исследования) диаметрально противоположны. И наша задача, рассмотрев, систематизировав, сгруппировав с помощью IT-специалистов, - сопоставление топонимических номинаций и составление семантических моделей-локусов для дальнейшего составления топонимического атласа Казахстана.

Обсуждение и наблюдение. Ученые-исследователи топонимисты не все используют в исследованиях карты, атлас. Это отметил в своих исследованиях ономаст-топограф В.Жучкевич: «Без карты исследование топонимии может оказаться неполноценным» [10]. «Карта требует сопоставимости всего показываемого материала. Поэтому карта всегда более объективна и наглядна, чем текст» [22, с. 87–88]. Специалист в области топонимики и картографии Е.Поспелов указал: «картографическое изображение выгодно отличается от текстового изложения наглядностью и измеримостью сообщаемых им сведений» [24, с.8]. Отметим и междисциплинарное значение картографического исследования, потому что материал, который наносится на карту из разнообразных областей знания «... оказывается местом встречи специалистов различных профилей, не имеющих в своей деятельности иных точек соприкосновения» [26: 209]. Карты являются основой топонимических источников: «... картографические источники насыщены географической номенклатурой, чем литературные и акты памятники» [24, с. 93].

В Казахстане есть опыт создания топонимических карт и атласов. Ученые ВКГУ создали ономастический атлас Восточного Казахстана [16]. Развитие топонимической картографии – актуальная задача современной ономастики. В России в 2015 г. вышел «Топонимический атлас Рязанской области» [7], с 2020 г. ведется работа по созданию «Топонимического атласа Тамбовской области», группа планирует приступить к «Топонимическому атласу Московской области». У ученых выработался определенный опыт и методика по выявлению, сортированию топонимических явлений (структурный тип, топооснова, топоформант, тополексемы, топомодели). Рассмотрение топонимов проходит в определенном хронологическом (стратиграфическом) аспекте, данный опыт необходимо внедрять и в нашу исследовательскую работу. Потому что топонимические объекты подвергались различным изменениям [7, с. 54].

Для создания топонимического атласа необходимо включать: (1) составление географических каталогов; (2) систематизировать по языковым принадлежностям, типам; (3) нанесение на карту; (4) обрисовка ареала; (5) «расшифровка» ареала; (6) этимологическая интерпретация; (7) совмещение и сопоставление ареалов (очень важный пункт, потому что при определении одних и тех же источников даются разные толкования); (8) хронология; (9) выводы, гипотезы о картографируемом явлении [7, с. 48–74].

Следует учитывать установленный факт, что тюркские языковые памятники состоят из множества лексических, фонетических, морфологических заимствований согдийского и среднеперсидского языков. Это восточно-иранские и индоиранские влияния (языки, культура, письменность), еще на территории Кашгарии в период первых тюркских каганатов оказало огромное влияние на формируемую тюркскую общность, о чем имеется немало научных исследований [17, 3].

«Субстратная топонимия – названия, отдельные единицы которой (корни и основы) не могут быть возведены к словам и корням господствующего ныне или в недалеком прошлом языка на данной территории. Такие топонимы имеют четкую увязку - локацию в пространстве,

но непонятны как слово. Необходимо выяснить, от каких имен образовались субстратные топонимы, каким языкам они принадлежали и что обозначали» [26, с.19-20]. Исходя из этого наша задача извлечь из субстратной топонимии скрытую информацию. Субстратные топонимы непонятны современному населению. Поэтому усвоение субстрата – показатель взаимодействия языков.

«Характеристику рельефу местности, караванным и водным путям, топонимов, взаимоотношениям местного населения с царской администрацией и общественной жизни в целом дали в своих трудах и записках дореволюционные ученые» [26, с.86] Ученые составили географическое описание между Тоболом и Тургаем. Рукописи сохранены в фонде №166 Государственного архива Оренбургской области [12]. В XIX веке по Восточному, Юго-Восточному Казахстану путешествовал П.П. Семенов-ТяньШанский [13], материалы на сегодняшний день являются основой многих научных изысканий.

Топонимы на санскрите (древнеиндийский), иранской этимологии, исторические восточно-иранский, осетино-дигорский, родственные им ягнобский, пушту и памирские языки являются определенным пластом современного Казахстана. Санскрит - древний язык, сохранившейся в письменности [18].

Топонимическую картину мира следует рассматривать с точки зрения языкового сознания и этнического знания. В языковом сознании понятие пространства формировалось в разные исторические эпохи и существует система ментальных позиций и когнитивных понятий, отраженных в эти эпохи. При этом каждый топонимический языковой человек имеет свои ментально-топонимические представления (стереотипы) о географическом пространстве, и топонимический фонд (лексикон) собирается как часть его словарного запаса. В ономастической научной литературе топонимический фонд (лексикон) отдельной языковой личности называется «топонимиконом», а владелец этого фонда — топонимическим лицом, т.е. «топонимической личностью»: отдельная топонимическая личность формирует образ, фрагмент своего собственного топонимического мира и таким образом закрепляется в его языковом сознании и памяти. Топонимия каждого топонимика различна как по пространственному полю, так и по составу и количеству топонимов, входящих в топонимикон. Как видно, это далеко не полный перечень причин, из-за которой хотим создать единый атлас страны. С этой точки зрения мы в своей работе преследуем цель объединить, систематизировать (начать с топонимического атласа областей с учетом всех изменений, произошедших в последние годы) топонимы Казахстана. Это, в свою очередь, облегчит работу в определении и трактовке тех или иных названий: топонимов, гидронимов, ойконимов и т.д., потому что в разных источниках одни и те же названия трактуются по-разному, и наш атлас будет доступным и единым источником, скоординированным на базе всех научных изысканий, исследований в области топонимии страны.

К. Каймулдинова, изучавшая этноэкологические основы казахских топонимов, отмечает, что смысловая нагрузка географических названий обусловлена потребностями животноводства, и пишет: «Относительно информационной нагрузки географических терминов и названий можно отметить следующие наименования»:

- практика животноводства передается из поколения в поколение с учетом особенностей местной природы и адаптации к окружающей среде, географическим условиям, в результате была создана народная географическая терминология, классифицированная на особенностях животноводства;

- ландшафтные особенности местности представлены в топонимах, описывающих природные условия, и аккумулируются в географических знаниях народа;

- система природопользования людей, особенности единой системы компонентов ландшафта (литология, почвенный климат, водные источники, почва, органический мир), являющиеся ее основой, оставляют свой «след» в смысловой нагрузке микротопонимов;

- природные особенности (рельеф, литология, степень увлажнения, растительность) и степень и возможности хозяйственного использования.

- кочевой характер организации животноводства послужил основой для изображения ориентиров и сезонных поселений, миграционных путей со специальными названиями в казахской топонимике» [15, с.56].

Информационная нагрузка приведенных выше топонимов и географических наименований представляет собой большой объем информации, такой, как природные особенности и благоприятные/неблагоприятные условия для животноводства, наблюдения и использования особенностей и свойств окружающей среды в соответствии с хозяйственными интересами и потребностями, которые воспринимаем как народные географические знания. Как мы видим из приведенных примеров, фоновые знания казахского народа, сформировавшиеся и накопленные на протяжении столетий, сохранились в памяти народа в концептуальной и языковой формах.

Топонимы создавали краткую словесную географию местности. При толковании содержания названия топонимов горы, долины, реки, озера, леса играют большую роль. При составлении топонимического атласа IT-специалисты будут использовать топографические карты, трехмерные спутниковые изображения.

Результаты. Много лет в топонимических исследованиях применяют картографические методы. Важность данного метода признавали фундаментальные топонимики. Современные IT-технологии выводят топонимические исследования на новый уровень. Поэтому актуальность данной темы явна. Создание топонимических атласов, методология, примеры внедрения картографических методов полезны и перспективны. В своей работе будем опираться на приёмы топонимического картографирования в целях решения проблем топонимики. Будет анализироваться фактологический материал, эволюция топонимов. Возникающий, сменяющийся и дополняющий «земной пласт» отражается в ландшафте, топонимии – совокупности географических названий.

Топонимия и визуальная информация (реклама) являются показателями эстетики и интеллектуальной культуры человека, как зрачки глаз. Следует учитывать правильность написания, нормы литературного языка, транслитерацию, транскрипцию. Самое лучшее, самое отборное, самое продуманное слово заслуживает того, чтобы быть написанным максимально грамотно и художественно. Он определяет творческий потенциал народа, языковую культуру, показывает его историю. Есть поговорка наших предков: «Не стареет народ, не стареет мать-земля». Поэтому топонимика нуждается в истинном историческом подходе и национализме. Ведь информационная и социальная деятельность в историко-культурном пространстве, раскрывающая стереотипы публичного и речевого поведения в общественной жизни, способна раскрыть и уточнить точное определение терминов. Чтение символов часто зависит от эмоционального интеллекта человека, а не от формального интеллекта.

С.Л. Казакова трактует топонимы с прагматической точки зрения как знак, образованный культурно-ментальной структурой, отображающий не только народную культуру, но и духовный мир и ценности. Расчетная информация, проявляющая признак прагматической ясности, признается очень важной [14], потому что «прагматическая прозрачность имени – это рефлексивная способность реципиента (носителя языка, инокультурного восприимчика) к соотносению языкового и внеязыкового знака имени, т.е. опознаванию в языковом знаке культурно-значимых, национально-специфических установок. Таким образом, прагматический аспект – это понимание ономастической номинации как особой модели речевого поведения, где имя – это знак-индивидуализатор, который не только на языковом, но и на речевом уровне свидетельствует о ценности вербального выделения отдельной реалии» [14, с.51]. С данной точкой зрения невозможно не согласиться, поэтому в своей дальнейшей работе мы будем придерживаться этого принципа. Прагматическая точность, лаконичность при выборе единственно верного из возможных вариантов (в нашем случае трактовок, вариантов будет много...) будет отличительной особенностью топонимического атласа.

Заключение. Всё сказанное позволяет заключить, что топонимы, отражающие специфику национальной картины мира, основываются на универсальных семантических моделях человеческого языка и мышления. Картографические методы в топонимии актуальны на современном этапе. Развитие топокартографии - задача ономастики, и решение воплотится созданием Топонимического атласа Казахстана. Топонимическая карта наглядно представит информацию, новые уникальные знания.

Совокупность (комплекс) антропонимов как языковой семиотический символ, подобно мифониму, создает мир в казахском когнитивно-языковом сознании и дает языковую репрезентацию мира. Выявлены мифический антропоним, мифоантропоним и его коннотация, лингвентальный комплекс, составляющие первую мифическую сцену в описании антропонимического образа мироздания в казахском языке. Различные антропонимические концепты имеют уникальное и значимое этнокультурное содержание, хронологический характер, функцию в социальной и языковой среде, свое место в казахской картине мира.

Топонимическая картина мира реализуется через топонимическую систему, то есть каждая топонимическая система рассматривается с точки зрения языкового сознания и этнических знаний в виде фрагмента картины мира.

Выражение языковой картины мира в топонимике представлено тремя принципами (концепцией, стереотипом): 1) ориентацией (маршрутом), 2) радиальной моделью, 3) бытовой-жизненно-пространственной моделью. Что касается пространства, то ментальная и языковая репрезентация изоморфно связаны, то есть языковая репрезентация пространства подобна зеркалу, свидетелю ментального, познавательного существования. Мысленный (языковой мыслительный) образ – это символ, запечатленный в языке в закодированной форме, то есть в топонимической (лексической) системе.

Топонимическая картина мира (в нашем случае составление топонимического атласа) подвержена динамике, она меняется в каждый исторический период (эпоху), некоторые элементы (фрагменты) устаревают, забываются, а некоторые обновляются, аккумулируя огромную многогранную познавательную информацию и сведения о мире, человечестве, обществе, духовной и материальной культуре. Человеческое, этническое мировоззрение, мышление, история, экономика, культура, многопрофильный опыт, накопленный веками, сохраняет свое языковое выражение в языковой системе, в компоненте этой системы – в имени собственном, точнее, в топонимике. И собрать весь богатейший пласт топонимии, топонимическую картину мира Казахстана в едином атласе является первостепенной задачей нашей дальнейшей работы.

Составление топонимической карты - эффективный метод, позволяющий представить синхронный и диахронный материал топонимических фактов. Все это будет служить научным продвижением смежных дисциплин. Топонимия является частью культурного наследия. Стандартизация топонимов, к которой мы стремимся в работе, приведет к определенному порядку. Создаваемый атлас сформирует, закрепит топонимические и ономастические знания, займет значимое место в государственной политике. История государства складывается из старинных исконных названий местности, городов и рек.

Список литературы

1. Алпатов В. В. Концептуальные основы формирования английских христианских топонимов. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Тамбов, 2007. - 21 с.
2. Базылхан Н. Этимология топонимических названий города Алматы // Письменные источники по истории и культуре Алматы (VIII – начало XX в.). - Алматы, «Дайк-Пресс», 2008.
3. Бекенова Г.Ш. Гидронимы Северного Казахстана. Дис. ... канд. филол. наук. - Астана, 2002. - 163 с.
4. Бектасова Б. Краткий топонимический словарь Костанайской области. Костанай, 1996. -114 с.

5. Березович Е. Л. Язык и традиционная культура. Этнолингвистические исследования. - М.: «Индрик», 2007. - 600 с.
6. Водопьянова С.Г. Топонимика Казахстана. – Петропавловск, 2006. – 113 с.
7. Гордова Ю., Герцен О., Герцен А., Костовска С. Применение картографических методов в топонимике (история вопроса и современные исследования) // Картографические и геоинформационные методы решения проблем исторической географии и сохранения культурного наследия. – URL: <http://intercarto.msu.ru/jour/articles/article1017.pdf> (дата обращения: 12.10.2021).
8. Жанұзақ Т. Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). - Алматы: «Өнер», 2011. - 496 б.
9. Жумекенова Д.Е., Садыков Т.С. Вопросы изучения исторической географии и топонимов Казахстана в XVIII-XIX вв. в русских источниках // Вестник КазНПУ им. Абая. – 2017. - №4(55). - С.177-183.
10. Жучкевич В.А. Общая топонимика. Изд. 2-е. - М., 1968.
11. Имангулова Т. Применение географических названий в топонимике Казахстана // Сборник научных статей. Вып. 15. - Харьков, 2012.
12. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Т.3. Журналы и служебные записки дипломата А.Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.). – Алматы, 2005. - 484 с.
13. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Т.5. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая пол. XIX в. – Алматы, 2005. - 620 с.
14. Казакова С.Л. Система урбанонимов и их прагматический аспект // Университетские чтения. – Пятигорск: ПГЛУ, 2009. – Ч. VI. – С. 45-51.
15. Каймулдинова К.Д. Топонимические аспекты традиций природопользования и охраны природы казахского народа: автореферат дис. кандидата географических наук: 11.00.11. - Алматы, 1998. - 30 с.
16. Каретина И., Альхимович А. Проектирование и составление Ономастического атласа Восточно-Казахстанской области. – URL: <https://cyberleninka.ru/article> (дата обращения: 21.08.2022).
17. Киселев Ю. Топонимы Казахстана индоиранского и индоарийского происхождения как древнейший субстратный пласт в топонимии. - URL: <https://proza.ru/2022> (дата обращения: 24.04.2022).
18. Киселев Ю. Гидронимы индоиранского происхождения в Оренбургской и соседних областей. – URL: <https://proza.ru/1643> (дата обращения: 24.04.2022).
19. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана / Под ред. А. Т. Кайдарова. - Алма-Ата: «Наука КазССР», 1974. - 275 с.
20. Конкашпаев Г. К. Словарь казахских географических названий. - Алма-Ата: «Наука КазССР», 1963. - 185 с.
21. Ксенжик Г.Н. Историческая география степных областей Казахстана в XIX- начале XX вв. – Алматы, 2015. - 406 с.
22. Мурзаев Э.М. География в названиях. Изд. 2-е. - М., 1982.
23. Ойноткинова Н.Р. О мифологизации топонимов в языке и фольклоре алтайцев // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. 2022. - № 21(2). - С. 48-56.
24. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. Т.1. - URL: <https://www.prlib.ru/item/441248> (дата обращения: 11.07.2023).
25. Поспелов Е.М. Топонимика и картография. - М., 1971. - 256 с.
26. Султаньяев О.А. Казахские микротопонимы Кокчетавской области, образованные от личных имен // Ономастика. - М.: «Наука», 1969.
27. Суперанская А. В. Что такое топонимика? Монография / Под ред. Г. Степанова. - М.: «Наука», 1984. - 182 с.
28. Хисамитдинова Ф., Валиева М., Ягафарова Г., Муратова Р. Полисемантическая фитотопонимия Южного Урала и Зауралья. // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. -2022. - № 21(2). – С. 35-47.

References

1. Alpatov V. V. Konceptual'nye osnovy formirovaniya anglijskih hristianskih toponimov [Conceptual basis for the formation of English Christian place names]. Abstract of the dis. candidate of Philology (Tambov, 2007. 21 p.). [in Russian]
2. Bazyllhan N. Jetimologija toponimicheskikh nazvanij goroda Almaty [Etymology of toponymic names of the city of Almaty], Written sources on the history and culture of Almaty (VIII – early XX century [Pis'mennye istochniki po istorii i kul'ture Almaty (VIII – nachalo XX v.)] («Daik-Press», Almaty, 2008). [in Russian]
3. Bekenova G.Sh. Gidronimy Severnogo Kazahstana [Hydronyms of Northern Kazakhstan]. Dis. ... candidate of Philology. Sciences (Astana, 2002, 163 p. [in Kazakh]
4. Bektasova B. Kratkij toponimicheskij slovar' Kostanajskoj oblasti [Brief toponymic dictionary of Kostanay region] (Kostanay, 1996, 114 p.). [in Russian]
5. Berezovich E.L. Jazyk i tradicionnaja kul'tura. Jetnolingvisticheskie issledovanija [Language and traditional culture. Ethnolinguistic studies] («Indrik», Moscow, 2007, 600 p.). [in Russian]
6. Vodopyanova S.G. Toponimika Kazahstana [Toponymy of Kazakhstan] (Petropavlovsk, 2006, 113 p.). [in Russian]
7. Gordova Ju., Gercen O., Gercen A., Kostovska S. Primenenie kartograficheskikh metodov v toponimike (istorija voprosa i sovremennye issledovanija), Kartograficheskie i geoinformacionnye metody reshenija problem istoricheskoi geografii i sohraneniya kul'turnogo nasledija [Application of cartographic methods in toponymy (history of the issue and modern research) [Cartographic and geoinformation methods for solving problems of historical geography and preservation of cultural heritage]. Available at: <http://intercarto.msu.ru/jour/articles/article1017> (Accessed: 12.10.2021). [in Russian]
8. Zhanyzak T. Zher-su ataulary (jetimologijalyk anyktamalyk) [Place and water names (etymological reference book)] («Oner», Almaty, 2011, 496 p. [in Kazakh]
9. Zhumekenova D.E., Sadykov T.S. Voprosy izuchenija istoricheskoi geografii i toponimov Kazahstana v XVIII-XIX vv. v russkikh istochnikah - Vestnik KazNPU im. Abaya. Issues of studying the historical geography and toponyms of Kazakhstan in the 18th-19th centuries. in Russian sources - Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abay. 2017g. – 2017. - №4(55). С.177-183. [in Russian].
10. Zhuchkevich V.A. Obshhaja toponimika [General toponymy] (Moscow, 1968). [in Russian]
11. Imangulova T. Primenenie geograficheskikh nazvanij v toponimike Kazahstan [Application of geographical names in toponymy Kazakhstan], Sbornik nauchnykh statej [Collection of scientific articles], 2012. Issue 15 (Kharkov, 2012, P.43-46). [in Russian]
12. Istorija Kazahstana v russkikh istochnikah XVI-XX vekov. T.3. Zhurnaly i sluzhebnye zapiski diplomata A.Tevkeleva po istorii i jetnografii Kazahstana (1731-1759 gg.). [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries. Vol.3. Journals and official notes of diplomat A. Tevkelev on the history and ethnography of Kazakhstan (1731-1759)] (Almaty, 2005, 484 p.). [in Russian]
13. Istorija Kazahstana v russkikh istochnikah XVI-XX vekov. T.5. Pervye istoriko-jetnograficheskie opisanie kazahskikh zemel'. Pervaja polovina XIX veka [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th-20th centuries. Vol.5. The first historical and ethnographic descriptions of the Kazakh lands. First half of the 19th century] (Almaty, 2005, 620 p.). [in Russian]
14. Kazakova S.L. Sistema urbanonimov i ih pragmaticheskij aspekt [The system of urbanonyms and their pragmatic aspect], Universitetskie chtenija [University readings]. Part VI (PSLU, Pyatigorsk, 2009, P. 45-51). [in Russian]
15. Kajmuldinova K. D. Toponimicheskie aspekty tradicij prirodopol'zovanija i ohrany prirody kazahskogo naroda [Toponymic aspects of the traditions of environmental management and nature conservation of the Kazakh people. Abstract of the dissertation of the Candidate of Geographical Sciences 11.00.11 (Almaty, 1998, 30 p.). [in Russian]
16. Karetina I., Alhimovich A. Proektirovanie i sostavlenie Onomasticheskogo atlasa Vostochno-Kazahstanskoj oblasti [Design and compilation of the Onomastic Atlas of the East Kazakhstan region]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article> (Accessed: 21.08.2022). [in Russian]
17. Kiselev Ju. Toponimy Kazahstana indoiranskogo i indoarijskogo proishozhdenija kak drevnejshij substratnyj plast v toponimii [Toponyms of Kazakhstan of Indo-Iranian and Indo-Aryan origin as the oldest substrate layer in toponymy]. Available at: <https://proza.ru/2022/04/20/929> (Accessed: 24.04.2022). [in Russian].

18. Kiselev Ju. Gidronimy indoiranskogo proishozhdenija v Orenburgskoj i sosednih oblastej [Hydronyms of Indo-Iranian origin in Orenburg and neighboring regions]. Available at: <https://proza.ru/2022/05/24/1643> (Accessed: 24.04.2022). [in Russian].
19. Koichubaev E. Kratkij tolkovyj slovar' toponimov Kazahstana [Brief explanatory dictionary of toponyms of Kazakhstan]. Ed. A. T. Kaidarova (Science of the KazSSR, Alma-Ata, 1974, 275 p.). [in Russian]
20. Konkashpaev G. K. Slovar' kazahskih geograficheskikh nazvanij [Dictionary of Kazakh geographical names] (Science of the KazSSR, Alma-Ata, 1963, 185 p.). [in Russian]
21. Ksenzhik G.N. Istoricheskaja geografija stepnyh oblastej Kazahstana v XIX- nachale XX vv. [Historical geography of the steppe regions of Kazakhstan in the 19th and early 20th centuries] (Almaty, 2015, 406 p.). [in Russian].
22. Murzaev Je.M. Geografija v nazvanijah [Geography in names]. 2nd edition (Moscow, 1982). [in Russian]
23. Oinotkinova N.R. O mifologizacii toponimov v jazyke i fol'klоре altajcev [On the mythologization of toponyms in the language and folklore of the Altaians], Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Istorija, filologija [Bulletin of Novosibirsk State University. Series: History, philology], 21(2), 48-56 (2022). [in Russian]
24. Pallas P.S. Puteshestvie po raznym provincijam Rossijskoj imperii [Traveling through different provinces of the Russian Empire]. Vol.1. Available at: <https://www.prlib.ru/item/441248> (Accessed: 11.07.2023). [in Russian]
25. Pospelov E.M. Toponimika i kartografija [Toponymy and cartography] (Moscow, 1971, 256 p.). [in Russian].
26. Sultanyayev O.A. Kazahskie mikrotoponimy Kokchetavskoj oblasti, obrazovannye ot lichnyh imen [Kazakh microtoponyms of the Kokchetav region, formed from personal names], Onomastika [Onomastics] («Nauka», Moscow, 1969). [in Russian]
27. Superanskaja A.V. What is toponymy?: Chto takoe toponimika? Monograph. Ed. G. V. Stepanova («Nauka», Moscow, 1984, 182 p.). [in Russian]
28. Hisamitdinova F.G., Valieva M.R., Jagafarova G.N., Muratova R.T. Polisemantichnost' fitotoponimov Juzhnogo Urala i Zaural'ja [Polysemantic nature of phytotoponyms of the Southern Urals and Trans-Urals], Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Istorija, filologija [Bulletin of Novosibirsk State University. Series: History, philology], 21(2), 35-47 (2022). [in Russian]

А.Е.Жүсіпов, З.Н. Молдахметова
Astana IT University, Астана, Қазақстан

Қажетке орай түсініктемесі шығатын Қазақстанның топонимия атласы (құрастыру бойынша бастапқы жұмыс)

Аңдатпа. Мақала қазіргі Қазақстан аумағында субстрат тектес географиялық атау негізгі түр таралуын көрсететін Қазақстан топонимикалық картасына арналған. Атласта Қазақстан топонимикалық ландшафты туралы түсінік беретін әртүрлі категория мен тілдік топ топонимі болады. Топонимика табиғатынан лингвистикалық танылады, нысан мен дәстүр ерекше белгісін анықтауға көмектесетін тарихи, географиялық, этнографиялық, мәдени, әлеуметтік әрі әдеби компонентті қамтиды, бұл бағытты тіл білімі шеңберінен шығарып, негізінен лингвистикалық әдіс қолдаушы дербес пәнге айналдырады. Гуманитарлық, жер әрі ғалам туралы ғылым кешенімен тығыз байланыстағы әдіс. Ел тарихын зерттегенде жер-су атау ғылымының маңызы аса зор. Атласта гидроним, ойконим, ороним, урбаноним, годоним, гороним, дрооним, макротопоним, космоним, фитотопоним, микротопоним, антропотопоним, әртүрлі типтегі микротопоним және салалары жинақталады. Атласты заман талабын ескере отырып ІТ мамандары құрастырады. Айта кету керек, бұл атлас белгілі бір бағдар басым бағытына байланысты мерзімді түрде жаңартылып отырады. Атлас ескі әрі жаңа атаудан басқа атау өзгертілу уақыты туралы ақпармен толықтырылады. Атлас электрондық нұсқасы MapInfo Professional 9.0 нұсқасында жасалады. Жұмыс лингвистикалық география, ономастика, археология, этнография мамандарын қызықтырады.

Түйін сөздер: топоним, атлас, гидроним, ойконим, ороним, урбаноним, годоним, гороним, дромоним, макротопоним, микротопоним, космоним, фитотопоним, антропотопоним.

A.E.Zhussupov, Z. N. Moldakhmetova

Astana IT University, Astana, Kazakhstan

**Toponymic atlas of Kazakhstan with tooltips
(preliminary compilation work)**

Abstract. The article is devoted to the toponymic map of Kazakhstan, which demonstrates the distribution of the main types of geographical names of substrate origin on the territory of modern Kazakhstan. The maps will contain toponyms of different categories and language groups, which give an idea of the toponymic landscape of Kazakhstan. Toponymy is inherently linguistic and includes historical, geographical, ethnographic, cultural, sociological and literary components that help identify the distinctive features of objects and traditions, which takes this direction beyond the scope of linguistics itself and makes it an autonomous discipline that uses predominantly linguistic methods. Methods closely related to the complex of humanities and earth and universe sciences. The importance of the science of place names is invaluable when studying a country. The atlases will reflect hydronyms, oikonoms, oronyms, urbanonyms, hodonyms, goronyms, droonyms, macrotoponyms, cosmonyms, phytotonyms, microtoponyms, anthropotonyms and microtoponyms of various types and their areas. The maps will be compiled by IT specialists, taking into account modern requirements. It should be noted that this atlas will be periodically updated, depending on the priority areas of certain areas. In addition to old and new names, the atlas will be filled with information about the time of renaming. The electronic version of the atlas will be made in MapInfo Professional, version 9.0. The work will be of interest to specialists in linguistic geography, onomastics, archeology, and ethnography.

Keywords: toponyms, atlas, hydronyms, oikonoms, oronyms, urbanonyms, goronyms, dromonyms, macrotoponyms, microtoponyms, anthropotonyms.

Авторлар туралы мәлімет:

Жусупов А.Е. – к.ф.н., ассоциированный профессор, Astana IT University, Астана, Казахстан.

Молдахметова З.Н. – к.п.н., ассоциированный профессор, Astana IT University, Астана, Казахстан.

Zhussupov A. E. - PhD, Associate Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Moldakhmetova Z.N. – PhD, Associate Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

A.B.Kashkeyeva, B.R.Kulzhanova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: aidanaga@mail.ru

Linguocultural function of taboo in cognition of nation

Abstract. *The concept of “taboo” is one of the basic concepts in the linguistic picture of the world and is of great importance both for an individual linguistic personality and for the linguistic community as a whole. Taboo means “sacred” or “untouchable” in Tongan and comes from superstitions and various fears. This is a ban not only on the concept, but also on the name of this concept in the language, that is, on the word.*

Since knowledge in general can be defined as a socially and historically formed human attitude to the world, the study examines the linguistic and cultural features of prohibitions and taboos arising from folk knowledge. The main goal is to focus on the problem of taboos in consciousness, to compare the worldview and understanding of the ban by Kazakhs, to determine the linguistic, linguistic, cultural, educational values of taboos based on the continuity of knowledge and traditions.

As a result of the research, it was proved that the phenomenon is viable and it needs to be studied from both an ethnographic and linguistic point of view. The differences between taboos and euphemisms are shown. Functional-semantic, cognitive models of analysis in this study can be used in the field of lexicology.

Key words: *taboo, ethnolinguistics, faith, myth, tradition, culture, cognition, linguoculture, linguocognition.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-45-54>

Basic provisions

Taboo (in a broad sense) is the object of study of several sciences: religious studies, history, ethnology, psychology, etc., and in these sciences it has been studied in detail. In modern linguistics, a narrower aspect has been developed - verbal taboo, but only as a phenomenon of modern language, that is, as a ban on the use of certain words, caused mainly by social factors: etiquette, censorship, etc. The verbal taboo in its historically primary meaning (as determined by religious and ideological archaic requirements) does not attract the attention of scientists as, apparently, it is not relevant for the language at the present stage. In Kazakh culture: “Soz tas zharady, tas zharmasa, bas zharady” (The word breaks a stone, if it doesn’t break a stone, then it breaks a head); “Zhaksy soz - zharim yrys” (A kind word is half the battle). The word is the main “tool” of magic. The existence of verbal prohibitions is explained by the belief in the magical power of the word, in the identity of the word and the object called by this word. Belief in the magical power of words played a big role in the lives of many peoples. In modern languages, taboos include the tendency not to speak directly about death, serious illness, to avoid mentioning “indecent” objects, etc. The purpose of the research is to consider the phenomenon of “taboo” as a socially significant phenomenon of our time.

Introduction

A large classification of objects and activities related to taboos was made by D. Frazer, an English cultural scientist, a major representative of the English anthropological school led by

Edward Taylor. In the second volume of the 12-book fundamental scientific work "The Golden Bough", the scientist examines taboo in world culture as part of magic and describes it as the negative side of magic. He classifies taboos into 4 major groups. They are: taboos related to actions, people, things and words (FraserD). There is also a monograph called Totemism and exogamy. In this study, the scientist, in addition to comprehensively proving that the worship of totems was a very widespread belief in the early days, focuses on various types of prohibitions related to marriage that are characteristic of the vast majority of peoples of the world, formed on the basis of that belief, i.e., totemism. Among those prohibitions, there are valuable data related to the Turkic peoples.

Taboos in the ancient world are closely related to religious rites and beliefs, which in turn are theological scholars W. R. Smith's "Religion of the Semites" and F. B. Jevons "An Introduction to the History of Religion" reflected in his scientific works.

And Z. Freud considers the meaning of discovery in terms of the analogy between religion and neurosis. Taking this view of prohibition, he concludes that prohibition is a very ancient rule imposed by some authority and directed against the strongest passions of the people. According to the scientist, unconsciously, people have a tendency to break taboos. People who practice tabu have a ambivalent relationship with what is forbidden. Firstly, it avoids the temptation of the prohibition, and secondly, it awakens a great desire to break the prohibition. In the study of the scientist, the forbidden topics are mainly related to sacred objects and phenomena (the Latin word sacer means the most sacred, the highest and the lowest, dirty, shameful, cursed), it is forbidden to call them by their names, because it is assumed that the taboo can be violated by using their linguistic symbol. (Freud Z.2015:78).

Names similar in meaning to the Polynesian taboo/taboo are found in many ancient languages (Hebrew kodaush, Latin sacer, Greek agos, etc.). Polynesian words taboo, noa are antonyms. The meanings of the first word are "holy, suspicious, dangerous, terrible, dirty, impure", and the second word "ordinary, everyday, familiar, all the same". Therefore, the word prohibition required caution, and was used in cases related to particularly important actions. This word works in cases of prohibition, restriction, prevention of certain actions. Ancient times the goals of prohibitions were considered in different directions. They aimed at the following direct goals of the ban: a) protection of things, their necessary aspects, leaders, clergymen, things, etc. from various threats; b) protection of the weak - women, children, ordinary people from the oppression of the authorities, from black magic forces; c) prohibition to touch corpses, eat forbidden food; d) protection of vital ceremonies - childbirth, initiation of a male child into manhood, marriage, sexual intercourse; e) protection of people from the wrath of the gods and demonic forces; f) protection of unborn babies or babies who need special care of their parents, etc. Taboo was also used to protect one's personal property, weapons, and crops from robbers, raiders, and thieves (Freud Z 2015:386). Among many types of prohibitions, Z. Freud analyzes the following types: a) against the enemy, b) against the leader and b) against the deceased (Freud: 404-441). Many "savage" ethnic groups a) bring the head after killing an enemy; b) the leader of the winners accepts restrictions, lives separately from people, does not have contact with his wife, does not consume certain types of food, etc.; c) various rites are performed: expressing pity for the deceased, asking for forgiveness; d) performance of ritual songs and dances. Different peoples imposed different prohibitions on tribal leaders: behavior, sitting, walking, eating, talking, etc.; there are restrictions on the dead: those who wash the corpse and mourners are untouchable, they must not touch anything or anyone with their hands, they must not eat with their hands, they must stay away from the clan. , hiding from people, a woman should not show herself to anyone for 7-8 days, she should not live at home; a widower is deprived of all rights, must avoid people, has no right to marry; The name of the deceased is not mentioned, they talk about him in plain language, everyone is afraid of his ghost. For many ethnic groups, the deceased is said to be "dead", there is no such thing as "dead by itself".

We can see that this concept in the Turkic peoples is considered from an ethnographic point of view in the valuable contribution of Rashid-ad-Din, a world-famous scholar who lived

in 1247-1318, written in the Persian language "Collection of Chronicles". Also, valuable data related to the totemic beliefs and prohibitions of the Turkic peoples are S.P. Tolstov "Religion of the Peoples of Middle Asia", Haitun D.E. "Relics of totemism among the peoples of Central Asia and Kazakhstan." Relics of totemism among the peoples of Siberia and the Far East", Alekseev N.A. "Early forms of the religion of Turko-speaking peoples of Siberia", G.N. Potanin's "Kazakh Folklore in the Gathering", A. Zolotarev's "Survivals of Totemism in the People of Siberia", "Traditional Worldview of the Turks of Southern Siberia", and the writings of the well-known giant Marco Polo. G. N. Potanin "Essays of North-West Mongolia", V. V. Radlov "From Siberia", about the prohibitions of the Kazakh and Kyrgyz peoples among the Turkic peoples.

Sh.Ualikhanov's "Collection of essays in five volumes", A.A. Divaev "Signs of Kyrgyz during travel", A. Margulan "Ancient culture of Central Kazakhstan", A.T. Kaidarov "Cult words of the Turkic peoples", H.A. Argyntbaev "Family and marriage in the Kazakh people", A.N. Samoilovich "Forbidden words in the language of a Kazakh-Kyrgyz married woman"⁶, N.P. Dyrenkova "Marriage, term of kinship and taboos of Kyrgyz", S. Altayev's work "Euphemisms in the Turkmen language" was comprehensively reviewed.

The possibility of using our language is wide, its richness is evident from the meaning and usage of words. We notice that the opinions about the discovery in the researches of foreign and domestic scientists are not consistent, but different. This alone should clarify the necessity and urgency of the problem. In the research work of the scientist Adil Akhmetov "Taboo and euphemisms in Turkish languages", taboo is distinguished as follows: "It is not wrong to say that linguistic taboo is a part of ethnographic taboo. The relationship between taboo and euphemisms should be seen as cause and effect. Because taboos are create euphemisms. That is why they cannot go without each other. Then, taboo not only creates euphemisms, but always gives them their place and hides itself in their bowl" (Akhmetov A, 1995:24). Confusions are not absent in this work of the scientist, which is considered to be the only scientific research that is guided in the study of finds in the Kazakh language. In particular, connecting euphemism with discovery, that is, considering two concepts as two sides of the same thing, the scientist often ignores dysphemism and gives much attention to foreign works. This is because the precise definition of euphemism has been established in linguistics. After getting acquainted with the mentioned work of the scientist, we notice that the theoretical part of the research work was significantly influenced by the opinions of Russian and English linguists regarding euphemisms. However, the lexicologist scientist A. Aygabylov distinguishes between taboo and euphemisms as follows: "Euphemisms, like taboo, are words related to changing the name of an object or phenomenon, its quality and movement. But taboo and euphemism are not the same thing, they are two different things.

Euphemism does not come from fear, panic, or disbeliefs like taboos. It is often formed due to decency, politeness, and the purpose of softening" (Aygabylov A. 2013:38). Also, in his studies in the field of lexicology, professor B. Sagindykuly proves on the basis of specific examples that taboo and euphemism are two separate branches of lexicology that are used for two purposes. A scientist can distinguish between them and introduces the new terms just unique to taboos, they are linguistic taboos and mental taboo. According to the researcher: "Ethnographic concepts that are forbidden to directly speak and report (related to things, phenomena, movements, actions, words and language, etc.) belong to the mental taboos. Secondary and indirect words that replace linguistic findings, i.e. replace them, are considered linguistic taboos. (B. Sagindykuly 2008:34). This conclusion is very important to avoid confusion in linguistics, and allows us to use terms that do not deviate from the concept of "taboo" and give the exact meaning.

Taboo and euphemism is different

Taboo	Eupemism
Sacred	Polite
Prohibited	Pleasant

Research methods and materials

The scientific basis for considering linguistic data from a linguistic and cultural point of view is characterized by being guided by the principle that "Language and cognition" and "the language and the people are united". In particular, research in this direction describes the continuity of "language and cognition". This is because these linguistic data can be viewed as a verbal-associative category formed according to the cultural-cognitive level based on the historical and social experience of the people speaking that language in each period. "Language and nation are one." This principle is determined by the preservation of ancient cultural manifestations and various traditions through the language, which unifies and continues the nation (Mankeeva ZH.A. 2010:285).

In the course of studying the linguistic and cognitive features of taboos, we consider taboo words, prohibited words, samples of oral literature, poems, oratory and historical etc., genealogies, various lexicographical works as the material and sources of our research work. Today, taboo is considered as a universal phenomenon that takes place in society and fulfills the same tasks. And cognition tries to answer the question about the phenomena and laws of the objective world (Altaev Z.A. 2007:17). Cognition should be considered not only in a philosophical direction, but on the basis of a number of other special scientific disciplines, such as cognitive psychology, scientific methodology, history of science, scientific studies, sociology of education (Myrzaly S. 2008:67). The basis of the cognitive direction in linguistics is N. Chomsky, J. Miller, F. Johnson-Laird, J. Lakoff, R. Schenk, M. Johnson, T.A. van Dijk et al. was born based on his research Today, in the field of Russian linguistics, N. D. Arutyunova, E. G. Belyaevskaya, E. S. Kubryakova, V. Z. Demyankov, Y. S. Stepanov, I. A. Sternin, V. N. Telia, It is widely supported in the works of other scientists such as V. A. Maslova and is being studied.

According to the scientist E.D. Suleymenova, the linguistic image of the world is often "viewed as a problem of different worldviews.

Today, the concept of the linguistic image of the world has two different characteristics. The first one has nothing to do with specific languages and the differences between them, while the second one is related to the linguistic image of the universe, which guides the differences between languages, such as the system of lexical names formed with the participation of specific national languages" (Suleimenova E. 1989:39). If we compare the linguistic image of the world with the historical and literary image of the world, the linguistic image of the world can make a breakthrough between scientific and humanitarian ontologies that are of practical importance for the stable stage of further development of humanity due to its universality, the severity of the methodology used (Maclova B.A.) Consideration of philosophical issues through the prism of language is different reliably entered the style of thinking of philosophers belonging to philosophical traditions and directions.

Taboo in Kazakh cognition is classified into meaningful groups, analyzed and explained based on the data and researches related to the mentioned concept, the differentiation of scientists' opinions, and it is classified into semantic groups, as a result of which the specificity of taboo in Kazakh cognition is determined.

In our opinion, taboo can emerge from the interests of language only when considered in connection with national-psychological cognition. The small number of taboos in the Kazakh language does not hinder the determination of the individuality of Kazakh cognition. The language always develops in relation to space and time, and the units in the vocabulary of the

language need to be analyzed in connection with these two concepts. The meaning of taboo is a prohibition. However, it should be noted that there is a big difference between Kazakh's understanding of prohibition and taboo. First of all, taboo first appeared in tribal languages and in regions far away from the Kazakh land (in Polynesia). Second, the ultimate meaning of taboo not simply a ban, but a taboo based on fear. That's why it is natural that some findings are baseless, as a result of low consciousness. Nevertheless, the taboo informs people's cognition about that concept. In this regard, it is important to consider the Kazakh taboo and the taboo recorded by Captain Cook from a cognitive point of view. Not only the cultural gap, but also worldview and geographical location, time factor, people's economy, source of livelihood, beliefs, all these should be taken into consideration in the study of taboo.

Results and discussion

Tabu words combine important cognitive concepts and linguistic units in the vocabulary of the Kazakh language and are closely related to traditions and customs. It was also determined that tabu and euphemism are two separate branches of lexicology.

In modern linguistic lexicographic data, the following definitions are used for the terms tabu and euphemism. For example, in the dictionary of linguistics it is given as "tabu (Polynesian tabu - mark, separate + ri - single unified individualized, specially designated), i.e. words or expressions that are forbidden to be used." And A. Salkynbay, E. Abakan's "Linguistic Explanatory Dictionary" lists some prohibited words, names, and phrases. Scientists point out that the most common example of finding is the prohibition of naming people by personal names (Salkynbay A. 1998:21).

Taboo is a forbidden word and action. From a linguistic point of view, the problem of word power and strength comes to the fore. A. Kaidarov comments on this in the research article "Kult slova u türkskikh narodov (na materiale kazakhskogo yazyka)": "In the system of views and ideas of the Turkic peoples, a special place is occupied by the cult of the word, which has its roots in ancient times. The cult views of the ancient Turks, including the veneration of the word, were closely intertwined with their mythological and many other ideas, which was reflected in the traditions and rituals of individual peoples. We must assume that our distant ancestors, at earlier stages of their development, saw a lot of incomprehensible, mysterious Supernatural in natural phenomena and around them. Undoubtedly, among such phenomena was human speech, with the help of which they not only communicated with each other, achieving mutual understanding in a joint struggle against the natural elements, but also tried to influence their environment in a certain way" (Kaidar A. 2018:56). People believed in the magical power of human speech, the special meaning of words and saw in them, like any phenomenon of nature, the image of good and evil. I. M. According to Troisky, "for archaic thinking, a word as a name is inextricably linked with a thing and serves as a carrier of its properties."

The description of taboo was specified in the cognitive aspect as a special linguistic and cultural phenomenon. Scientist B. Sagindykuly classifies finds into five groups according to thematic features. They:

- due to traditional beliefs
- findings related to mythology
- established findings related to disease names
- inventions formed on the basis of totemic beliefs
- inventions formed by believing in the magical power of words.

From the given classification, it can be seen that several properties of finding are combined. That is, the scientist considered the factors that are the basis for the emergence of tabu and the semantic features of taboo (Sagindykuly B. 2018:104).

Taking into account the opinion of scientists, we distinguish taboos according to the types of transmission into prohibitions related to actions and prohibitions related to names.

Taboo often takes the form of a ban on doing or not doing something, or a restriction on the use of certain words.

Many concepts in Kazakh lore are characterized by both types of transfer. For example, in addition to calling a snake a “button” and a “long worm”, our people also have prohibitions such as “do not kill a snake”, “do not drive cattle while whistling, a snake will come”. Name prohibitions include all “keywords” known to date. Although their number is not large, they are considered lexical units that have their own place in our language. The reason is that the history, tradition, and language of our people are reflected in every found word. Prohibitions on actions, even though they originated from early times, still retain their meaning in society.

Table 2

Taboo and prohibition

Taboo	Prohibition
Spiritual	Social
Religious	Spiritual
	Ecological
	National
	Religious

It was mentioned above that taboo has a regulatory function in society. This means that it is directed at certain objects and subjects. Taboo can be divided into the following three types depending on this feature, i.e. communicative function: human-oriented taboo; community-oriented discoveries; nature-oriented taboos. In all three of these, the middle person to whom the ban is addressed is a Mankind. That is, the relation of man to man, the relation of man to society, and the relation of man to nature are slowed down by prohibition. In this classification, rather than conventionality, consideration with the peculiarities of prohibitions characteristic of nomadic Kazakh existence prevails. Here, man, society, and nature are not considered as concrete subjects or objects, but in a broad typological sense. The ban on each of them is considered a prerequisite for maintaining balance in society and nature. It is necessary to focus separately on the specific features of prohibitions related to people, society and nature, characteristic of the nomadic Kazakh nature. Taboos related to people include man, woman, child, adult, khan, novem, chief, and companion. Only, each prohibition must be directly addressed to a person, without connection with any object or other related action. In other words, a taboo related to a person includes only the action word of the individual himself. For example, “Don’t put your hands on your head”, “Cover your mouth”, “Don’t shake your head”, etc. In the ban on society, actions and words of a person related to another person or thing are covered. That is, the prohibition required of a person is expressed in relation to a subject or an object in social life. For example, “Don’t run in front of elder people”, “Don’t run to the grave”, etc. Also, the Kazakh tradition of “At tergeu” can be included in this group. In the category of taboos related to nature, one can include actions and words related to the environment, animal world, celestial bodies, and even many aspects of human being as a child of nature. Taboos focused on nature include animal prohibitions based on totemic beliefs and prohibitions related to natural phenomena. For example, “Don’t count the stars”, “Don’t show the moon with your hand”, “Don’t sleep after sunrise”, etc. Also, it is possible to refer to the category of taboo words and taboos, saying “button” instead of “snake”, saying “dog” instead of “wolf”, saying “skunk”, “son”, “wolf”, saying “the sun has set” instead of “the sun get rich”. To give another example related to the phenomenon of taboo, it is related to the word dreaming, which has been formed in our minds since ancient times. That is, our ancestors, older brothers and sisters warn that when telling someone what they saw in a dream, they should say that they saw it in a dream, not in a dream. There is a concept that if you talk about what you saw in a dream, you may be affected. The problem of discovery in Kazakh knowledge requires great diligence. Firstly, knowledge of the Kazakh people is a part of the knowledge of nomads. Secondly, some concepts that are considered taboo in the Kazakh language do not correspond to this category. Thirdly, Kazakh prohibitions have a

specific cognitive value. Is the Kazakh tradition of “Name investigation” and the findings related to personal names in other languages at the same level? No, because “At tergeu” is a tradition. It has its own meaning and importance. The grouping of taboos in Kazakh linguistics according to the topic can be found in the works of B. Sagyndykuly, A. Akhmetov. In this classification of tabu, first of all attention is paid to their semantics. Thematic groups of findings:

Taboos related to types of diseases;

- Related to the names of animals, birds, insects;
- taboos related to natural phenomena;
- taboo and conclusions related to people and people’s names;
- taboo related to demons, “negative” concepts;
- taboo related to numbers;

The worship of the word is a common good of many Turkic tribes and uluses, which explains the presence of common sacred meanings of many words, traditional superstitions and taboos associated with the word, as well as similar and identical oral formulas, stamps and regular phrases full of ethnographic content. They are stored in different lexical units.

Conclusion

A word is a name used to label a thought in cognition. If there was no concept of an object or phenomenon in thought, then the name would not have been created (Samenova S:2010:13). On this basis, scientific opinions, principles and theoretical concepts related to the cognitive aspect were taken as a basis, scientific data was analyzed, and the obtained points were used as a theoretical and methodological basis for the work. After all, formation of national qualities in the mind of the generation is carried out through language and religion, customs and consciousness, and national traditions. Taboo, as a proof of the rich experience of our people, has not lost its significance in the education of the next generation. The educational value of prohibitions that protect against calamities and consequences is very great.

Taboo has been unceasingly performed by the younger generation in the social life and daily life of our people. Taboo has become a role model in society, the main principle of decency. That’s why we believe that taboos, which is considered to be the basis of the lack of faith and morality in our society, is a shield against evil and harmness, and used as a source of kindness and goodness.

References

1. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде.(этнолингвистикалық сөздік). -Т.1. Адам.–Алматы: «Дайк-Пресс», 2009.–784 б.
2. Фрээр Дж. Золотая ветвь. Вып. 1, 2, 3, 4. - М.: «Атеист», 1929. - 126 с.
3. Фрейд З. Тотем и табу. – Санкт-Петербург: «Лениздат», 2015. - 224 с.
4. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: «Ғылым», 1995. –208 б.
5. А. Айғабылов «Қазақ тілі морфонологиясы мен лексикологиясы» . – Алматы, 2006. –135 б.
6. Сағындықұлы Б., Құлжанова Б.Р. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. – Алматы: Қазақ университеті, 2008.-101 б.
7. Манкеева Ж.А. «Тілдік тұлға» мәселелерін зерттеу // Қазақ филологиясы: егіз негіз (ғылыми мақалалар жинағы). – Алматы: «Арыс», 2010. – 280-290 б.
8. Алтаев Ж.А., Ғабитов Т.Х., Ғылым тарихы мен философиясы. ЖОО-ның магистранттары және аспиранттарына арналған оқулық. - Алматы: «Раритет», 2007 – 320 с.
9. Мырзалы С. Философия. - Алматы: «Бастау», 2008. -644 б.
10. Қайдар Ә. Тіл-ғұмыр. Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. - 2018. – 360 б.
11. Сағындықұлы Б., Құлжанова Б.Р. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. – Алматы: Қазақ университеті, 2018.-189 б.
12. Сәменова С. Заттанған сындардың танымдық және функционалдық қызметі: филол.ғыл. канд автореф. – Алматы, 2010. – 25 б.

13. Салқынбай А.Б., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: 1998
14. Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. – Алматы: «Мектеп», 1989. – 152 с.
15. Маслова В.А. Лингвокультурология. – URL: <https://www.textologia.ru/yazikoznanie/lingvokulturologia/yazik-kultura/yazikovaya-kartina-mira-i-empiricheskoe-obidennoe-soznanie/1916/?q=641&n=1916> (дата обращения: 14.07.2023).
16. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат. Пер.с англ. - М.: Гнозис, 1994.
17. Totem and Taboo The Origin of Religion. – URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/freud-and-religion/totem-and-taboo/EF968DF6A97E0AAAD1F06166051E33E8> (Accessed: 14.07.2023).
18. What Lacan Said About Totem and Taboo Markos Zafiroopoulos Dans Research in Psychoanalysis. – URL: <https://www.cairn.info/revue-research-in-psychoanalysis-2016-1-page-117.html> (Accessed: 14.07.2023).
19. Language, Body, Drive: Rereading Totem and Taboo through Jakobson and Lacan. – URL: <https://read.dukeupress.edu/differences/article-abstract/28/2/46/129399/Language-Body-Drive-Rereading-Totem-and-Taboo> (Accessed: 14.07.2023).
20. Кацев А.М. Языковое табу и эвфемия: учеб. пособие к спецкурсу. – URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01008820392> (Accessed: 14.07.2023).

References

1. Kaidar A. Kazaktar ana tili aleminde. T.1 Adam [Kazakhs in the mother tongue world. (ethnolinguistic dictionary)] («Dyke-Press», Almaty, 2009, 784 p.). [in Kazakh]
2. Fraser J. Zolotaja vetv' [Golden bough]. Is. 1, 2, 3, 4 («Atheist», Moscow, 1929, 126 p.). [in Russian]
3. Freud Z. Totem i tabu [Finding the Totem] («Lenizdat», Saint Petersburg, 2015.-224 p. [in Russian]
4. Akhmetov A. Turki tilderindegi tabu men evfemizmder [Taboo and euphemisms in Turkish languages] («Science», Almaty, 1995, 208 p.). [in Kazakh]
5. Aigabylov A. Kazak tili morfonologyasi men lexicologyasi [Morphology and lexicology of the Kazakh language] (Almaty, 2006, 135 p.). [in Kazakh]
6. Sagindykuly B., Kulzhanova B. R. Kazirgi kazak tili. Lexocology [Modern Kazakh language. Lexicology] (Kazakh University, Almaty, 2008, 101 p.). [in Kazakh]
7. Mankeeva J.A. Tildik tulga maselelerin zertteu [Study of the problems of linguistic personality], Kazak filologijasy: egiz negiz (gylymi makalalar zhinagy) [Kazakh philology: twin basis (collection of scientific articles)] («Arys», Almaty, 2010, p. 280-290). [in Kazakh]
8. Altaev J.A., Gabitov T.Kh. Gylym tarihi men filosofiyasi [History and philosophy of science]. Textbook for undergraduates and graduate students of universities («Raritet», Almaty, 2007, 320 p.). [in Kazakh]
9. Myrzaly S. Filosofija [Philosophy] («Bastau», Almaty, 2008, 644 p.).
10. Kaidar A. Til-gumyr [Language-life]. A collection of scientific articles (A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, 2018, 360 p.). [in Kazakh]
11. Sagindykuly B., Kulzhanova B. R. Kazirgi kazak tili. Lexocology [Kazakh language. Lexicology.] (Kazakh University, Almaty, 2018, 189 p.). [in Kazakh]
12. Samenova S. Zattangan syndardyn tanyndyk jane funkcionaldyk kyzmeti [Cognitive and functional function of material reviews: philol. gy. kand. autoref.] (Almaty, 2010, 25 p.). [in Kazakh]
13. Salkynbay A.B., Abakan E. Lingvistikalık tysindirme sozdik [Linguistic explanatory dictionary] (Almaty, 1998). [in Kazakh]
14. Suleimenova E.D. Ponjatie smysla v sovremennoj lingvistike [The concept of meaning in modern linguistics] («Mektep», Almaty, 1989, 152 p.). [in Russian]
15. Maslova B.A. Lingvokyl'typologija [Linguoculturology]. Available at: <https://www.textologia.ru/yazikoznanie/lingvokulturologia/yazik-kultura/yazikovaya-kartina-mira-i-empiricheskoe-obidennoe-soznanie/1916/?q=641&n=1916> [Electronic resource] (Accessed: 14.07.2023). [in Russian]
16. Wittgenstein L. Logiko-filosofskij traktat [Logico-philosophical treatise] Translation from English - Philosophical works. Part 2 (Moscow, «Gnosis», 1994, P. 1-73). [in Russian]
17. Totem and Taboo The Origin of Religion. Available at: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/freud-and-religion/totem-and-taboo/EF968DF6A97E0AAAD1F06166051E33E8> [Electronic resource] (Accessed: 14.07.2023).

18. What Lacan Said About Totem and Taboo Markos Zafiroopoulos Dans Research in Psychoanalysis. Available at: <https://www.cairn.info/revue-research-in-psychoanalysis-2016-1-page-117.html> [Electronic resource] (Accessed: 14.07.2023).

19. Language, Body, Drive: Rereading Totem and Taboo through Jakobson and Lacan [Electronic resource] Available at: <https://read.dukeupress.edu/differences/article-abstract/28/2/46/129399/Language-Body-Drive-Rereading-Totem-and-Taboo> (Accessed: 14.07.2023).

20. Кацев А.М. Языковое табу и эвфемия: учеб. пособие к спецкурсу [Электронный ресурс]. Available at: <https://search.rsl.ru/ru/record/01008820392> (Accessed: 14.07.2023). [in Russian]

А.Б.Кашкеева, Б.Р.Құлжанова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Халық танымындағы табудың лингвомәдени қызметі

Аңдатпа. «Табу» ұғымы әлемнің лингвистикалық көрінісіндегі негізгі ұғымдардың бірі болып табылады және жеке лингвистикалық тұлға үшін де, жалпы лингвистикалық қоғамдастық үшін де үлкен маңызға ие. Табу тонган тілінде «қасиетті» немесе «қол тигізбейтін» дегенді білдіреді және суымдар мен түрлі қорқыныштардан туындайды. Бұл тек ұғымға ғана емес, сонымен бірге тілдегі осы ұғымның атауына, яғни сөзге де тыйым салу.

Білімді жалпы түрде адамның әлемге деген әлеуметтік және тарихи қалыптасқан қатынасы ретінде анықтауға болатындықтан, зерттеу халықтық білімнен туындайтын тыйымдар мен тыйымдардың лингвомәдени ерекшеліктерін қарастырады. Негізгі мақсат-санадағы тыйым салу проблемасына назар аудару, қазақтардың тыйым салуды дүниетанымы мен түсінуін салыстыру, білім мен дәстүрлердің сабақтастығы негізінде тыйым салудың лингвистикалық-танымдық, лингвомәдени, тәрбиелік құндылықтарын анықтау.

Зерттеу нәтижесінде құбылыстың өміршең екендігі және оны этнографиялық және лингвистикалық тұрғыдан зерттеу қажет екендігі дәлелденді. Табу мен эвфемизм арасындағы айырмашылықтар көрсетілген. Осы зерттеудегі талдаудың функционалды-семантикалық, когнитивті модельдерін лексикология саласында қолдануға болады.

Түйін сөздер: табу, этнолингвистика, сенім, миф, дәстүр, мәдениет, таным, лингвомәдениет, лингвотаным.

А.Б.Кашкеева, Б.Р.Құлжанова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Лингвокультурная функция табу в когнициии народа

Аннотация. Понятие «табу» является одним из основных понятий в языковой картине мира и имеет большое значение как для отдельной языковой личности, так и для языкового сообщества в целом. Табу означает «священный» или «неприкасаемый» на тонганском языке и происходит от суеверий и различных страхов. Это запрет не только на понятие, но и на название этого понятия в языке, то есть на слово.

Поскольку знание в общем виде можно определить как социально и исторически сложившееся отношение человека к миру, в исследовании рассматриваются лингвокультурные особенности запретов и табу, вытекающих из народных знаний. Основная цель – акцентировать внимание на проблеме табу в сознании, сопоставить мировосприятие и понимание запрета казахами, определить лингвопознавательные, лингвокультурологические, воспитательные ценности табу на основе преемственности знаний и традиций.

В результате исследования было доказано, что явление жизнеспособно и его необходимо изучать как с этнографической, так и с лингвистической точек зрения. Показаны отличия табу от эвфемизмов. Функционально-семантические, когнитивные модели анализа в данном исследовании могут использоваться в области лексикологии.

Ключевые слова: табу, этнолингвистика, вера, миф, традиция, культура, знание, лингвокультура, лингвокогнициия.

Information about authors:

Kashkeyeva A.B. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Kulzhanova B.R. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Кашкеева А.Б. – «8D02307 – Қазақ филологиясы» мамандығының 2-ші курс докторанты, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Құлжанова Б.Р. – ф.ғ.к., доцент, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Г.М. Мамырбек, А.А. Сейітбекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail:gulfar76@mail.ru, ainurseit@mail.ru

«Хұсрау уа Шырын» мәтінін транскрипциялау мәселесі

Аңдатпа. Мақалада отандық және шетелдік ғалымдардың араб жазулы жазбаларды транскрипциялаудағы ұстанымдары мысалдар арқылы талданған. Атап айтқанда, түрколог ғалымдар Э.Наджип, В.Радлов, Э.Севортян, В.Наделяев, Д.Насилов, Э.Тенишев, А.Щербак, сонымен қатар түрік ғалымдары Н.Хажиеминоғлу мен Б.Дагтың араб жазулы жазбаларды кирил, латын графикасына транскрипциялаудағы ұстанымдары мен ең басты ерекшеліктері талданған. Түрік ғалымдарының «Хұсрау уа Шырын» ескерткішін транскрипциялау барысында түрік әліпбиінде жоқ таңбаларды да қолданғаны және оның басты себептері мақалада нақты мысалдар арқылы көрсетілген. Сонымен қатар, мақалада араб графикасымен таңбаланған жазба мұралар мәтінін кирил графикасымен беру мәселелері талданып, транскрипциялау мен транслитерациялаудың принциптері туралы сөз болады. Мақала авторы кеңестік кезеңде араб жазуымен сақталған жазба мұраларды кирил жазуына аудару кезінде өзбек немесе татар тілдеріне жақын транскрипциялау дәстүрі қалыптасқанын әрі бұл үрдістің тәуелсіздік алғаннан кейін де жалғасып келе жатқанын талдаған және жазба мұраларды қазақ тіліне жақындатып транскрипциялау қажеттігін ұсынып, оның басты себептерін көрсеткен. Сондай-ақ мақалада практикалық транскрипция мен транслитерацияның ұқсастығы мен айырмашылығы сараланып, екеуінің қызметі талданған. Транскрипция мен транслитерация ұғымдарының тіл білімінде зерттелу тарихына тоқталып, ғалымдар тұжырымдарына салыстырмалы зерттеу жүргізген. Екі ұғымның өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары талданған.

Түйін сөздер: әліпби, таңба, әріп, дыбыс, мәтін, түпнұсқа, транскрипция, транслитерация, араб графикасы, жазба мұра.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-55-65>

Кіріспе. Қазақ тіл білімінде жазба ескерткіштерді транскрипциялау немесе транслитерациялау мәселесінің нақты принциптері жүйеленбеген. Араб жазуымен сақталған ортағасыр мұраларын зерттеген әр ғалым өз тарапынан кирил не латын графикасымен берудің әртүрлі үлгілерін ұсынды.

Транскрипция термині негізінен белгілі бір тілдегі дыбыс пен таңбаның арақатынасына байланысты жұмсалса, транслитерация термині басқа графикадағы мәтін не сөзді екінші бір графикалық жүйеге ауыстыруға қатысты айтылады. Сөздіктерде: «Транскрипция - 1) айтылу ерекшеліктерін жазуда нақты беру; 2) ономастикалық атаулар мен терминдерді түпнұсқа тілдегі айтылуын ескере отырып беру» [1, 677 б.], «Транслитерация – басқа әліпби жүйесіндегі мәтіндерді екінші бір әліпби жүйесімен жазу» [2, 479 б.] – деп көрсетілген.

О.Ахманова транскрипцияның негізгі қызметі «Ғылыми лингвистикалық мақсат үшін сөйлеуді арнайы тәсіл арқылы жазу»-дей отырып, транскрипцияның морфофонематикалық транскрипция, сөзфонематикалық транскрипция (словофонематическая), фонематикалық транскрипция, фонетикалық транскрипция, тар транскрипция (узкая), кең транскрипция (широкая), халықаралық фонетикалық транскрипция деген түрлерін көрсеткен [2, 477 б.].

Ал А.Реформатский бұлардан бөлек практикалық транскрипция туралы айта отырып, оның қызметіне басқа графикада жазылатын шетілдік сөздерді қабылдаушы тілдің графикасына бағындырып (қосымша диакритикалық белгілерсіз) беруді жатқызады, яғни практикалық транскрипцияда қабылдаушы тілдің емлесі басшылыққа алынады. А.Реформатский транскрипцияны белгілі бір арнайы мақсат үшін қолданылатын «жасанды жазу» деп көрсеткен [3, 199-204 б.]. А.В.Суперанская тіл үйретуде фонетикалық транскрипция, дыбысталған сөздің фонемалық құрамын анықтауда фонематикалық транскрипция, шетілдік сөздерді жазуда практикалық транскрипция қолданылатынын айтады [4, 202-204 б.]. К.Аханов: «Транскрипцияның ең негізгі қызметі – сөздің дыбыстық немесе фонемалық құрамын дәлме-дәл көрсету. Бір әріп ыңғайына қарай әртүрлі фонемаларды белгілей алса, транскрипциялық таңба бір ғана мағынаға ие болады. Бір фонема (графика) әртүрлі әріптермен таңбалануы мүмкін, ал транскрипцияда ол (фонема) әрқашан бір ғана таңбамен белгіленеді. Транскрипцияның екі түрі бар: фонематикалық (немесе фонологиялық) транскрипция, 2) фонетикалық транскрипция. Фонетикалық транскрипцияда фонеманың барлық реңкі (оттенки) бір ғана таңбамен берілсе, фонематикалық транскрипцияда фонеманың әрбір реңкі әр басқа таңбамен белгіленеді» [5, 585 б.], - деп көрсетеді.

Транскрипция мәселесін арнайы зерттеген ғалым Қ.Қыдырбаев қазақ тілі мәтіндерінің фонетикалық және фонематикалық транскрипциясын беруде бірізділік жоқ екенін талдай келе: «Кез келген тілді зерттеу және үйрену оның әліпбиі мен дыбыстық жүйесін үйренуден басталатынын ескерсек, қазақ тілі дыбыстарының латын және кирил әліпбилеріне негізделген ғылыми тұрғыдағы фонетикалық және фонематикалық транскрипция үлгісін жасау кезек күттірмейтін келелі мәселелердің бірі. Халықаралық сипатта болу үшін оны жасауда Халықаралық фонетика әліпбиін негізге алуымыз керек. Тілден тілге аударылмайтын әлем тілдеріндегі жалқы есімдерді қазақ мәтіндерінде жүйелі жазу үшін әртүрлі тіл әліпбилерінің қазақ-кирил әліпбиіне негізделген практикалық транскрипция үлгісін жасау да назардан тыс қалмауы тиіс» [6, 83 б.] - деп атап көрсетеді.

Транслитерация мәселесіне тоқталсақ болсақ, орыс зерттеушілері транслитерацияны ғылыми және практикалық түрлерге бөле отырып, ғылыми транслитерация «түпнұсқамен өзара сәйкестік принципіне құрылатынын», ал практикалық транслитерация «тілден тілге аударылмайтын атаулардың дыбысталуын келесі тілге барынша сәйкес келетін дыбыстардың таңбасымен көшіретінін» айтқан. А.Реформатский практикалық транскрипция мен транслитерацияның ара жігін ажырата білу керектігін ескертеді. «Транслитерацияны тілдің әліпби жүйесін ескермей, әріпті әріпке аудару деп қабылдамау керек», - дей отырып, *Schakespeare*-ді *Cxakecneap*, *Byron*-ды *Бирон* деп аударуға болмайды, дұрысы *Шекспир*, *Байрон* - деп көрсеткен [3, 201 б.]. Яғни бұл жерде графикалық жүйеге сәйкес дыбысталуы арқылы транслитерациялау қажеттігін айтып отыр. К.Аханов бір тілдің әліпби құрамы мен екінші тілдің әліпби құрамы сәйкес келе бермейтіндіктен, транслитерацияны қолдану қиынға соғатынын айта отырып: «Орыс алфавитінде латын әліпбиіндегі с, h әріптеріне сәйкес келетін әріптер жоқ. Сондай-ақ латын алфавитінде орыс тіліндегі *Ярославль*, *Щербаков* тәрізді жалқы есімдерді жазуға керекті әріптердің жетіспеуі бұл сөздердің транслитерациясын қиындатады. Мұндай жағдайда сөздің жазылуын емес, дыбысталуын жазып беру үшін шартты (жартылай) транслитерация қолданылады. Мысалы, неміс, ағылшын және т.б. тілдегі фарингаль h дыбысы орыс тілінде болмағандықтан, ол көбінесе г әрпімен беріледі (мысалы, Гейне)» [5, 586 б.], - дейді. Транскрипция мен транслитерация мәселесіне салыстырмалы талдау жүргізген ғалым Қ.Қыдырбаев транслитерацияның практикалық, босаң, шартты түрлері мен практикалық транскрипция дегеннің бір ғана ұғымды білдіретінін меңзейді [6, 85 б.]. Біз зерттеушінің бұл пікірімен толықтай келісеміз. Себебі бұлардың барлығының қызметі басқа графикадағы сөзді қабылдаушы тілдің орфографиялық заңдылықтарына сәйкес оқып-жазуды реттеу болып табылады. Яғни транслитерация бір жазудың таңбаларын, екінші жазудың таңбаларымен дәлме-дәл беру, бірақ дәлме-дәл бере алмаған жағдайда транслитерацияның практикалық, шартты, босаң

түрлері қолданылады, ал бұл практикалық транскрипция қызметімен толықтай сәйкес келеді.

Зерттеу әдістері. Мақалада транскрипция мен транслитерация қызметіне қатысты зерттеу жүргізген ғалымдар О.Ахманова, А.Реформатский, А.В.Суперанская, К.Аханов, Қ.Қыдырбаевтың тұжырымдары басшылыққа алынып, салыстырмалы талдау жүргізілді. Араб жазуымен сақталған мұраларды қазақ-кирил әліпбиімен берудің жолдары ұсынылды. Зерттеу барысында сипаттау, салыстырмалы талдау, жүйелеу және тұжырымдау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Мәселенің зерттелу тарихы. «Хұсрау уа Шырын» дастаны жайлы зерттеулерді белгілі ғалымдар А.Зайончковский, А.Тагирджанов, Г.Алиев, Э.Фазылов, Э.Наджиб, Ә.Ибатов, М.Сабыр еңбектерінен кездестіреміз. Ғалымдар еңбектерінде дастанның тілі, морфологиясы мен грамматикасы барынша талданған. Сонымен қатар ғалымдар Ә.Керімұлы мен Т.Қыдыр дастанды қазақ тіліне аударды. Ал түрік ғалымдары Нәжметдин Хажиеминоғлы мен Озгур Демірші зерттеулерінде дастанның транскрипциясы мен түрік тіліндегі аудрамасы және дастан тілінде кездесетін сөздердің каталогы берілген.

Талқылау. «Хұсрау уа Шырын» ескерткішінің транскрипциясына тоқталып, талдау жүргізейік. Э.Наджиб 1979 жылы жарыққа шыққан «Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века» деген еңбегінде: «При транскрибировании примеров из арабописьменного произведения «Хосрау и Ширин» Кутба мы использовали знаки, принятые в алфавитах тюркских народов СССР» [9, 8 б.] - деп көрсетіп, оның үлгісін ұсынған.

Э.Наджиб араб жазуының графикалық ерекшелігіне байланысты дауысты дыбыстар таңбаланбаған (харакатпен берілген Г.М.) жағдайда транскрипцияны транслитерация әдісімен біріктіруге мәжбүр болғандығын ескерте отырып, «Хұсрау уа Шырын» ескерткішін транскрипциялауда қандай принциптерге сүйенгенін атап көрсеткен:

1. Түркі сөздерінде дауысты дыбыстар көп жағдайда бастапқы буында жазылмайды: *ارق , قاتشب* т.б. Бұндай позициядағы дауыстыны беру үшін ә таңбасы алынды: *қәра, бәшақ* т.б.
2. Құтбаның тіліне ұйғыр әдеби дәстүрінің әсері ерекше болғанын ескере отырып, *كورسا* тәрізді сөздердегі сөз басында кездесетін дауыстыны да ә таңбасымен бердік: *әсрук*. Бұл қазіргі ұйғыр тілінің дыбысталымына сәйкес келеді. Егер бұл сөздегі дауысты *كورسيا* түрінде жазылса, онда транскрипциясын *есрүк* деп береміз. Себебі, бұлай жазылған жағдайда оғыз, қыпшақ, шығыс түркі тілдерінің қолданыстағы дәстүрі мен айтылу нормасына сәйкес беруімізге тура келеді.
3. Егер бір дыбыс әртүрлі араб таңбаларымен жазылса, мысалы: *هسلىق және اسلىق* немесе *ازوا және هزوا*, онда сингармонизм заңдылығына сәйкес *қылса, үзә* деп оқимыз.
4. Араб тіліндегі *ظ, ط, ض, ص, ذ* дауыссыздары үшін арнайы таңба алынған жоқ.
5. Біз келтірген сөз әртүрлі түркі тілдерінде бірдей айтылып, тек графикалық тұрғыдан ғана ерекшеленетін жағдайларда ол сөзді өзіміз қабылдаған транскрипцияда бердік. Мысалы, қаз. *қазан*, кир. *казан*, ног. *къазан* сөзі *қазан* түрінде алынды.
6. Араб тіліндегі *ظ, ط, ض, ص, ذ* дауыссыздары арнайы таңбалармен берілген жоқ [9, 9 б.].

Ғалым Э.Наджиб жасаған «Хұсрау уа Шырын» дастанының транскрипциясына және ғалымның өзі ұсынған транскрипциялау принциптеріне назар сала отырып, мынадай ерекшеліктерді аңғардық:

- харакатпен берілген, яғни әріппен таңбаланбаған а дыбысының мәні үшін ә таңбасы алынған: *сәчы* – *يچس*, *сәқлар* – *راقس*, *йәрылды* – *يدلرى*, т.б. Алайда таңба арқылы берілген (харакатпен емес) жіңішке ә-ні жазу үшін де осы таңба қоланылған: *чечәк* – *كچچ*, *билмәклик* – *كيلكامليب*, *кечшәм* – *ماسچيك*, *иәңә* – *اناي*. Дегенмен екі түрлі дыбыстың мәнін бір ғана таңбамен беру оқылымда қиындық тудырады, әрі *ә* таңбасы нақты қай дыбыстың (а ма, ә ме) мәнін беріп тұрғанын анықтау үшін түпнұсқадан қарап салыстыру қажет және *рахәт, бәшладь* тәрізді транскрипцияланған сөздерде бір ғана а дыбысының екі

түрлі әріппен берілуі ала-құлалық тудырады. Сондықтан, транскрипциялау барысында харакатпен берілген дауысты а дыбысы мен таңба арқылы берілген ә дыбысын а және ә әріптері арқылы берген дұрыс деген ойдамыз;

- Э.Наджиптиң еңбегі орыс тілінде жазылғандықтан, жіңішке ө, ү дыбыстары үшін *ö, ü* таңбалары алынған: *төрт, өзiм, көр, күндiз, үчiн* т.б. Сондай-ақ ескі қалмақ тілінде жазылған сөздіктердегі лексикалық бірліктердің дыбыстық жүйесін Lingvodoc платформасы арқылы зерттеген ғалымдар бірқатар сөздерді умлаут белгілері бар таңбалармен (*u/ü; o/ö*) транскрипциялаған [10]. Алайда бұл дыбыстарды қазақшаға транскрипциялағанда ө, ү әріптерімен берген жөн.

- *i* дыбысын и таңбасымен берген. Мысалы: *елим, мени, бешиндä, битидим, битик, етип* т.б. Бұл зерттеу жұмысының орыс тілінде берілуімен байланысты болғандықтан, қазақша зерттеулерде: *елим, мени, бешінде, битидим, битик, етип* т.б. түрінде транскрипцияланғаны дұрыс;

- араб тіліндегі үш түрлі *x* (ح, خ, ه) таңбасына екі түрлі *x* және *h* әріптері алынған. Мысалы: *хақ, рухиңға, хеч, ахмақ, мәхрiм, мәхлуқ, хизмät, хата, хäлас*, т.б. Бұл үш *x* дыбысының араб тілінде мағына ажыратушылық қызметі болғанымен, түркі тілдерінде ондай мәнге ие емес. Сондықтан практикалық транскрипция негізінде *x* және *h* әріптері арқылы берілгені дұрыс. *Х* әрпін кеңейтілген кирил әліпби жүйесі негізінде қарақалпақ, тәжік тілдері қабылдаған таңба;

- транскрипцияда *ж* дыбысы бірен-саран *ажун, ажунлуғ, ажал* тәрізді сөздерде ғана *ж*, ал негізінен *ң* таңбасымен берілген. Мәселен: *жанымдан, уңмақ, жеҳанда, хажät, муңахид, хожа* т.б. Түркі сөздері мен араб, парсы сөздерін ажырату мақсатында екі түрлі таңбаны қолдануға болатын шығар, ондай мақсат қойылмаған жағдайда бір ғана *ж* таңбасымен транскрипциялаған дұрыс. Жоғарыдағы мысалдардан түркі сөздері *де*, араб, парсы сөздері *де* кейде *ж*, кейде *ң* таңбасымен берілгенін аңғарамыз. *Ж* кеңейтілген кирил әліпби жүйесі негізінде татар, ұйғыр тілдері қабылдаған таңба;

Жалпы «Хұсрау уа Шырын» мәтінін кирилге аудару барысында практикалық транскрипцияны басшылыққа ала отырып, араб жазуындағы үш түрлі *x*, үш түрлі *s*, үш түрлі *z* таңбаларын ерекшелемей-ақ, қазақ кирил әліпби жүйесімен, қазақ тіліне жақындатып транскрипциялаған дұрыс деген ойдамыз. Мәселен:

Иары берди уған түгäттим битип,

Изим гä бурунрақ тäвäккäl етип.

Изим тäвфиқ берди, тäмам қылдым ош,

Иадигар мәниңдин сäңа қойдум ош.

Мүхәммäd рäsүл га түмән миң сäлам,

Тäгүргил рухиңға мәниңдин улам.

Тäқы төрт ешиңгä сäлам дуруз

Кäsик сиз улашу болсин вуруд – деген мәтінді қазақ-кирил әліпбиімен былайша

транскрипциялауды ұсынамыз:

Иары бердi оған түгеттiм битiп,

Изим ге бурунрақ тäуäккäl етiп.

Изим тауфиқ бердi, тäмам қылдым ош,

Иадигар менiңдiн сäңа қойдұм ош.

Мүхаммад расул га түмән мың салам,

Тегүргiл рухиңға менiңдiн улам.

Тақы төрт ешиңгä салам дуруз

Кесiк сiз ұлашу болсұн уруд.

Аудармасы:

Жәрдем бердi бұған жазып биттiм,

Иеме (жаратушы) бұрынырақ тәуекел еттiм.

Ием (жаратушы) таутиқ бердi аяқтадым, мiне,

Менен саған мұра, қойдым, мiне.

Алланың елшісі Мұхаммедке он мың сәлем,
Рухыңа жеткіз, үнемі менен.
Тағы төрт серігіңе тағзым етем сәлем,
Ұрпаққа үздіксіз жетіп тұрсын.
Немесе:

Ерәйләйр тег бу ишинің ичрә қатлан

Бәрурмәйн ауға теп Шабдизгә атлан – дегенді қазақ-кирил әліпбиімен былайша транскрипциялауды ұсынамыз:

Еренлер тег бұ ишинің ичре қатлан

Барұрмын ауға теп Шабдизге атлан.

Аудармасы:

Ерлерше бұл істе қатулан

Аң аулауға барамын деп Шабдизбен аттан.

«Хұсрау уа Шырын» ескерткішін А.Зайончковскийдің нұсқасы негізінде зерттеген түрік ғалымы Нежметтин Хажиеминов бұл ескерткішті транскрипциялау барысында түрік әліпбиінде жоқ таңбаларды да қолданған: ق (қ) таңбасы үшін қ, ك (ң) таңбасы үшін ñ, غ таңбасы үшін ğ. Сонымен қатар ا (алиф) таңбасы а және е дыбыстарының, ي таңбасының, i дыбыстарының, و таңбасының, u дыбыстарының мәнін беретіндіктен транскрипциялау барысында бұл ерекшелік ескерілгенін айтады [11, 1-8 бб.]. Мәселен: انا (ata), اكنى (yinçge); مديق (kıldım), الت (tile); وغروب (borğū), وروب (böğü) т.б.

Фахридың «Хұсрау уа Шырын» дастанын зерттеген түрік ғалымы Берна Даг та ескерткішті транскрипциялау барысында түрік әліпбиінде кездеспейтін таңбаларды қабылдап, әріптерді аудару жүйесін көрсеткен [12, 19 б.]:

Берна Даг ұсынған жүйеден ā, d, ž, ñ, ğ, ū, d, h, k, t, z, ş тәрізді түрік әліпбиінің құрамында жоқ таңбаларды аңғарамыз. Бұдан ғалымдардың транскрипциялау барысында түпнұсқадағы әріпті барынша дәл беру мақсатында қосымша таңбалар мен диакритикалық белгілерді қолданғанын көреміз.

Біз өз тарапымыздан жасалған «Хұсрау уа Шырын» дастанының транскрипция үлгісінен үзінді ұсынамыз:

Илләһи тауфиқиң ача бер

Көңлге рахматң ұрғын сача бер

Көңүл бір кім йақыныңға йарасұн

Азын гафлет бұ көңлүмдін йарасұн

Бұ көңлүм көзгүсін сайқал қылу бер

Қамұғ мүшкілдерімні хал қылу бер

Ичимні өз нұрұң бірлә йарұтғыл

Тілімні өз сенаң өзре йүртігіл

Дәуід йаңлығ бұ көңлүм таза қылғыл

Забурумны безүк ауазе қылғыл

Бұ сөз кім башладым хош келсү жанға

Мүбәрәк қыл сөзүм барча жиһанға

Аның тег кім оқыған дил ачылсұн

Тілімдін мүшк уа анбарлар сачылсұн

Қарасы көзні толұғ нұр қылсұн

Ишитген мағзыны махмұр қылсұн

Магани бірлә йүксек қыл сөзүмні

Сағадат бірлә бар ет бұ өзүмні

Көңүлдернің муфаррих намасы қыл

Қамұғ мүшкіл кіліді болсу бұ тіл

Шырын қыл шаһ көзіңе сөз жамалы

Кім үш шырын ирүр сөз ичре фәли

Ғинайат бірлә қыл көңлүмні ағах

Бұ сөз іңре медет қыл құлга Аллаһ
Ғинайат кім саңа уш қылды йары
Не тұрдұң тілге келтүр ділде бары.
Изи аты бірлә башла сөзүңні
Кім ол бар қылды йоқдын бұ өзүңні
Ұлұғ теңри кім ажунны йаратты
Тұтұб бик йерні көклерні төретті
Танұқ барча халайық барлығыңа
Дәлеллер һәм өкүш бар бірлікіңе
Тағала Аллаһ аңа йоқ ұхшашығ бір
Йаратұр һәм йүрүтүр һүкмі йүрүр.
Фәләкні тезгітіб йүлдүз йүрүтген
Қамұғны һүкмі бирлә һәм игитген
Бұ мұнча ілім уа хикметлер йаратған
Қараңқұ түнни күн бірлә йарұтған
суфинч уа қазғұ корқұнч уа ұмынч йүз
Йаратты түн ме күн ай уа йүлдүз
Бүжүды барча маужуд өзре таһир
Нышаны барча көргенлерге заһир
Кәуакиб бүйрүқындын ишде йүрүр
Табайғқа шәрәф һәм шүнгы берүр
Йитік бақғанлар андын тапты мақсұд
Ишол хылуетде олтұрганға мағбұд
Аңар һеч ұхшамаз бұ барча неңлер
Сақынмаң кім кіші фікір етіб аңлар.

Жалпы орта түркі жазба ескерткіштерін транскрипциялау мәселесінде тағы да қандай ерекшеліктер мен үлгілер болды, соған тоқталсақ. 1969 жылы В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев және А.М.Щербактың редакторлығымен жарыққа шыққан «Древнетюркский словарь» атты еңбекте мәтіндер латын графикасымен транскрипцияланған. Сөздерді реестрге беріп, транскрипциялау барысында 56 таңба қолданылған, оның 23-і латын, 27-і диакритикалық белгілері бар латын және 4 грек әрпі. Авторлар бұның басты себебін сөздердің дыбыстық көрінісін мүмкіндігінше дұрыс беру қажеттілігімен байланыстырады [13, 14 б.]. Дегенмен авторлар әртүрлі ескерткіштердегі сөздерді транскрипциялау барысында мынадай принциптер ұстанған:

- түркі мұраларын транслитерациялау барысында түпнұсқадағы әріпті бұлжытпай дәл беретін абсолютті транслитерация жоқ;

- сөздік жасау барысында қолданылған әліпби құрамында латынның ұяң, қатаң дыбыстарын білдіретін таңбалар бар. Алайда бұл бұрынғы түркі тілдерінің дыбыстық жүйесінде кездесетін басқа дауыссыздарға қарама-қарсы алынды дегенді білдірмейді;

- тоғыз дауысты дыбыстың таңбасы қолданылды. Олар: а, е, і, о, у және умлаут диакритикалық белгісі бар: ä, ï, ö, ü. Бірақ бұл барлық ежелгі түркі тілдерінде тоғыз дауысты ғана болды дегенді білдірмейді;

- транслитерация мен фонемалық транскрипцияның бірігуі түркология саласында тарихи түрде қалыптасқан нәрсе, бұл бір таңбаны бірнеше фонеманың орнына қолдану немесе бір фонеманы бірнеше таңбамен беру тәрізді ежелгі түркі графикалық жүйелерінің ерекшелігіне қатысты орын алған;

- сөздікте бір әріп екі дыбыстың мәнін берген, мысалы: ç таңбасы ч, ж; р таңбасы п, б мәнін беру үшін алынған;

- бір дыбыстың мәнін беруде бірнеше таңба қолданылған, мысалы: и дыбысы үшін і, ї, j таңбалары, з дыбысы үшін ð, ž таңбалары алынған;

- жоғарғы үтір (´) белгісі хамза, керісінше үтір белгісі (˘) айн мәнін беру үшін қолданылған;

- н дыбысының мәнін беру үшін ң таңбасы қолданылған [13, 13-15 бб.].

Бұл еңбекке VII-XIII ғасырлар аралығында әртүрлі графикада жазылып сақталған ескерткіштер мәтіндері алынған. Атап айтқанда, көне түркі ескерткіштері (Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк, Онгин, Мойын-Чор, Кули-Чор), араб жазулы орта түркі ескерткіштері («Диуани луғат-ит түрк», «Құтты білік», «Ақиқат сыйы»), ұйғыр жазуымен сақталған діни мәтіндер, манихей жазулы ескерткіштер және А.Габен жариялаған шағын брахми жазулы мәтіндер қолданылған. Яғни әртүрлі графикамен берілген жазба мұралардағы сөздер негізінен латын таңбасымен транскрипцияланып, мағыналары түсіндірілген.

В.Радловтың 1893 жылы жарыққа шыққан «Опыт словаря тюркских наречий» деген еңбегінде түркі сөздерінің дыбысталымын таңбалау мақсатында «Радлов әліпбиі» ұсынылды:

В.Радлов түркі сөздеріндегі дауыстыларды беру үшін 17 таңба, ал дауыссыздар үшін 34 таңба, барлығын қосқанда 51 таңбаны қолданған. В.Радлов ұсынған жоғарыдағы әліпбиден кирил әріптерінен бөлек латын әріптері мен диакритикалық белгілерді де пайдаланғанын көреміз [14, 1 б.].

Э.Севортянның 1974 жылы жарыққа шыққан «Этимологический словарь тюркских языков» атты еңбегінде қазіргі түркі тілдерінің лексикалық бірліктерін орыс графикасына негізделген транскрипциямен берген [15, 51 б.]. Ғалым арнайы «Транскрипциялық әліпбиі» ұсынып, оның құрамына 71 таңбаны енгізген. Әр таңбаның қасына жақша ішіне латындағы нұсқасын қоса көрсетіп отырған. Ұзын а дыбысын а: таңбасымен, ұзын и дыбысын і: таңбасымен, чуваш тіліндегі таңдаймен айтылатын дауыстыға ә, өзбек тіліндегі лабиалды а дыбысына а°, тыва тіліндегі фарингаль дауыстыға ä, ұзын и дыбысына и, қысқа и дыбысына і, жалпы түркі тілдеріндегі қысқа дауысты й дыбысына й таңбасы, тіл арты дауыссызы үшін ң, якут тіліндегі дауыссыз үшін н', аффрикат дауыссызға ж таңбалары алынған. Э.Севортян сөздігіндегі транскрипциялық әліпбиі қазіргі қазақ, түрік, азербайжан, түркімен, өзбек, чуваш, тыва, башқұрт, якут тілдерінде қолданылатын дыбыстардың мәнін барынша дұрыс беруге бағытталған.

Нәтижелер. Кеңестік кезеңде араб жазуымен сақталған түркі жазба мұраларын кирил жазуына аудару кезінде негізінен қазақша таңбалар қолданылмай (қ, ұ, ү т.б.) әрі дәстүр бойынша өзбек немесе татар тілдеріне жақын транскрипцияланды. Бұл үрдіс тәуелсіздік алғаннан кейін де жалғасып келеді. Дегенмен орта ғасыр жазба мұраларын қазақ тіліне жақындатып транскрипциялау үрдісін қалыптастыру қажет. Себебі:

1) XV ғасырға дейін, яғни жекелеген тілдердің қалыптасуына дейін түркілер ортақ жазба «кітаби тілді» қолданғаны аян. Соңдықтан сол кезеңдегі қарлұқ, оғыз, қыпшақ тайпаларына тән бірліктер мен диалектілер аралас беріліп, ортақ ережеге бағынды. Түрік, өзбек, т.б. халықтар түркілерге ортақ жазба мұраларды өз тілдеріне жақын транскрипциялайды. Қазақ тіліндегі зерттеулерде осы мәселе назарда болғаны дұрыс. Мысалы «Хұсрау уа Шырында» кездесетін: *битидим битик* дегенді *бітідім бітік*, *аларның бириси* дегенді *аларның бірісі*, *билурман сени* дегенді *білүрмән сені*, *ким аның бирлә* дегенді *кім аның бірлә*, *қойар му* дегенді *қойар мұ*, *йеті йүз* дегенді *йеті йүз* түрінде транскрипциялаған абзал.

2) Араб жазуында дауысты дыбыстардың таңбасы үшеу ғана: а, у және и. Бірақ қадим жазуы дәстүрі бойынша бұл үш таңба әр түркі тіліндегі барлық дауыстыларды жазуда пайдаланылды. Соңдықтан түркі халықтарына ортақ жазба мұралар мәтінін қазақ қазақ тіліне, өзбек өзбек тіліне, түрік түрік тіліне бейімдеп оқи алады. Мысалы «Хұсрау уа Шырында» кездесетін: *қылул ерса* дегенді *қылұр ерсе*, *хатыры учун* дегенді *хатыры үчүн*, *дуниада болсам* дегенді *дүниада болсам*, *тилагин тилаган* дегенді *тілегін тілеген*, *бу бир* дегенді *бұ бір*, *махлуқ ишикинде* дегенді *махлұқ ешигінде* деп берген жөн. Алайда жазба мәтіндердегі қарлұқ, оғыз, қыпшақ элементтерінің орфографиялық ерекшелігі қалай берілсе, сол қалпында сақталып транскрипциялануы шарт. Мәселен, «Хұсрау уа Шырында» қ әрпінің орнына х-ның таңбалануы: *иахшы* (*иақшы* емес); қосымшалардың инвариант түрінің ғана берілуі: *өзүңні* (*өзүңді* емес), *йүзүңні* (*йүзүңді* емес), *тілегіңні* (*тілегіңді* емес), *оларның* (*олардың*

емес), тоғайны (тоғайды емес), еріндік дауыстылардың берілуі: берсүн (берсін емес), мұнұң (мұның емес), көзүм (көзім емес); с келетін орындарда ш дыбысының таңбалануы: қамыш (қамыс емес), беш-алты (бес-алты емес), ж келетін орындарда й дыбысының берілуі: тарих йеті йүз йыл (тарих жеті жүз жыл емес); сол сияқты м-ның орнындағы б (менім-бенім), у немесе и-дің орнындағы ғ, г дыбыстары (сау-сағ, бауыр-бағыр, бағлау-байлау, т.б.) өзгеріссіз транскрипциялануы шарт. Себебі, бұлай жазу сол кезеңдегі жазба тілдің баршаға ортақ заңы болды.

Ғалым Э.Н.Наджиб бұл ерекшелікті былайша түсіндіреді: «Жалпы орта ғасырлардағы көптеген ақындар мен ғалымдар көптілді болды және қалыптасқан түркі әдеби тілінде жазды. Араб, парсы тілдерінде де жазды. ... Егер олар түркі тілінде жазатын болса, онда қалыптасқан ортақ кітаби тілді қолданды. Мәселен, Теке тайпасының тумасы өз шығармаларын жазса, ешкім оқымайды. Егер ол оны ортақ кітаби тілде жазса, бүкіл түркі әлеміне танымал болады. Сондықтан олар өздерінің ұлттық және тілдік ерекшеліктеріне қарамастан қалыптасқан әдеби дәстүрді ұстанды» [7, 141-142 б.]. Ал ғалым А.Ибатов ортақ жазба тілдің XI-XV ғасырлар аралығында қолданылып, қалам ұстаушылар сол кезеңдегі қыпшақ, оғыз, қарлұқ тайпаларына тән барлық тілдерге бірдей ортақ ережеге бағынғанын айтады [8, 4-7 б.]. Ғалым Г.Сағидолда: «Түркі халықтарының ұлттық дәуірге дейінгі жазба тіл дәстүрлері негізінен бәріне ортақ болып келеді. Түркі тілдерінің ұлттық әдеби жазба тіл болып қалыптасқан кездері де бір-бірімен тұстас болып келеді» - деп атап көрсеткен [16, 10 б].

Қорытынды. Қорыта айтқанда, жоғарыдағы талдаулардан түйетініміз, жазба ескерткіштер мәтінін транскрипциялау мәселесінде бірізділік жоқ. Э.Р.Тенишев, А.М.Щербактың редакторлығымен жарыққа шыққан «Древнетюркский словарьда» сөздерді транскрипциялауда 56 таңба қолданылса, В.Радлов өз сөздігінде 51 таңба, Э.Севортян өз сөздігінде 71 таңба пайдаланған. Әр ғалым өз тарапынан транскрипциялық әліпби ұсынып отырған. «Хұсрау уа Шырын» дастанын транскрипциялаған ғалым Э.Наджиб харакат үшін бөлек таңба, әріп үшін бөлек таңба ұсынған, араб тіліндегі үш түрлі х таңбасын екі түрлі әріппен берген, і дыбысын й таңбасымен берген, түркі, араб, парсы сөздері кейде ж, кейде ж таңбасымен таңбаланған. «Хұсрау уа Шырын» ескерткішін зерттеген түрік ғалымы Нежметтин Хажиеминоғлу транскрипциялау барысында түрік әліпбиінде жоқ қосымша таңбаларды да қолданған. Фахридың «Хұсрау уа Шырын» дастанын зерттеген түрік ғалымы Берна Даг та ескерткішті транскрипциялау барысында түрік әліпбиінде кездеспейтін таңбалар қолданған. Жалпы «Хұсрау уа Шырын» мәтінін кирилге аудару барысында практикалық транскрипцияны басшылыққа ала отырып, араб жазуындағы үш түрлі х, үш түрлі с, үш түрлі з, екі түрлі д таңбаларын ерекшелемей-ақ, қазақ кирил әліпби жүйесімен, қазақ тіліне жақындатып транскрипциялаған дұрыс деп тұжырымдаймыз.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН АР14869737 «Алтын Орда дәуірі жазба ескерткіштері тілін лексикографиялаудың теориясы мен практикасы» атты гранттық жоба аясында әзірленді.

Әдебиеттер тізімі

1. Егорова Т. Словарь иностранных слов современного русского языка. – Москва: «Аделант», 2014. -800 с.
2. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. – Москва: «Едиториал УРСС», 2004. -576 с.
3. Реформатский А. Введение в языковедение. – Москва: Аспект Пресс, 1996. - 536 с.
4. Суперанская А. Теоретические основы практической транскрипции. – Москва: «Наука», 1978. - 284 с.
5. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2002. - 664 б.

6. Қыдырбаев Қ. Қазақ онимдерін араб тіліне транслитерациялаудың ғылыми-теориялық негіздері. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2012.
7. Вопросы методов изучения истории тюркских языков. –Ашхабад: Изд-во АН Туркменской ССР, 1961. –226 с.
8. Ибатов Ә. XIV ғ. хандар жарлықтарының тілі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 152 б.
9. Наджип Э. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. На материале «Хосрау и Ширин». Кутба. - М., 1979. – 478 с.
10. Мирзаева С.В., Долеева А.О. Обработка словарей старокалмыцкого языка на платформе lingvodoc: предварительные результаты. // Oriental Studies. – 2022. URL: <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2022-63-5-1159-1172> (дата обращения: 10.01.23).
11. Necmettin Nacieminoglu. Kutb'n Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri. -Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000. - 477 s.
12. Berna Dağ. Fahrin'in Hüsrev ü Şîrin'i (Giriş- inceleme-metin- dizin). -Aydin, 2021.
13. Древнетюркский словарь. - Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
14. Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. - Санкт-Петербург, 1893. - 967 с.
15. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1974. - 767 с.
16. Сагидолда Г., Қайратқызы Ә. Түркі тілдерінің салыстырмалы лексикологиясы және қазіргі қыпшақ тілдері лексикасының зерттелу барысы // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы, Филология сериясы. – 2021. - № 4.

References

1. Egorova T. Slovar' inostrannyh slov sovremennogo russkogo yazyka [Dictionary of foreign words of the modern Russian language] («Adelant», Moscow, 2014, 800 p).
2. Ahmanova O. Slovar' lingvisticheskikh terminov [Dictionary of linguistic terms] («Editorial URSS», Moscow, 2004, 576 p).
3. Reformatskiy A. Vvedenie v yazykovedenie [Introduction to Linguistics] («Aspekt Press», Moscow, 1996, 536 p).
4. Superanskaya A. Teoreticheskie osnovy prakticheskoy transkripcii [Theoretical foundations of practical transcription] («Nauka», Moscow, 1978, 284 p.).
5. Akhanov K. Til biliminin negizderi [Fundamentals of linguistics] (Almaty, 2002, 664 p.).
6. Kudyrbayev K. Kazak onimderin arab tiline transliterasialaudyn gylimi-teorialyk negizderi. Filosofia doktory (PhD) gylimi darejesin alu yshin daiyndalghan disertasia [Scientific and theoretical foundations of transliteration of Kazakh onim into Arabic]. Dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) (Almaty, 2012).
7. Voprosy metodov izucheniya istorii tyurkskikh yazykov [Questions of methods of studying the history of the Turkic languages] («Publishing House of the Academy of Sciences of the Turkmen SSR», Ashgabat, 1961, 226 p.).
8. Ibatov A. XIV g. handar jarlyqtarynyn tili [The language of the decrees of the Khans of the XIV century] («Gylym», Almaty, 1990, 152 p.).
9. Nadzhip E. Istoriko-sravnitel'nyj slovar' tyurkskikh yazykov XIV veka. Na materiale «Hosrau i Shirin». Kutba [Historical and comparative dictionary of Turkic languages of the XV century. Based on the material of “Khosrau and Shirin”. Kutba] (Moscow, 1979, 478 p.).
10. Mirzaeva S.V., Doleeva A.O. Obrabotka slovarej starokalmyckogo yazyka na platforme lingvodoc: predvaritel'nye rezul'taty [Processing of dictionaries of the Old Kalmyk language on the lingvo doc platform: preliminary results], Oriental Studies. – 2022. Available at: <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2022-63-5-1159-1172> (accessed: 10.01.23).
11. Nazhmedtin Hazhieminogly. Kutubn Husrau ua Shyryny ve dil hususietleri [Khusrau and Shyryn and language features of Kutyp] («Turk Dil kurumu», Ankara, 2000, 477 p.).
12. Berna Dag. Fahrinyn Husrau ua Shyryny [Khusrau and Shyryn of Fahr] (Ajdyn, 2021).
13. Drevnetyurkskij slovar' [Ancient Turkic dictionary] («Nauka», Leningrad, 1969, 676 p.).
14. Radlov V. Opyt slovarya tyurkskikh narechij [The experience of the Turkic peoples] (Saint Petersburg, 1893, 967 p.).
15. Sevortyan E. Etimologicheskij slovar' tyurkskikh yazykov [Etymological dictionary of the Turkic language] («Nauka», Moscow, 1974, 767 p.).

16. Sagidolda G., Kajratkyzy A. Tyrki tilderinin salystymaly leksikologiyasy zhane kazirgi kypshak tilderi leksikasynyn zerttelu barysy [Comparative lexicology of Turkic languages and the course of studying the vocabulary of modern Kipchak languages], L.N.Gumilev atyndagy EYU Habarshysy, Filologiya seriyasy [Bulletin of L. N. Gumilyov ENU, Philology series], №4 (2021).

Г.М.Мамырбек, А.А. Сейтбекова

Институт языкознания им. А.Байтурсынулы, Алматы, Казахстан

Проблема транскрипций текста «Хусрау уа Ширин»

Аннотация. В статье анализируются проблемы перевода текста письменного наследия, отмеченного арабской графикой, на кириллицу, а также говорится о принципах транскрипции и транслитерации. Авторы статьи проанализировали тот факт, что в советский период при переводе сохранившегося в арабской графике письменного наследия на кириллицу сформировалась традиция транскрипции, близкая к узбекскому или татарскому языкам, и что этот процесс продолжался и после обретения независимости, и высказали мысль о необходимости транскрипции письменного наследия ближе к казахскому языку, и указали на основные причины этого. В статье на примерах анализируются позиции отечественных и зарубежных ученых в транскрипции арабских писаний. В частности, тюркологи Э.Наджиб, В.Радлов, Э.Севортян, В.Наделяев, Д.Насилов, Э.Тенишев, А.Щербак, а также турецкие ученые Н.Хаджиеминоглу и Б.Даг анализируют позиции и основные особенности транскрипции арабских письмен на кириллицу и латиницу.

Факт использования турецкими учеными символов, которых нет в турецком алфавите, при транскрипции памятника «Хусрау уа Ширин» и основные причины этого показаны в статье на конкретных примерах. В статье также выделяются сходства и различия между практической транскрипцией и транслитерацией и анализируются функции обеих. Сосредоточившись на истории изучения понятий транскрипции и транслитерации в языкознании, были проведены сравнительные исследования выводов ученых. Анализируются сходства и различия двух понятий.

Ключевые слова: алфавит, символ, буква, звук, текст, оригинал, транскрипция, транслитерация, арабская графика, письменное наследие.

G.M.Mamyrbek, A.A.Seitbekova

Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan

The problem of transcription of the text in Khosrow and Shirin

Abstract. The article analyzes the problems of translating the text of the written heritage, marked with Arabic script, into Cyrillic, and also talks about the principles of transcription and transliteration. The author of the article analyzed the fact that during the Soviet period, when translating the written heritage preserved in the Arabic script into Cyrillic, a tradition of transcription was formed, close to the Uzbek or Tatar languages, and that this process continued after gaining independence, and suggested the need for transcription of the written heritage closer to the Kazakh language, and pointed out the main reasons for this. The article analyzes the positions of domestic and foreign scientists in the transcription of Arabic scriptures using examples. In particular, Turkologists E. Nadjip, V. Radlov, E. Sevortyan, V. Nadelyaev, D. Nasilov, E. Tenishev, A. Shcherbak, as well as Turkish scientists N. Hadjieminoglu and B. Dag analyze the positions and main features of the transcription of Arabic written in Cyrillic and Latin.

The fact that Turkish scientists used symbols that are not in the Turkish alphabet when transcribing Khosrow and Shirin monument and the main reasons for this are shown in the article using specific examples. The article also highlights the similarities and differences between practical transcription and transliteration and analyzes the functions of both. Focusing on the history of the study of the concepts of transcription and transliteration in linguistics, comparative studies of the conclusions of scientists were carried out. The similarities and differences between the two concepts are analyzed.

Keywords: alphabet, symbol, letter, sound, text, original, transcription, transliteration, arabic graphics, written heritage.

Авторлар туралы мәлімет:

Мамырбек Г.М. – ф.ғ.к., А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Сейітбекова А.А. – ф.ғ.к., А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Mamyrbek G.M. – Candidate of Philology, Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan.

Seitbekova A.A. – Candidate of Philology, Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan.

К. Мухатаева, Г. Майкотова, Қ. Мергенбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: tantal.km@mail.ru; maykotova.galyiya@gmail.com; karli78@mail.ru

Қазақстандағы латын әліпбиіне көшудің мемлекеттік тілді жаңғыртудағы рөлі

Аңдатпа. Елімізде тәуелсіздік таңы атқалы бері латын графикасына көшу туралы көп ұсыныстар жасалып, талқыланып келді. Латынға көшу туралы Заң қабылданғаннан соң Республикамыздың қарапайым тұрғындарынан бастап, зиялы қауым өкілдеріне дейін өз көзқарастары мен талдауларын жария етті. Тарих беттеріне үңілсек, кез келген елдің әліпбиін өзгертудің оңай емес екендігі белгілі. Бірақ бұл отарлаушы елдерге тиімді болғанымен, жергілікті халықтардың саяси-экономикалық, тарихи-мәдени және ұлттық құндылықтарының кешеуілдеп дамуына әкеледі. Сондықтан Кеңес үкіметінің шешімімен 1929-1940 жылдары қазақ елінде латын қарпі негізіндегі жаңа әліпбиді енгізу туралы ең алғашқы Қаулы қабылданған болатын.

Алаш зиялылары болса, мұндай миссияның кері астары барын жақсы түсініп, қазақ халқының төл әліпбиі болғанын қалады. Ұлт көсемі Ахмет Байтұрсынұлының «төте жазу» жобасының да құмыры ұзақ болмады. Латын әліпбиіне қарсы болғандар айыпқа тартылып, қудалауға ұшырады.

Мақаланың мақсаты – қазақ әліпбиінің латындануына байланысты біздің қоғамымызда орын алып отырған біршама мәселелерді қамтып өту болып табылады. Мақала тақырыбын зерттеу барысында сипаттау, бақылау және салыстыру сияқты эмпирикалық тәсілдермен қатар еліміздің қадірлі тұлғаларының ой-пікірлеріне сүйенген теориялық әдістер мен шетелдік ғалымдардың еңбектеріндегі зерттеулер мен тұжырымдар қолданылды.

Ұсынылып отырған зерттеу мақала қазақ жазуының латын әліпбиіне көшу үдерісін егжей-тегжейлі зерделеп жүрген отандық және шетелдік магистранттар мен докторанттар, сондай-ақ лингвист ғалымдар мен ізденушілерге арналады.

Түйін сөздер: латын графикасы, әліпби, Заң, Ұлттық комиссия, түркітілдес халықтар, кириллица, қоғам, қазақ тілі.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-66-78>

Кіріспе. Бүгінде Қазақстанда орын алатын қоғамдық-саяси мәселелердің бірі – қазақ тілінің латын графикасына көшуі. Еліміздің қазақ жазуын реформалауға қатысты саясатының нәтижесінде басталған бұл үрдіс, қоғамда ұзақ уақыт талқыланды. Тіптен, қоғамдық пікір бірнеше жікке бөлініп, алуан түрлі ойлар айтылды. Әліпбидің бірнеше үлгісі пайда болып, қоғамдық пікір одан сайын түрлене түсті.

Солардың қатарында тіл жанашыры, халық ақыны Мұхтар Шаханов: «Латын әліпбиіне көшу қазақ халқын екіге бөледі» [1] деген пікірде болды. Ал оған қарсы көзқарастағы топ өкілдері «Латынға көшу арқылы ұлтымыз бұрынғы көзқарастардан арылады, бәрібір түбінде Қазақстан 100% қазақ тілді мемлекет болатыны ақиқат» деп ұлттық саясаттың келешегінен үлкен үміт күтетіндерін айтады [2]. Әрине, Кеңестік идеология мен саясаттың мәжбүрлеуінен ұзақ уақыт қолданыста болған кирилл қарпінен бірден бас тартудың да қоғамдық салмағы аз болмақ емес. Өйткені, қазақстандықтардың барлығы дерлік «кириллицамен» оқып, жазып үйренгендіктен әліпби ауыстырудың экономикалық және

рухани құндылықтарға тигізетін қауіпі болуы мүмкін екендігі рас. Алайда, латынға көшуді ұлттық тәуелсіздікті нығайту мен жаһандық ғылыми техниканың, заманның талабы деп білетіндердің өзіндік орынды уәждері де жоқ емес.

«Қазақстанда 1990-1996 жылдардың өзінде кириллицадан бас тартып, әліпби ауыстыру туралы бірнеше пікірлер айтылды. Біріншісінде, Ахмет Байтұрсынұлы жасаған араб графикасы негізіндегі төте жазуға көшу болса, екіншісінде, латын негізіндегі қазақ әліпбиін жасау еді. Үшіншісінде, бүгінгі қолданыстағы кириллицамен жазылған қазақ әліпбиін сақтап қалу. Төртіншісі, қазақ халқының төл жазуына, яғни руна жазуына көшу бастамасын көтерді. 1990 жылдардан бері үздіксіз көтеріліп келе жатқан бұл мәселе бойынша 1996 жылы Н.Назарбаев ғалымдарға кириллицадан латын әліпбиіне көшу туралы үш рет ұсыныс айтып, осы тақырыпта дайындалу қажет екендігін тапсырды. 2017 жылғы 26 қазанда Президент №569 Жарлық бойынша латын графикасына көшу туралы нақты мәлімдеме жасады (adilet.zan.kz) [3].

XX ғасыр тарих сахнасында қазақ халқы үшін саяси-әлеуметтік және мәдени өзгерістерге толы күрделі бетбұрыстар кезеңі ретінде есте қалды. Қазақстанда бір ғасырдың ішінде қоғамдық-саяси құрылымның үш рет ауысуына байланысты, жазу графикасы да үш рет өзгеріске ұшырады. Бұл жағдайлар еліміздегі ұжымдастыру, индустрияландыру саясаты мен көшпелі халықты отырықшылыққа көшіру, саяси репрессия мен түрлі мәдени төңкерістер сияқты ірі тарихи оқиғалармен тұспа-тұс келген болатын [4].

Өткен ғасырдың алғашқы ширегіндегі латын графикасымен басылып шыққан кітаптар жайлы мағлұматтар қазақстандық мұрағаттарда көп кездесе бермейді. Тек шетелдерден табылған латын графикасымен басылып шыққан кітаптар саны саусақпен санарлық. 2007 жылы елімізде «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы қабылданып, ҚР Ұлттық Кітапханасының қорына шетел ғалымдарының жазған Қазақстан туралы бірнеше зерттеу еңбектері қосылды. Мәселен, Колумбия университетінің профессоры, Орталық Азияны зерттеу Орталығының директоры кеңестанушы ғалым Э. Олворттың «Кеңестік-шығыс ұлттары мен жазу жүйесі: АҚШ-тың Иран-Түрік басылымдарына арналған библиографиялық және транслитерацияланған көрсеткіші, 1918-1945 жж.» деген монографиясын ерекше атап өту қажет деп санаймыз [5]. Ол қазір АҚШ кітапханаларының бірінде сақталған. Ал соғыс басталған жылдары Кеңес Одағы құрамындағы Қазақстанда латын қарпімен жазылған көптеген кітаптар қолданыстан шығып, жекелеген адамдардың қолында аз данамен сақталып қалған. Латын графикасымен жазылған үш бірдей кітапты Қарағандыдағы Гоголь атындағы облыстық кітапханаға тарту еткен ардагер ұстаз, журналист – Ошақбай Суханберлин еді. Үш әдебиет те 1930 жылдары жарық көрген. Біріншісі – ұлы Абай Құнанбаевтың кітабы болса, екіншісі – «Ақ азу» деп аталатын Джек Лондонның туындысы еді, ал үшінші орында – Николай Островскийдің «Құрыш қала» туындысы. Бұл өз елімізде сақталып қалған латын әліпбиімен жазылған облыстық кітапхана қорындағы алғашқы кітаптар болмақ (khabar.kz/ru/news).

1929-1940 жылдардың арасында Қазақстанда жазу әліпбиіне екі рет реформа жасалып, араб графикасынан латынға, латыннан кириллицаға көшірілді. 1929 жылы 7 тамызда КСРО ОАК Президиумы мен КСРО ХКК латындандырылған жаңа әліпбиді енгізу туралы ең алғашқы Қаулыны қабылдаған болатын. Сонымен «Латындандырылған қазақ жазу әліпшесін орыс графикасының негізіндегі жаңа алфавитке ауыстыру туралы» Заң қабылданған соң латын графикасы 1940 жылға дейін қолданылды. Ал 1980 жылдардың соңында Қазақстанда тілге қатысты ресми республикалық құжаттарда республиканы және этникалық бірегейлікті қайта анықтаудың талпыныстары көрініс тапты [6].

Кеңестік тіл саясатын дағдарыс ретінде қарастырған зерттеуші Д. Лайтин бұл орыс тілінде сөйлеушілерді «жағаға шығарылған диаспора» ретінде бейнелеп, бұл халықтарға не болатынын сұрайды. Олар өздері тұратын республикалардың тілдерін оқып, балаларын ассимиляцияға ұшырата ма? Әлде олар ешқашан көрмеген отанына орала ма? Немесе ресейлік бірегейлікті сақтай отырып, жаңа республикалардың азаматтары бола ма? Ғалым мұндай сұрақтардың көмегімен және этнографиялық далалық зерттеулер, дискурс-талдау

және жаппай сауалнамалар негізінде төрт посткеңестік республика: Эстония, Латвия, Қазақстан мен Украинадағы тенденцияларды талдайды [7].

Халық арасында бұл шешімді «саяси ойын» немесе «биліктің қулығы» десе, кейбір азаматтар «заман талабы», «қазақ тілінің мәртебесін биіктету» деген сыни көзқарастарын білдіреді. Кеңес Өкіметі орнаған тұстан бастап қазақ халқы өзінің рухани мұрасын жасады, ғылым, білімі дамып, халқымыз жаппай сауаттанды. Бірақ, кирилл қарпіндегі оқу-жазу үрдісі қазақ тілінің аясын тарылтып, тілдік нормаларға үлкен әсер етті.

Бүгінде Мәңгілік ел идеясын ұран еткен еліміз үшін – әрине, орыс тілінің ықпалынан арылудың жолы әліби ауыстыру екендігі анық. Мәселен, ресейлік журналист Алексей Пахолиннің: «Қазақстан – бүгінгі таңда тілінің орыстануы бойынша Орталық Азиядағы және бұрынғы КСРО-дағы ең әйгілі республикалардың бірі болып табылады. Орыс тілінің таралуы тұрғысынан қарағанда Қазақстан халықтарының көп бөлігі орыс тілін жақсы түсінетін Белоруссия мен Украинадан кейінгі орында тұр. 2009 жылғы санақ бойынша қазақтардың 92% орыс тілін жақсы түсінетіндерді құраса, 83,5% орыс тілін еркін оқи алған, ал 79,1% орыс тілінде жаза білген. Жалпы алғанда, орыс тілін Қазақстан тұрғындарының 94,4% түсінеді екен. Орыс тілінің осындай жоғары қарқынмен таралуы бойынша қазақ елі алдыңғы қатардан орын алып отыр.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі кезеңдерде орыс тілінің қазақтар арасында таралу ауқымы өскен, соның арқасында Ресеймен тығыз байланыс орнатқан. Сонымен қатар екі алфавиттің жалпы графикалық негіздері қазақтардың білім алуын жеңілдеті түскені бәрімізге мәлім» [8], – деп жазады. Әрине, орыс журналисінің мұндай көзқарастағы пікір айтуы таңғалдырмайды. Ғаламдық геосаяси тұрғыдан да Ресей Қазақстанның біржолата әліби ауыстырып кетуін құптамайды. Бұл заңдылық. Сонымен қатар бұрынғы Кеңес одағы құрамында болған, кейіннен тәуелсіздіктерін алып, латынға өтіп кеткен барлық түркі тілдес елдердің арасында тек қазірге дейін кириллицаны қолданып жүрген мемлекеттердің бірі – Қырғызстан болса, екіншісі Қазақстан. Жалпы, Қазақстандағы латын қарпіне көшу процесі «Қырым мәселесі» туындаған соң жүргізіле бастады. Себебі Қырымдағы толқудың алдын алуға ұмтылыс таныту біздің де ұлттық тәуелсіздігімізді нығайтудың алғы шарттары болды. Сондай-ақ, ұлттық әліпбиімізді дыбыстық өзгерістерге ұшыратып отырған «в, ц, ё, э, ю» сынды орысша таңбалардан арылып, ұлттық болмысты сақтап қалудың маңызы зор [9].

Көпшіліктің, әсіресе, жастардың латын графикасына көшу мәселесіне орай ой-пікірлерін білу мақсатында көптеген сайттардың «сұрақ-жауап» жүргізе бастағанын байқауға болады. Мәселен, Чапел-Хиллдегі Солтүстік Каролина университетінде отандасмыз Рауа-Бану Қадірованың қорғағандиссертациясының арнайы сауалнамасына қатысқан азаматтардың «зерттеуге қатысушылар әліпбидің қандай түрін қазақ тілі үшін пайдалануды қалайтынын көрсетуді сұрағанда қатысушылардың жалпы санының 63,93% латын әліпбиін көрсеткен, ал қалған 29,51%-ы кириллицаны екінші қолайлы әліпби ретінде көрсеткен» деп жазады [10].

Қазақстандық сайттармен әлеуметтік зерттеулер бойынша жүргізілген сауалнамаларда қоғамның басым бөлігінің латын әліпбиін қолдайтындықтарын білдіреді. Сондай рейтингтердің орташа нәтижесі бойынша қазақ жастарының 80%-ы латын графикасына қарсы емес. Сондықтан да Қазақстанда тұрып жатқан өзге ұлт өкілдері үшін латын графикасына көшудің айтарлықтай зияны жоқ деп тұжырым жасауға болады. Цифрлық қоғам жағдайында қазақ тілін оңай үйреніп алу үшін де жаңа мүмкіндіктер туатыны сөзсіз.

Зерттеу әдістері. Ғылыми зерттеуде тарихи-мәдени сабақтастық қағидалары, жүйелі сараптама, лингвист ғалымдардың еңбектеріндегі зерттеу қорытындылары ескерілді. Тақырыбымызға қатысты шетел ғалымдарының теориялық пікірлеріне назар аударылып, латын негізіндегі қазақ әліпбиін зерттеуге үлес қосқан Ә.Қайдар, М.Мырзахметұлы, Ә. Қара, Ә.Жүнісбек, М. Алтай, Г. Бөлеген, Б. Төрехан сияқты отандық ғалымдардың еңбектері, сондай-ақ Қазақстандағы латын графикасы туралы тарихи және теориялық мәселелері бойынша қорғалған докторлық және кандидаттық диссертациялардың және

жекелеген ғылыми мақалалардың қорытындылары зерттеудің әдістемелік нұсқасын құрады.

Ғылымизерттеулертақырыпқақатыстытолықтырылғантеориялықжәнеэмпирикалық әдістерге сүйенеді. Мәселен, нақты ақпаратты алу үшін әртүрлі дереккөздерге талдау жүзеге асырылады. Онда кітаптар мен мақалалар, қолжазбалар мен бейнелер, сұхбаттар және статистикалық мәліметтер зерттеледі.

Жұмыста тарихи-типологиялық, салыстырмалы-теориялық ғылыми және кешенді зерттеу әдістемелері қолданыс табады.

Тақырыптың зерттелу тарихы. Әзірбайжан астанасы Бакуде 1926 жылы барлық түркі мемлекеттерінің латын әліпбиіне көшу қажеттігі туралы шешім қабылдаған тұңғыш съез өтеді. Түрік Республикасында латын әліпбиіне көшу кезеңі ұлттық мемлекет құрушы Мұстафа Кемал Ататүріктің басшылығымен жүзеге асқаны белгілі. Съезде Түрік Республикасының Тұңғыш президенті Мұстафа Ататүрік: «Біз түріктерден бөлінбеуіміз керек. Әрқашан бірге болуымыз қажет. Түркі тектес халықтардың ортақ байлығы – тілі және жазуы болмақ. Сондықтан бірыңғай жазуға көшкенде ғана, біз біртұтас мемлекетті және мәдениетті қалыптастырамыз» деп жария етеді [10.15]. Қазіргі таңда латын әліпбиіне оңтайлы көшкен алдыңғы қатарлы мемлекеттердің бірі – осы Түрік Республикасы болып отыр.

Тіл және жазу мәселесі төңірегінде ұлттық бастамалар Қазақстан Тәуелсіздік алған жылдардан бастап айтыла бастады. Академик Ә.Қайдардың қолдауымен латын әліпбиіне көшу мәселесі Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан-ақ зерттеу көзіне айналды. Бұл жөнінде лингвист ғалым «латын әліпбиіне көшу – болашаққа қадам басқан өркениетті елдің өміріне қойылатын басты талаптардың бірі болмақ» [4.22], – дейді. Сондай-ақ ғалым өз зерттеулерінде кириллицаның славян жазуы екендігіне баса назар аудара отырып, латын әліпбиіне көшудің бірнеше басымдықтарын көрсетеді. Мәселен, славян халықтарының көпшілігі кирилл әріптерін қолдана бермейді, олар да латын жазуымен іс-қағаздарын жүргізеді. Сондықтан славян мемлекеттері халықтарының арасында рухани тұтастық әлсіз болып отыр. Ғалымның пікірінше, кириллицаның да кемшілік тұстары өте көп. Себебі, жылдар өткен сайын кириллицаның қолданыс аясы тарыла бастаған, әлемдік жаһандануға байланысты Ресей ғалымдарының өзі латын қарпіне көшуді құптап отыр.

Тағы да ғалым пікірлерінің назар аударарлық тұсы – бүгінгі түркі тектес халықтардың өзінде кирилл жазуын қолданудың бірнеше әдістері бар. Бізге жеткені, тек қана қаріптік белгілер мен таңбалану ғана десек болады. Кейбір әріптердің нұсқаларын әр халық өзі жасап алған болатын. Соның нәтижесі КСРО-да өмір сүретін отызға жуық түркі тектес халықтардың басын біріктірмеуге әкеліп соқтырды. Бірінің жазғанын екіншісі оқи алмаған соң, жазу арқылы керісінше жақындасудың орнына, бір-бірінен алшақтай түсті. Бұл жөнінде академик Ә. Қайдардың зерттеулері сыртқы күштердің түркілердің басын біріктірмеу жоспарына сәйкес ойластырылған саясаты екендігін айғақтап береді. Бұл жоспар өз миссиясын толық аяқтап шықты.

Мемлекеттік сыйлықтың иегері М.Мырзахметұлы латын жазуына көшудің бірнеше артықшылықтарын атап өтеді: «Біріншіден, қазақ тілі артикуляциялық базасынан арылады. Керісінше, табиғи қалыпқа түсіп, жасандылықтан ажырайды; екіншіден, әріптер 42-ден 28-34-ке дейін қысқарады, нәтижесінде жазу сыйымдылығы да артып, компьютерге де ыңғайлы болар еді. Интернетке де шығудың кедергісі жойылады; Үшіншіден, латын жазуын игеруде біздің тәжірибеміз жеткілікті болып отыр. Қазіргі аға ұрпақ пен жастардың бәрі де латын жазуында жазып, еркін оқи алады. Жастар шет тілдерін білгендіктен, латын әріптерін оңай меңгереді. Төртіншіден, біз латын әрпін таңбалауда бірізділікке қол жеткізсек, түрік халықтары өзара бірін-бірі тез түсінісіп, біріге бастайды; Бесіншіден, ең бастысы – санамызды жаулап алуға тырысқан кеңестік идеологияның қамытынан босаймыз» [5, 246-247].

Ал профессор Ә.Жүнісбек болса бүгінгі қазақ жазуына, тек әліпби ауыстыру ғана емес, түбегейлі реформа қажеттігін жеткізеді. Реформа бойынша үш мәселе қамтылады –

дыбыс, әліпби және емле-ережелері. Автор бұл туралы: «Дыбыс – өзге тілдерден бөлектеп тұратын тілдің тұрпат-түрқы; әліпби сол дыбыстың қауызы, басқаша айтқанда, қорғаны мен оққағары; емле-ереже – дыбыстардың басын біріктіріп, сөз құрап тұратын дәнекері», [4,12] – деп тұжырым жасайды.

Қазақ елі жазуға байланысты көптеген сынақтардан өтсе де, латын графикасымен жазылған қазақша кітаптарды іздеу, зерттеу жұмыстары – 2007 жылдан бастап қолға алынды. Оған дәлел «Латын графикасымен басылған қазақ кітаптарының каталогы» атты зерттеу кітабының 2-томы басылып шыққан. Каталогтың 1-ші бөлімі «Қазақстаника» баспасынан 2007 жылы шықты. Латын әліпбиінің негізінде қазақша басылған кітаптардың тізімдері жинақталған кітапта – жалпы бөлім, психология, философия, логика, атеизм, дін, қоғамдық-саяси ғылымдар, тіл білімі, жаратылыстану ғылымдары салаларынан 2071 кітап қамтылған [11].

«Латын графикасымен басылған қазақ кітаптарының каталогында» латынмен басылған қазақ басылымдарының өзіндік ерекшеліктері көрсетілген. Мәселен, жаңадан ашылған баспалар мен баспаханалар, типографиялардың атаулары, кітаптардың техникалық дизайны, басылымдарды безендіретін дизайнерлер мен суретші мамандар, басылымдардағы идеяның қарқынды дамуы, тақырып ауқымының кеңдігі мен өзектілігі, өнер және жаратылыстану ғылымдары бойынша кітап тиражының ұлғаюы, көркем әдебиет пен аударма басылымдардың көп сұранысқа ие болуы туралы ақпараттар жинақталған.

Осы ретте әліпби ауыстыру арқылы қазақ жазуына тың реформалар жасаудың алғышарттары пайда болып, ең төте жолға қарай қадам басатынымыз ақиқат. Егер латын таңбаларын дұрыс қабылдай алсақ, онда көптеген тілбұзар әріптер мен емле-ережелер өзінен-өзі қолданыстан шығып қалады.

Талқылау. Жаңа әліпбиге көшу мәселесі қоғам арасында жиі талқыланып, әсіресе әлеуметтік желілерде латын графикасының тіл дәрежесін көтермейтіндігі туралы көп айтылды. Сондай-ақ кириллицадан қалған мәдениетімізді де ұмыт қалдырмау қажеттігі ұсынылды. Осы орайда Қазақстанда қазақ тілін іргелі ғылымдар аясында зерттейтін әлемдегі жалғыз мекеме Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директоры, филология ғылымдарының кандидаты Анар Фазылжанованың пікірлеріне сүйенсек, институт мамандары тілге қатысты өзгерістерді үнемі бақылап, оны жүйелеп, нормативтік-ортологиялық сөздіктерге енгізумен айналысып отырады [9.19]. Латын әліпбиіне көшу кезеңдерінде жүзеге асатын жазба коммуникацияның емле ережелерін де Институт ұжымы әзірлеп берді. Ережелерге қатысты анықтағыштар мен сөздіктер, тілтанымдық құралдар да жасалды.

Осы орайда 2019 жылы Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев латын әліпбиін одан әрі жетілдіру туралы тапсырма берген болатын. Тапсырманы институт ұжымы ғылыми тұрғыда жан-жақты қарастыра отырып, теориялық зерттеулер мен тәжірибелік тұжырымдар арқылы орындап шықты. Жетілдірілген жаңа әліпби нұсқасы 2021 жылдың 28 қаңтарында қазақ тілін жаңа әліпбиге көшіру жөніндегі Ұлттық кеңестің мақұлдауынан өтті. Осы мәселеге байланысты саяси шешім шығару маңызды болды. Себебі қаңтар айында жетілдірілген әліпби мақұлданғанмен, әлі бекітілген жоқ. Себебі әліпбиге қатысты пікір айтушылар саны көп болды. Қоғамдағы түрлі көзқарастағы топтардың бір-біріне қарама-қайшы пікірлері болғанмен, әліпби нұсқасын ғалымдардың 70 пайыздан астамы қолдап отырғандығы оның қолданыс табатынына сенім тудырды.

Жаңа әліпби тіл білімін зерттейтін ғылыми қауымдастықтың жан-жақты сараптауларынан өткен, түрлі әлеуметтік топ өкілдері арасында талқыланған бірден бір жоба болды. Институт ғалымдары ғылыми-лингвистикалық базаның жобасын жасау үшін ұзақ жылдар бойы еңбектенді. Ғылыми-лингвистикалық база дегеніміз – сызудың ережелер жиынтығы мен ғылыми тұжырымдамасы, орфографиялық және орфоэпиялық сөздіктер мен анықтағыш құралдар.

Еліміздегі осындай игілікті істердің орын алуына қарамастан кейбір ата-аналар балаларын орыс мектебіне беруге тырысып жатқаны өкінішті жағдай болып отыр. Бұл

мәселеге қатысты тілтанушылар жауап іздеп те көрді. Оның басты себебі ретінде қазіргі жаһандану жағдайындағы экономикалық және мәдени құрмаласудың салдары екендігі айтылады. Себебі ақпараттық қоғамдағы қуатты күш, яғни ұлттың тілі өз территориясынан шығып, басқа тілдік-мәдени кеңістікті жаулауға тырысады. Ол үшін жаулап алушылардың басқа елдермен тығыз қарым-қатынас жасап, қоныс аударуының да қажеттілігі жоқ. Оған компьютерлік техника мен интернет байланысы болса жеткілікті болады екен. Бұл жөнінде тілтанушы ғалым А. Фазылжанова: «Сан ғасыр бойы үстем болған мәдениеттер бұл құрмаласуға енді ғана қатысу мүмкіндігін алған мәдениеттерді жұтып алуы қазіргі кезде үрдіске айналды. Егер бұрын бір тілдің жойылып кетуі үшін екінші тілдің нақты агрессиясы, яғни жаулап алушы тілдік ортаны иемденіп, басып алуы керек болса, жаһандану дәуірінде бұл үдеріс виртуалды түрде жүзеге асады. Мемлекеттік тіл саясаты мемлекеттік тілді, яғни қазақ тілін қолдауға арналса да, неге орыс тілінің кеңістігі кеңейіп, күшейеді деген сұрақ туындайды. Мұның бір себебі осында жатыр» [9.20], - дейді.

Екіншісебеп, әлеуметтік-желілерде көрсетілетін балаларға арналған мультфильмдердің басқа ұлттардың тілінде берілуі прагматикалық әсерді күшейте түседі. Ал қазақ тілді өнімдердің прагматикасы, яғни тұтынушының үдесінен шыға білуге ұмтылу үдерісі өте баяу жүріп жатыр. Сондықтан орыс, ағылшын тіліндегі өнімдермен бәсекеге түсе алатындай қазақ тілді өнімдердің санын арттыру маңызды болып отыр.

Ана тілімізді жедел түрде үйренудің механизмдерін лингвист ғалым А. Фазылжанова: «Бұл мәселені ел кеңістігінде заңдар арқылы шешуге болады деп ойлаймыз. Мемлекеттік тіл туралы Заңда қазақ тілінің қандай қатынаста әрі сапада қолданылуы туралы нақты механизмі анық көрсетілуі керек. Ол механизмдер тек констатациялық қызмет атқармау қажет, заңның ынталандырушы қызметі мен жазалаушы құралдары да болуы тиіс. Яғни қазақ тілін заңда талап еткен орында, көрсетілген сапада қолданып жатсаңыз, сізге қандай артықшылық берілетіні нақты жазылуы керек.

Егер керісінше болған жағдайда, қолданатын жерінде қолданбасаңыз, тіл сапасын бұзсаңыз, онда заңда қандай жаза күтетіні анық көрсетілу керек. Заңнамада бұны инструменталды әдістер деп атайды» [9.21], – дейді.

Ғалымның айтуынша, латын әліпбиіне көшуге байланысты балаларын орыс мектебіне беремін дейтін ата-аналар үшін латын әліпбиінде «сапа» концептісі басым екендігі анық. Себебі, графика тіл дыбыстарын таңбалайтын шартты дүние болғандықтан латын графикасы әлем кеңістігіне кең таралып отыр. Мысалы, Шығыс Еуропа славян мемлекеттері кирил әріптерінен бас тартып латынға көшті. Сондықтан біздің ата-аналар қанатын кеңге жайып келе жатқан дүниені ескермей, тарылып бара жатқан тар дүниеге қызығуы баланың болашағына балта шабумен тең.

Стамбұлдық профессор Әбдіуақап Қара да латынға көшудің тарихын жиі қозғап, өз ойын «қазақшада – 42, өзбекшеде – 38, қырғызшада – 41, түрікменшеде – 36 әріп бар. 1928 жылдан бері латын жазуын пайдаланып келе жатқан Түркияның әліпбиінің өзінде кемшіліктер бар» деп латын әліпбиіне көшуде бауырлас халықтардың қателігін қайталамауды ұсынады. Ғалымның бұл пікірінен Қазақстанды латын әліпбиіне көшіруде Түркиядағыдай кемшіліктерді болдырмас үшін латын графикасын қолданатын бүкіл түрік тілдес мемлекеттерден арнайы мамандарды шақырып, ортақ шешімге келу керек екендігін аңғарамыз [12].

Қазақстанның кирилл қарпінен бас тартып, латынға көшуін дипломатиялық қарым-қатынастағы шет мемлекеттердің ғалымдары мен зиялы қауым өкілдері де қуаттайды. Мысалы, Қазақстанның латын графикасына көшуін Америкалық «The Diplomat» мерзімді журналының бас редакторы Кэтрин Пуцц те қолдайды. Кэтрин Пуцц – Орталық Азия мен Ауғанстан және үлкен Азиямен байланысты бұрынғы кеңестік аумақтардағы саясат, қауіпсіздік және мәдениет туралы жазатын әскери жазушылар гильдиясының мүшесі. Ол Қазақ еліндегі соңғы өзгеріске орай жазған мақаласында: «Латынға көшудің пайдасы бар болғанмен, бұл бастама табысты болмауы да мүмкін. Біріншіден, Астанада осы идея кем дегенде он жыл көлемінде талқыға салынып келген және әлі де іс жүзінде ешқандай шара

жасалмады. Сол жылдары Қазақстанда ағылшын тілін үйренушілер санының арта түскені, әрине, ақырындап латынға көшуге мақсатталған дайындыққа ұқсайды. Екіншіден, басқа Орта Азия елдері де латын графикасына көшкен және Түркия секілді кейбір елдерде бұл тәжірибе оңтайлы болып отыр. Ал Өзбекстанда әлі де кемшіліктер кездеседі. Егер қазақ елі латынға көшудегі басқа елдердің өткенін зерттеп, тәжірибесінен үлгі алса, өзбек елінің кемшіліктерін ескере білсе, онда үлкен табысқа жетеді деп сенуге болады» [12.18], – дейді. Ал ұлттық төл дыбыстарды сақтап қалу, жаңарту мәселесі бұған дейінгі әліпби ауыстыру немесе қолдануға қатысты тақырыпты зерттеп жүрген ғалымдар еңбегінде де кездеседі. Яғни, «Бұрынғы кеңестік мұсылман мемлекеттеріндегі тіл саясаты мен Кеңес Одағының Орталық Азия мемлекеттеріндегі тіл саясаты» мәселелерін зерттеген ғалымдардың еңбектеріндегі тұжырымдамалардың біздің қоғам үшін маңызы зор [13].

XX ғасырдың алғашқы ширегінде латынға көшудегі бірінші тәжірибеде Қазақстанның барлық аумақтарында халықты түгел қамтыған латын әліпбиіне жаппай көшіру жұмыстары белең алды. Мектептер мен жоғары оқу орындарына латын әліпбиімен оқыту бірден енгізілді, ал іс қағаздарын жүргізу бірнеше жылдарды қамтыды. Латын әліпбиіне білім мен ғылым, мәдениет және өнер саласы да ақырындап көше бастады. Бірақ соған қарамастан Қазақстандағы газет-журналдардың алғашқы беттері латын әліпбиі кирилл әліпбиімен қатар басылып жүрді. Мұндай жағдайлар қазақ ұлтын қиын кезеңдерге душар етті. Себебі сауатсыздықты жоюға қатысты мемлекеттік бағдарламалар қолға алынса да, халық жаңа графиканы асқан қиыншылықпен қабылдады. Қазақ тіліне қатысты түрлі бұрмалаушылықтар осы кезеңде пайда болды. Сондықтан қазіргі таңда әлеуметтік-тарихи зерттеулерге назар аударып, қазақ қоғамындағы өткен қателіктерден сабақ алсақ, болашақ ұрпағымыз үшін жарқын істерге жол ашылары сөзсіз.

Нәтижелер. Қазір Қазақстан үшін әлемдік өркениеттегі жаңалықтар көшінен қалып қалмауды көздеу мақсатында латын әліпбиін қолдаудың маңызы күннен-күнге артып келе жатқандығы байқалып отыр. Сонымен қатар осы мәселе төңірегінде көшбасшылыққа қарай ұмтылуды да қашан да құптайтынымыз ақиқат. Елімізде латынға көшу мәселесіне қатысты түрлі мәдени шаралар мен талқылаулар орын алып, оны қағаз жүзінде ғана емес, тәжірибелік тұрғыда да іске асыруға бет бұрғанымыз байқалады.

2017 жылы ҚР Парламенті Мәжілісінде «Мемлекеттік тілдің латын графикасындағы әліпбиінің бірыңғай стандартын енгізу мәселелері туралы» Парламенттік жиынында депутат Сауытбек Абдрахманов: – «Біз жазуымызды жаңғыртпақшымыз. Жазуды жаңғырту – тілді жаңғырту. Тілді жаңғырту – елді жаңғырту. Латын жазуы уақыттың сан ғасырлық сынынан өтіп болды. Қазір әлемдегі халықтың 80 пайызы латын графикасын игеріп, пайдаланып отыр, әлемдегі ақпараттың 70 пайызы осы таңбамен таратылып тұр. Бұдан өткен аргументті келтіру қиын шығар. Демек, латынға көшу – прагматизм талабы»[8.22], – деді.

2018 жылдың 2-ші наурызынан бастап ҚР Премьер-Министрі Бақытжан Сағынтаевтың Ұлттық комиссияның кезекті отырысының қабылдаған қарары бойынша «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» Жарлығына өзгерістер енгізілген болатын. Бұл өзгерістер қоғамдағы барлық тіл мамандарының оң көзқарас білдіруіне ие болып, комиссия мүшелерінің дұрыс шешімі ретінде қабылданыпты. «Ұлттық комиссияның» басты мақсаты — қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру мәселелеріне қатысты барлық сұрақтар негізінде ұсыныстар дайындап, оны бекіту жұмыстарын ұйымдастырып, мерзімінде орындалуын қадағалайтын кеңесші орган ретінде қызмет атқару болып саналады [14].

Комиссияның жоспарына сәйкес қазақ әліпбиін латын қаріпіне көшіру 2025 жылға дейінгі уақыт ішінде кезең-кезең бойынша іске асырылатын болады. Бірінші кезең 2018-2020 жылдар аралығын қамти отырып, онда нормативтік құқықтық базаны жетілдіруге байланысты істер атқарылып, дайындық жұмыстары жүргізілді. Әліпбидің алғашқы нұсқаларында әріптерді дұрыс жазу ережелері, мәтінді қайта кодтай алатын бағдарлама түрлері және IT-қосымшасы қоса жасалды. Екінші кезеңде, яғни 2021-2023 жылдары

түрлі әдістемелік шаралар ұйымдастырылып, халықты жаңа емлені танып-білуге үйрететін арнайы мамандар филологтар, тілшілер, сондай-ақ лингвист ғалымдарға да жауапкершіліктер артылды.

Арнайы мамандар халыққа семинарлар мен дәрістер, сондай-ақ түрлі курстар өткізді. Осы жылдары Қазақстан Республикасы азаматының төлқұжаттары мен жеке куәліктерін, құжаттарын латын әліпбиі негізінде қазақ тіліне ауыстыру көзделді. Ал үшінші кезең 2024-2025 жылдарды қамти отырып, мемлекеттік органдардың іс-қағаздары, қазақстандық БАҚ ұйымдары мен баспа басылымдары түгелдей латын қарпіне көшіріледі. Сондай-ақ білім беру ұйымдарының іс-қағаздары да түгелдей латын графикасына ауысады [15]. Болашақта осындай іс-шаралардың кезең-кезеңімен жоспарланған мерзімінде орындалуына еліміздің барлық саналы азаматтары бірігіп атсалысса «жұмыла көтерген жүк жеңіл» демекші, бұл қиындықты да оңай еңсеретін боламыз.

Жоғарыда аты аталған Ұлттық комиссия жарлық қабылданған соң бірнеше жобаларды қарастырып, оның емле ережесіне сәйкестігі мен оның қолданысқа қолайлығын анықтауға кірісті. Алғашқы жобалардың бірі – «Bailatyn» деп аталды. Бұл нұсқада бір дыбысқа бір таңба қою әдісі сәйкес келмеді. Мысалы «а» және «ә» дыбыстарына ортақ бір ғана «а» таңбасы белгіленген. «У» мен «і» дыбыстарында да сондай бір таңбалау орын алғандықтан, келеңсіздіктер туғызды. Екінші ұсынылған «Kazakh Grammar» жобасында «қ» және «ғ» дыбыстарына ортақ бір таңба белгіленгендіктен Ұлттық комиссияның қолдауынан өтпей қалған. Үшіншісі, маңғыстаулық ғалым Қуантқан Вановтың математикалық-геометриялық бағытта жасалған 33 әрпі болды. Бірақ, бұл нұсқада халыққа сөздерді тез жазып үйрену үшін қиыншылық тудыратыны байқалды. Төртінші Ескеңдір Тасболатов өз әліпбиіне «ц» дыбысын қалдырады да, «ң», «ғ», «ш», «ч» дыбыстарын диграф түрінде көрсетеді. Мұнда да алдыңғы ұсынған жобалардағыдай «и» мен «і» дыбыстарына ортақ таңба белгіленді. Мысалы, «іні, ілгек» деген сөздерді «ини, илгек» деп айтатын боламыз [10.14].

Одан соң бесінші ұсыныс Манас Сапарбаевтан келіп түсті. Ол ұсынған жобасында 8 диграф болса, Нұрлан Түлтебаевтың әліпби жобасында 33 таңба көрсетілді. «И» мен «у» әріптерін таратып жазуды ұсынған Н.Түлтебаевтың нұсқасында шұбалаңқылық байқалды. Кейін соңы шуға ұласқан соңғы жобалардың бірін студент Абзал Дәуренбекұлы диграфтан асып түсіп, триграфты қолданғандығымен ерекшеленді. Оның бір ерекшелігі, автор «у» дыбысын «w» арқылы таңбалайды. Осындай ұсыныстарға Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» орталығының атқарушы директоры Ербол Тілешов Ұлттық комиссия мүшелерінің «бір дыбыс бір таңба» ұстанымында бірізділіктің жоқтығын тілге тиек етеді [10.17]. Сонымен қатар диграфтан құтылу керектігін айтқан, өйткені басқа түркі халықтарының графикасында мұндай қателік кездеспейді. Ұлттық комиссияның Жарлығы шыққан соң бұл мәселе турасында отызға тарта жоба ұсынылған екен. Кейін ұсыныстардың саны мүлдем азайған. Қоғам тынышталған соң көптеген ғалым-мамандар мен халықтың пікірлеріне назар аударып, соңғы ресми латын әліпбиінің нұсқасын Премьер-министр 2021 жылдың қаңтар айында жариялады. «Адырна» сайтының ақпараттарына сүйенсек, бұл талқылауға 3500 тіл маманы мен ЖОО -дағы елуге жуық кафедра, онға жуық университеттің ғалымдары қатысқан. Ұлттық комиссияның шешімі бойынша, латын графикасына көшу жұмыстары 2023-2031 жылдар аралығына жоспарланып отыр.

Осы тұста мемлекетіміздегі орыс тілді қазақтардың тағдыры қалай болмақ деген сұрақ туындайтыны да рас. Себебі орыс тілі Ата заңда жазылғандай қазақ тілінің мәртебесімен бірдей саналатыны белгілі. Сондықтан қазақша жазудан бұрын, қазақша сөйлей алмайтын қазақ тілді ортаның арасындағы екі жақты пікірлерді де аңғару қиын емес. Олардың бірінші жақтағысы – кириллицадан латынға ауысып кетсек те, кириллицаны заңды түрде қолдана аламыз дейді. Келесі топтағылар – қазақтардың өзі қазақша сөйлей алмай тұрғанда, қазақтың жаңа әліпбиі қолданысқа түскенде оны түсінбей, екіортада «дүбәрә» болып қалуды уайымдайды. Солардың бірі еліміздегі «Наири» армян мәдени орталығының қауымдастық төрағасы Артуш Карапетянның пікірлеріне сүйенсек, латын қарпіне көшу орыс тілінен мүлдем алшақтау дегенді білдірмейді, орыс тілінде

жарық көретін басылымдар өз шығарылымын тоқтатпайды. Орыс тіліндегі кітаптардың аудармасы да жасала береді. Себебі біз бұған дейін орыс тілі арқылы әлем мәдениетіне жол аштық. Ғылыми жаңалықтарды зерттедік, сондықтан бұл тілден біз ешқашан алыстай алмаймыз. Тарихи кезеңдерге сай, орыс тілі қазақ тілді орта үшін сырттан ақпарат алмасу құралы болып сақталып қалу керек. Сондықтан «Латын графикасына көшу ең алдымен қазақ тіліне қатысты болып табылады, ол орыс тілінен бас тарту деген сөз емес». Бұл жаңа қазақ әліпбиі. Сондықтан латын әліпбиіне көшу рухани жаңғырумен тығыз байланысты болады» [16].

Қорыта айтқанда, Қазақстан халқы латын әліпбиіне көшкенмен, орыс тілінің ықпалынан ажырамайтындығын аңғаруға болады. Бірақ бұл өз алдына тәуелсіз ел боламын деген ел үшін жақсы үрдіс емес. Осы орайда келешек ұрпағымыздан да зор үміт күтеріміз анық. Олардың жапондар сияқты өз ана тілі мен ұлтын сүйетін патриоттар болып өсетініне күмән келтірмеске болмайды. Болашақ қазақ елі үшін олар қазақ тілінің мәртебесін жоғары ұстай білетін тұлғалар болып қалыптасуы тиіс. Сонда ғана орыс тілі қазақ елінде француз, қытай, грек тілдерінің дәрежесімен бірдей болатын күйге түседі.

Қорытынды. Қорытынды тұжырымдар бойынша еліміздегі латын графикасына көшу мәселелерін зерттеудің нәтижесінде, оның тиімді және тиімсіз жақтары анықталды. Латын графикасына көшудің тиімсіз жағы – қазақ тілділер үшін бір күнде «сауатсыздық» белең алатындай түрлі түсті жағдайлардың тууы әбден мүмкін; сонымен қатар Қазақстанда тұратын басқа да ұлт өкілдерінің түсініспеушілігі де пайда болатын мәселе; халыққа орфографиялық нормалардың тұтастай өзгеруінің әсері де қиындық әкелуі ықтимал; мемлекеттен бөлінетін қаражаттың да ауыр салмағы сезілері анық; қайтадан жазылатын жер-су атаулары да халық арасына мәселе тудырып, дау-дамайларға әкелуі мүмкін; сондай-ақ тарихымыз бен мәдениетіміздің асыл қорлары, әсіресе кітаптарымызды келешек ұрпақ оқи алмауы да мүмкін [17].

Ал тиімді жақтарына келетін болсақ, қазақ тіліндегі дыбыстық заңдар өзгеріске ұшырамай, ондағы буын үндестігі, дыбыс үндестігі, ерін үндестігі сақталады; акцентіміз ерекшеленіп, дұрыс интонация қалыптасады; кірме және термин сөздер үндестік заңына бағынатын болғандықтан, ана тілімізде ешқашан дыбысталмайтын және көптеген бөтен әріптерді жойып; сөйлеу мәдениетімізді арттырады. Орфоэпиялық нормалар орфографиялық нормаларды ығыстырып шығарып, зияткерлік ұлттың қалыптасуына мүмкіндік туады.

Осы ретте біздің тіл мамандарымыздың он жылдан бері зерттеп келе жатқан қазақ әліпбиінің конвертер жүйесін шетелдегі қазақтар тиімді қолданып келеді. Олар конвертер арқылы кирилл, латын, төте жазуларын оңай әрі тез арада қатесіз аударып оқи алады. Мұндай жүйе еліміздегі «Егемен Қазақстан», «ҚазАқпарат» т.б. сияқты ақпарат құралдары мен шетелдегі қазақтардың байланысын арттыра түскен. Әсіресе, ТМД елдері, сондай-ақ Еуропадағы, Қытайдағы қазақтар осы конвертер арқылы хат-хабар алмасу мүмкіндігіне жетіп отыр. Конвертер жүйесі ендігі кезекте Қазақстандағы мемлекеттік тілдің бірыңғай стандартты әліпбиін өте ыңғайлы, қолжетімді тұрғыда насихаттап, оның тез қолданысқа енуіне көмегін тигізеді. Ұялы телефон пайдаланатын кез келген қазақстандық үшін сондай-ақ, мемлекеттік органдар да конвертер жүйесі арқылы жаңа латын әліпбиін ешқандай қиындықсыз қабылдай алады. Мысалы, конвертер жүйесін компьютеріне немесе ұялы телефонына орнату арқылы мәтінді жаңа әліпби нұсқасына аударады. Тіпті «Абай жолы» романын 3 секунд аралығында жаңа әліпбиге аударып, оқып шығу мүмкіндігі бар. Бұл жаңа әліпбидің шетелдегі қазақтарға ортақ әліпби бола алатынын көрсетеді [9.22].

Қазіргі таңда әлем бойынша 6 мыңға жуық тіл бар екенін ескерсек, интернет желісі мен электрондық жаңа технологиялар оның он екісін ғана пайдаланады екен. Қазіргі веб-сайттардың 80%-ы ағылшын тілін пайдаланатыны анықталған, ұялы телефондардағы хабарламалар мен функциялар да осы латын қаріптерімен берілуде. Яғни, латын графикасын қазақ әліпбиіне енгізу біздің ақпараттық кеңістігімізді кеңейтіп, ақпаратты тезірек алуымызды жеңілдетері айдан анық. Елімізде экономикалық өркендеу орын

алып, түркі тектес халықтардың бірігуі жүзеге асады. Сондай-ақ қазақ тілінің мәртебесі биіктеп, шет тілдерін де жылдам меңгереміз, салалық басылымдарды ана тілімізде көбірек шығаратын боламыз.

Халқымыз қай кезеңде болмасын, қандай әліпбимен оқыса да, білімі мен мәдениеті, өнері, дәстүрі, тарихы тоқтап қалған жоқ. Латын әліпбиі, араб әліпбиі, кириллица болсын, қазақ елі әр кезеңге бейімделіп, қоғаммен бірге дамып отырды. Қоғамда қандай жағдай болмасын, түрлі пікірлер мен дау-дамайлар орын алып жатады. Соның бірі латын қарпіне көшу десек, бірнеше жылдар өткен соң халық та латын әліпбиін қабылдап, қалыпты жағдайға түсері сөзсіз. Қоғамға ұсынылған кез келген жаңалық «инновация» ретінде болғанмен, одан кейін де пайдалы тұстарын көріп, таңғалып отырамыз. Мәселен, кеше ғаламтор да біз үшін жаңа дүние болғанмен, бүгіндері оның пайдасы орасан. Ғаламтор пайда болған жылдары қоғамда әр түрлі пікірлер де болған. Біреулер оны жаһандандудың жаңа сатысы, адамзаттың өркендеуінде пайдасы мол десе, басқалары адамдарды білімсіздікке әкеліп соғады деген еді. Сол секілді қазақ қоғамында қазіргі латын графикасына көшу де «инновацияға» ұқсап отыр. Уақыт өте келе жаңа әліпбиге көзіміз де, құлағымыз да үйренеді. Біздің қазіргі ұрпағымыз үшін қиын бір өткел болса да, келешек ұрпағымыздың қаны да, жаны да «мен қазақпын» деп сайрап тұруы үшін қажетті ұлы істердің бірі осы болмақ. Себебі, Қазақ елі шынайы тәуелсіздікке – латын графикасына көшу арқылы ғана қол жеткізеді деп сенеміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Алтай М. Б., Бөлеген Г. С., Төрехан Б. Н. Латын негізіндегі қазақ әліпбиі. Жобалар. – Алматы, 1998. -260 б.
2. Асқарбекова Н., Замзаева Т. Латын графикасымен басылған қазақ кітаптарының каталогы. 1-бөлім. – Алматы, 2007. - 365 б.
3. Асқарбекова Н., Замзаева Т. Латын графикасымен басылған қазақ кітаптарының каталогы. 2-бөлім. – Алматы, 2011. - 275 б.
4. Бадамұратов Д. Латынға көшу арқылы ұлтымыз бұрынғы көзқарастардан арылады. // «Қазақ үні» газеті. - №10-11 (573). - 19 наурыз, 2013.
5. Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы, 2010. - 225 б.
6. Күдерінова Қ. Ұлттық әліпби ұлттық дыбыстарымызға қиянат етпеуі керек. // Minber.kz. 8 қыркүйек, 2017.
7. Маевский Е.В. Латинский алфавит в Японии: инкорпорация чужеродного// Вестник Московского университета. Серия 13: востоковедение. – 1997. - №1. - С.4.
8. Пахолин А. Латинская графика для казахского языка?// Электронное издание «Фонд стратегической культуры», www.fondsk.ru [Электронный ресурс]. - URL: <https://fondsk.ru/news/2017/10/21/Latinskaja-grafika-dlja-kazahskogo-jazyka.html> (дата обращения: 19.05.2022).
9. Фазылжанова А. 2017 жылы латын әліпбиіне көшуді бастауымыз керек // Qamshy.kz. - 2017. -18 сәуір.
10. Шаханов М. Латын әліпбиіне көшу қазақ халқын екіге бөледі // Жас Алаш. - 2013. - 14 ақпан. - №12.
11. Шестернева С. Зарубежные эксперты поддерживают переход Казахстана на латиницу // Литер. - 30 октябрь, 2017.
12. Илиясова К. Латынға көшудің тарихи тамырлары // Астана ақшамы. - 2017. - 19 қыркүйек. - №111 (3616).
13. Букетов Е.А. Ахмет Байтұрсынұлы ұсынған қазақ әліпбиінің маңызы. Е. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті. [Электрондық ресурс]. 2022. – URL: http://www.rusnauka.com/41_PWSN_2014/Philologia/3_184085.doc.htm. (қаралған күні: 19.05.2022)
14. Маддыбай А.Д. Ахмет Байтұрсынұлының әліпби реформасы. // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Филология сериясы. – 2011. - №4(134). – p.322.
15. Matuskeevich R. The language issue in Kazakhstan – institutionalizing new ethnic relations after independence. // Economic and Environmental Studies. - 2010. - No. 2 (14). Vol. 10. P.211-227.
16. Naci Kasim. Acic-el. Trkalfabesininislahi. - Istanbul, 1939. 31-35 s.
17. Korkmaz Zeynep. Cumhuriyet doneminde Türk dili. - Ankara, 1974. 47-48 s.

References

1. Altai M. B., Bolegen G. S., Torehan B. N. Latyn negizindegi kazak alipbii. Zhobalar [Kazakh alphabet on the basis of latin graphics. Projects] (Almaty, 1998). [in Kazakh]
2. Askarbekova N., Zamzaeva T. Latyn grafikasy men basylgan kazak tilindegi kitaptar katalogy [Catalog of Kazakh books on the basis of latin graphics. 1 part (Almaty, 2007). [in Kazakh]
3. Askarbekova N., Zamzaeva T. Latyn grafikasy men basylgan kazak tilindegi kitaptar katalogy [Catalog of Kazakh books on the basis of latin graphics. 2 part] (Almaty, 2011). [in Kazakh]
4. Babamuratov D. Latynga koshu arkylы ultymyz byryngy kozkarastardan arylady [Moving to Latin, our nation gets rid of its past views], Kazak yni [Kazak yni], 10-11 (573), March 19, 2013. [in Kazakh]
5. Kuderinova K. Kazak zhazuynyn teoriyalyk negizderi. [Theoretical bases of the Kazakh script] (Almaty, 2010). [in Kazakh]
6. Kuderinova K. Ulttyk alipbii ulttyk dybystarymyzga kianat etpeui kerek. [The national alphabet should not jeopardize our national letters], Minber.kz, [Minber.kz]. September 8, 2017. [in Kazakh]
7. Maevsky E.V. Latinskij alfavit v Yaponii: inkorporaciya chuzherodnogo [Latinsky Alphabet in Japan: Incorporation of Alien], Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 13: vostokovedenie [Bulletin of the Moscow University. Episode 13: Oriental Studies], 1, 4 (1997). [in Russian]
8. Paholin A. Latinskaya grafika dlya kazahskogo yazyka? [Latin graphics for the Kazakh language?] Elektronnoe izdanie «Fond strategicheskoy kultury» [The electronic edition of the Strategic Culture Foundation], www.fondsk.ru. [Electronic resource]. Available at: <https://fondsk.ru/news/2017/10/21/latinskaja-grafika-dlja-kazahskogo-jazyka.html> (Accessed: 19.05.2022). [in Russian]
9. Fazylzhanova A. 2017 zhyly latyn alipbiine koshudi bastauymyz kerek. [In 2017, we must begin to switch to the latin alphabet], Kamshy.kz [Kamshy.kz] April 18, 2017. [in Kazakh]
10. Shahanov M. Latin alipbiine koshu kazak halkyn ekige boledi [The transition to the Latin alphabet divides the Kazakh people into two parts], Zhas Alash [Zhas Alash], 12. February 14, 2013. [in Kazakh]
11. Shesterneva S. Zarubezhnye eksperty podderzhivayut perekhod Kazahstana na latinicu [Foreign experts support Kazakhstan's transition to the Latin alphabet], Liter [Liter], October 30, 2017. [in Russian]
12. Iliasova K. Latynga koshudin tarihi tamyrlyry [Historical roots of the transition to Latin], Astana akshamy [Astana akshamy], 111 (3616). September 19th, 2017. [in Kazakh]
13. Buketov E.A. Ahmet Baytursynuly usyngan kazak alipbiinin manyzy [The Importance of the Kazakh alphabet offered by Ahmet Baitursynov]. E. Boketov atyndagy Karagandy memlekketik universiteti [E. Buketov Karaganda State University]. 2022. [Electronic resource]. Available at: http://www.rusnauka.com/41_PWSN_2014/Philologia/3_184085.doc.htm. [in Kazakh]
14. Maldybai A.D. Ahmet Baitursynovtyн alipbi reformasy [The Alphabet Reform of Ahmet Baitursynov], Al-Farabi atyndagy Kazak ulttyk universiteti. Filologiya seriyasy [Al-Farabi Kazakh National University. Philology series], 4(134), 322 (2011). [in Kazakh]
15. Matuskeevich R. The language issue in Kazakhstan – institutionalizing new ethnic relations after independence, Economic and Environmental Studies, 2 (14) (10), 211-227 (2010).
16. Naci Kasim. Acic-el. Trkalfabesininislahi. [The reform of the Turkish alphabet] (Istanbul, 1939). [in Turkish]
17. Korkmaz Zeynep. Cumhuriyet doneminde Türk dili [Turkish language in the Republic period] (Ankara, 1974). [in Turkish]

К. Мухатаева, Ғ.Майкотова, К.Мергенбаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Роль перехода на латинский алфавит в Казахстане в модернизации государственного языка

Аннотация. С начала независимости в нашей стране было внесено и обсуждалось много предложений о переходе на латинскую графику. После принятия Закона о переходе на латиницу были обнародованы взгляды и анализ рядовых граждан и представителей интеллигенции нашей

республики. Если взглянуть на страницы истории, то становится понятно, что изменить алфавит любой страны непросто. Хотя данная ситуация и выгодна странам-колонистам, это приводит к замедлению развития политико-экономических, историко-культурных и национальных ценностей местных народов. Поэтому по решению Советского правительства в 1929-1940 годах в КазССР было принято первое Постановление о введении нового алфавита на основе латиницы.

Что касается алашской интеллигенции, то они прекрасно понимали негативные последствия такой политики и хотели, чтобы у казахского народа был свой алфавит. Недолго просуществовал и проект общенационального лидера Ахмета Байтурсынулы «Скоропись». Тех, кто выступал против латиницы, обвиняли и преследовали.

Цель статьи – осветить ряд проблем, происходящих в нашем обществе в связи с латинизацией казахского алфавита.

В ходе исследования темы статьи, наряду с эмпирическими методами, такими, как описание, наблюдение и сравнение, использовались теоретические методы, основанные на мнениях видных деятелей страны и исследованиях и выводах в трудах зарубежных ученых.

Предлагаемая научная статья предназначена для отечественных и зарубежных магистрантов и докторантов, а также лингвистов и исследователей, подробно изучающих процесс перехода казахской графики на латиницу.

Ключевые слова: латинская графика, алфавит, Закон, Национальная комиссия, тюркоязычные народы, кириллица, общество, казахский язык.

K. Mukhataeva, G. Maikotova, K. Mergenbayeva
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

The role of the transition to the Latin alphabet in Kazakhstan in the modernization of the state language

Abstract. Since the beginning of independence, many proposals have been made and discussed in our country regarding the transition to the Latin alphabet. After the adoption of the Law on the transition to the Latin alphabet, the views and analysis of ordinary citizens and representatives of the intelligentsia of our republic were made public. If one to look at the historical precedents, it becomes clear that it is not easy to change the alphabet of any country. But although this is beneficial to the colonial countries, it leads to a slowdown in the development of political, economic, historical, cultural and national values of local peoples. Therefore, by decision of the Soviet government in 1929-1940, the first Decree was adopted in the Kazakh SSR on the introduction of a new alphabet based on the Latin alphabet.

As for the Alash intelligentsia, they perfectly understood the negative consequences of such a mission and wanted the Kazakh people to have their own alphabet. The project of the national leader Ahmet Baitursynuly “Cursive writing” also did not last long. Those who opposed the Latin alphabet were accused and persecuted.

The purpose of the article is to highlight a number of problems occurring in our society in connection with the romanization of the Kazakh alphabet.

During the study of the topic of the article, along with empirical methods, such as description, observation and comparison, theoretical methods were used based on the opinions of prominent figures of the country and research and conclusions in the works of foreign scientists.

The proposed scientific article is intended for domestic and foreign undergraduates and doctoral students, as well as linguists and researchers who study in detail the process of the transition of Kazakh graphics to the Latin alphabet.

Keywords: Latin graphics, alphabet, Law, National Commission, Turkic-speaking people, Cyrillic, society, Kazakh language.

Авторлар туралы ақпарат:

Мухатаева Қ. – аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Майкотова Ғ. – ф.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Мергенбаева Қ. – аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Mukhataeva K. – Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Maikotova G. – Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Mergenbayeva K. – Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

.

A.N. Nugumanova, Zh.N. Zhunussova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: aliya-mj@mail.ru, zhanyl08@mail.ru

Multidimensionality approaches to the study of political discourse

---

Abstract. *The article is devoted to the study of political discourse as a complex phenomenon through the prism of scientific views of foreign and Kazakh researchers. The need to study this issue is conditioned by the continuous development and transformation of the political system. The article identifies and comprehends the distinctive features of discourse as a term that has gone far beyond the boundaries of linguistic science, and also identifies several directions revealing its conceptual intersections with other linguistic categories. Special attention in the article is paid to the analysis of political discourse in its broad and narrow sense and the identification of its main features and functions, including the possible transformation of discursive events in the process of communicative interaction. The aspects of different interpretation and comparison of the concept of political discourse by Russian, Kazakhstani and foreign scientists are also considered. Distinctive features of modern political discourse are identified and analyzed, existing and interchangeable synonyms of this concept are noted. The conducted research allows us to consider this type of discourse as a phenomenon that plays an important role in the formation of public opinion, determination of political priorities and retention of power, as an important area for understanding linguocultural peculiarities.*

Keywords: *discourse, political linguistics, mass media, manipulateness, evaluativeness.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-79-86>

Introduction. According to modern requirements, the study of political institutions, political processes and events in the country makes a significant contribution to the development of domestic political science. However, the studies devoted to this issue are mostly analyzed from the linguistic side. Nevertheless, there are many problems that still require a comprehensive study of political genres from a special textual and discursive point of view. Changes in society that shape the political cognitive consciousness of society constitute the concept of political discourse in communication. Consequently, the need to study this issue is characterized by the continuous development of Kazakhstan's political system in the world arena and its importance in the period of democratic transformation.

The purpose of this study is to consider the concept of political discourse as a complex multidimensional phenomenon based on the research of Western, Russian and Kazakh scientists.

Studies of political discourse do not lose their relevance, which is confirmed by the interest of linguistic scholars. At the same time, there is a need for a comprehensive study of this phenomenon by scientists engaged in political linguistics, with the involvement of materials of foreign researchers.

In the second half of the twentieth century, there was a growth in the development of new areas of linguistics, which led to the need to create terms and concepts, many of which went beyond other sciences. An illustrative example of such a process is the discourse, which is an interdisciplinary term. It is studied by scientists from the fields of linguistics, psychology, philosophy, sociology, law, political science, etc. The term *discourse* became widespread in the early 1970s, and initially, its meaning in Soviet linguistics was identical with the term *functional style* (of speech or language).

N.D. Arutyunova considers and gives the following definition of discourse as “a coherent text in conjunction with extra-linguistic – pragmatic, socio-cultural, psychological, etc. factors; a text taken in the event aspect... Discourse is a speech ‘immersed in life’” [1, p. 136-137].

At this point, there is no clear and generally accepted definition of discourse, covering all cases of its use. Each science that studies this phenomenon offers its own definitions. Despite the fact, we believe it is possible to note the main distinguishing features of discourse, such as its all-encompassing character and its ability to incorporate new emerging facts of language. As a consequence, the concept of discourse is paradigmatic and, as the researcher V.Z. Demyankov notes, “the text remained a word of everyday language, and discourse became a special term of sciences about human spirituality” [2, p. 50]. Consequently, discourse is a dialectical form of social practice, which includes communication in all forms of symbolic representation (embodied, auditory, visual, gesture and verbal). In order for discourse to be coherent and meaningful, it must be set in a social frame and its inherent worldview ontology.

In the practice of discourse comprehension, there are several main directions that reveal conceptual intersections of discourse with the following categories: language, speech, text, style, and dialogue. A special place in linguistic theory is occupied by the understanding of discourse as a verbalization of social practice and as a ritualized (regulated and standardized) use of language, objectifying a special consciousness, ideology and mentality. This interpretation is based on M. Foucault’s concept, according to which discourse is “hiddenly located in what has already been said”. This leads to the fact that discourse is a set of “statements belonging to the same formation” and defined by extra-linguistic factors – communicative situation and cultural-ideological environment as “the place of origin of concepts” since all concepts that are presented by a person are the result of discourse as a practice of conceptual-ideological imposition or “violence” that a person “performs over things” [3, p. 58].

In one of her works, Kazakh scientist A.S. Adilova, discussing the problems of discourse and text, cites the following common features and differences:

- discourse is a set of language structures that are sorted and selected depending on the author’s intention and style peculiarities;
- discourse is a set of speech process;
- discourse lives in inseparable unity with real-time, that is, regardless of time, it can be actualized in the next discourse at any stage;
- discourse cannot be reproduced, while an artistic text is capable and prone to reproduction;
- discourse is a way of transmitting information, while the text is a keeper of information, a creator of new meaning with a multifaceted structure [4, p. 49].

Discursive events interact, and their meanings can be transformed in the process of interaction. Therefore, the meaning of a discursive event (e.g., the October Revolution or World War II) can be transformed over time or have different meanings in different countries, spatial contexts, etc. As a result, discourse “is socially constitutive as well as socially conditioned. <...> It is constitutive in the sense that it helps maintain and reproduce the social status quo as well as contribute to its transformation. Because discourse is so socially constitutive, it gives rise to important questions relating to power” [5, p. 258].

Russian researcher V.E. Chernyavskaya believes that the advantage of discourse from other units of analysis is that “it allows one to go from the text as a relatively complete, formally limited entity, built according to its intratextual laws, to other texts” [6, p. 91]. As a consequence, discourse itself understands a communicative event as an integrative set of individual utterances/texts, where its content is revealed not by one individual text, but in the complex interaction of many texts. In her opinion, “this forces a new look at the criteria of textuality and understanding of the text not as a (relatively) complete unit, but as an entity open to the metatextual space” [6, p. 92].

Following the points of view of the above-mentioned scholars on the definition of the concept of discourse, we can say that it is not only an object of analysis, but also constitutes a social worldview.

Materials and methods of research. The material for this article is scientific works devoted to the study of the concept of discourse and, in particular, political discourse. The methodological basis of the study is the principles of objectivity and a systematic approach to this issue, according to which it is possible to change political discourse as a multidimensional phenomenon. The work also used such scientific research methods as: comparative, descriptive and analytical. The use of the methods described above makes it possible to compare different approaches to the study of political discourse, discuss the relationship between various approaches of scientists and identify the most meaningful aspects of the study of discourse.

Discussion. When analyzing one of the types of discourse – political discourse, linguistic scholars consider it necessary to focus not only on linguistic means, as in this case the idea and true intention of political discourse will be excluded, but also on extra-linguistic factors.

Understanding and interpreting political discourse implies that its content will be analyzed in terms of background information, speaker's and audience's expectations, hidden motives, plots, logic, etc. In scientific works, it is often noted that the problem of understanding political discourse is one of its information values in a certain context. Political discourse is closely related to the ideology, worldview, philosophy of life, and feelings of the recipients, so political discourse should be analyzed in accordance with the above-mentioned provisions.

It is well known, that language and politics is an emotionally and ideologically laden field [7]. Therefore, for a scholar studying political texts, it is necessary to detach oneself from personal likes and dislikes, ideological assumptions, etc. in studying the use of language in a political context.

Political discourse is a complex speech formation that does not yet have full scientific reflection in linguistic literature. This fact is evidence of unstable terminological practice, but also the multifaceted nature of the study of this phenomenon.

Political discourse is the central object of research on the new trend of political linguistics. There are dozens of its definitions, but the authors of these definitions, along with foreign (T.A. van Dyck, R. Vodak, M. Foucault, E. Benveniste and etc.), Russian and Kazakh (A.N. Baranov, V.Z. Demyankov, E.G. Kazakevich, A.P. Chudinov, N.D. Arutyunova, E.I. Sheigal, B.A. Akhatova, M. K. Bisimalieva, K.K. KENZHEKANOVA, Zh. K. Bisimalieva, J.K. Ibrayeva, A.N. Momynova, and many others) scientists, when studying political discourse, focus on the forms of public communication of professional politicians, which have the purpose of gaining and retaining power. Thus, T.A. van Dijk in his book "The Power of Discourse" asks whether the media can be referred to the representatives of power and whether the results of the activities of journalists, reporters and other representatives of this media group can be referred to political discourse. In the author's opinion, the media only contribute to the dissemination of political discourse, and facilitate access to it for the citizens of the world, but they themselves cannot be considered subjects of this discourse [8].

Thus, A.N. Baranov defines political discourse as "a set of all speech acts used in political discussions, as well as the rules of public policy, dedicated by tradition and tested by experience..." [9, p. 6]. This concept of discourse is narrowly focused in meaning and with this approach to discourse, it is necessary to analyze institutional forms of communication.

Unlike the above-mentioned linguists who support a narrow approach to understanding political discourse, the following scientists E.I. Sheigal, A.G. Altunyan, A.P. Chudinov, and others are supporters of a broad understanding of political discourse, including all forms of linguistic activity in which something connects it with the world of politics (whether it is the subject, addressee or the content of the discourse sample) [10]. For instance, according to A.P. Chudinov, political discourse is a form of realization of political communication [11].

In this regard, J.K. Ibrayeva notes that "the basis of the study of political communication in terms of discursive orientation is the consideration of political texts in discourse, i.e., special attention is paid to the condition of origin and the function of realization of the relevant texts, as well as its relationship with other texts, the features of national culture, language situation in the country and the world" [12, p. 32]. Consequently, when analyzing this type of discourse realized

in political communication, along with various extra-linguistic factors, language features and national values should be constantly taken into account. In this regard, Y.D. Kulichenko believes that political discourse as a “coherent text” is relevant not only to “political processes taking place in society, to the events and reality that surround us” [13, p. 12].

Some modern scientists consider political discourse as a verbalized set of political actions (relationships of representatives of a certain social group) and note that it acts as “political activity created by political means” [14, p. 28].

Political discourse is characterized by a certain intention, status-role specificity of communicators, and changeability. The content of political discourse should consist of components existing in the minds of the speaker and the listener (writer and reader), influencing the perception of the word. These components include the content of the text, Other texts considered by the author and addressee, the author’s political views and tasks when composing the text, the author’s thoughts about the addressee, and the political situation when composing this text [14, p. 41].

At the same time, it is necessary to emphasize the main features of political discourse:

– **the discourse is inherent in its evaluative and aggressive properties.** The aggressiveness of political discourse is manifested in debates, that is, it is characterized by the ability to theatrically express political action, reflected in the use of words. The transmission of political discourse in debates is a peculiar form of theatricalized aggression [15]. Its purpose is to form a negative opinion about political opponents, to impose completely different evaluative values in the reader’s mind, to agitate in support of one’s side.

The evaluative property of political discourse can be expressed in the form of action of direct or implicit statement in the form of a question, an appeal to a certain decision, as well as an appeal for help.

Researcher A.B. Momynova notes that “evaluateness is not only a social category, but also a number of mental phenomena that arise together with human consciousness. According to the scientist, evaluateness is a process constantly running in human consciousness without stopping, and it is an intellectual-psychic act realized by human thinking” [16, p. 63]. Consequently, evaluation is in close connection with human consciousness, its thinking and system thinking.

The scientist also notes that evaluateness as a category can fulfill three different functions:

a) cognitive function, realized through cognition of the evaluated subject, process and phenomenon;

b) the ability to evaluate from its side (realized due to the presence of the evaluator’s practical orientation in evaluating the subject, phenomenon, and person and his actions);

c) emotional-qualifying function, which is associated with pragmatic activity [16, p. 66-67.].

One of the problems in the use of political terminology is the difficulty of selecting linguistic means that will position the politician without carrying any evaluative connotations.

– **The effectiveness of political discourse is reflected in its purpose.** The purpose of political discourse is not description, but persuasion, which generates the addressee’s intentions, prompts action, and gives grounds for belief. Turning the addressee’s statements to effective effect, it is necessary to be able to compose the statement correctly, placing it in the appropriate place in the discourse. At the same time, it should be noted that effective propaganda is carried out by the speaker orator only when there is a feeling of acceptance of one’s thought with intention, interest, satisfaction, and confidence on the part of the addressee.

– **The ability to defend one’s point of view in political discourse, in which situation argumentation plays a key role.** Political discourse must be shaped according to certain political requirements in order to be effective. This discourse is aimed at eliminating the “military power” of the opponent, as on the battlefield, i.e. discrediting weapons (arguments and thoughts) and personnel (opponent’s personality) [2, p. 35-43.].

In the modern world, political discourse is a tool in the struggle for power. In political communication it is possible to come to a compromise without any physical force, resorting to the logic of agitation. However, in political discourse, there is also an opposing point of view

(oppositional), the existence of opponents in the political arena itself reflects the contradiction in society and is based on it.

The presence of addressee (electorate) and its attitude to public life determines the specificity of political communication. According to scientist A.V. Zakharov, "people independently choose the form and level of participation in public life. They will easily alternate between watching parliamentary debates, television series, then contests and quizzes. So people don't take politics and its characters too seriously. For them, politics is just one form of social game, which is in the succession of entertainment, such as soccer or lottery, available to the masses" [17, p. 32].

Therefore, the mass media as a medium of political communication is a transmitting messenger to the population, which is an observer of important political events.

The language of politics is an integral part of political discourse. It is characterized by ambiguity, which can be expressed in the use of words with abstract meanings and multiple meanings. This manifests itself in the fact that politicians often have to speak veiledly about unpleasant things that cast a shadow on them. This can also include the anonymity of some statements in order to hide the person responsible for a certain decision, as well as the use of vagueness by speakers in order not to show their ignorance of certain issues. Such vagueness in speech, in addition, helps to avoid possible conflicts. In such a situation, if the speaker does not specify his message, but speaks evasively, he will not have to answer for his words, or it will be much easier to repel attacks of rivals and ill-wishers. Any political speech of statesmen is adapted to external conditions.

In full agreement with the researchers' view of political discourse, the interpretation of political discourse should not be limited to linguistic features only, otherwise, the meaning and sense of political discourse will not be revealed, which is what the scholars should pay attention to. Therefore, it should always be kept in mind that "understanding political discourse means knowing the same background, expectations of the author and the audience, indirect motivation, plot schemes and logical turns that took place in a certain period" [2, p. 43].

It should be noted that in most works of scientists the concepts of *political language*, *political communication* and *political discourse* act as synonyms in the text and can be replaced by each other. In her works, the researcher E.I. Sheigal rightly notes that the above-mentioned concepts can indeed be used as non-strict synonyms, while the term political language is "a structured set of signs that form the semiotic space of political discourse" [18, p. 22].

Conclusion. Thus, political discourse is a special, diverse phenomenon that we encounter every day, but the main problem is that there is a need for scientific substantiation of this phenomenon, since there is still no consistency in the understanding of political discourse by various sciences.

It is also necessary to develop qualitative methods for studying political discourse. This phenomenon should be studied taking into account the variety of methodological tools of interdisciplinary fields.

We can conclude that political discourse as a complex and multidimensional phenomenon plays an important role in shaping public opinion, determining political priorities and legitimizing power. The study of this type of discourse allows us to understand more deeply the mechanisms of formation of political beliefs and manipulation. Modern scientists-linguists studying political discourse pay attention to the special role in analyzing its trends and consequences. In this regard, scientific studies of political discourse are becoming more and more relevant and significant for transparency, responsibility and involvement in modern political processes.

As it can be seen from the results, the study of this discourse is an important area for understanding political dynamics and linguocultural features. It helps to shape more informed and conscious public decisions and contributes to the development of democracy and open society. A detailed comprehensive approach and analysis of political discourse space can cope with the challenges of artificial manipulation and will contribute to the formation of a healthy and constructive political dialog.

Generalizing and synthesizing all approaches to the definition of the concept of political discourse, it is necessary to note their merits, and non-contradiction with each other, which allow us to consider this discourse as a multidimensional holistic phenomenon in modern linguistic science.

References

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1990.
2. Демьянков В.Н. Политический дискурс как предмет политической филологии // Политическая наука. Политический дискурс: история и современные исследования. – 2002. – № 3. – С. 32–43.
3. Фуко М. Археология знания. – Киев: «Ника-Центр», 1996. – 208 с.
4. Әділова А.С. Қазіргі қазақ көркем шығармаларындағы интертекстуалдылықтың репрезентациясы, семантикасы, құрылымы: фил.ғыл.докт. дисс. – Алматы, 2009. – 235 б.
5. Чернявская В.Е. Дискурс как фантомный объект: от текста к дискурсу и обратно? // Когниция, коммуникация, дискурс. – 2011. – № 3. – С. 86–95.
6. Randour F., Perrez J., & Reuchamps M. (2020). Twenty years of research on political discourse: A systematic review and directions for future research // *Discourse & Society*. – №31(4). – P. 428–443.
7. Fairclough N., Wodak R. Critical discourse analysis. In T.A. van Dijk (Ed.), *Discourse as Social Interaction*. – London: Sage, 1997. P. 258-284.
8. Dyck T.A. van. Discourse and power: representation of dominance in language and communication: trans. from English. – Moscow: Book House “LIBROCOM”, 2013. – 344 p.
9. Баранов А.Н., Казакевич Е.Г. Парламентские дебаты: традиции и новации. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
10. Маслова В.А. Политический дискурс: языковые игры или игры в слова? // Политическая лингвистика, 2008. – №(1)24.
11. Чудинов А.П. Политическая лингвистика: учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 2007. – 256 с.
12. Ибраева Ж.К. Политическая лингвистика: билингвальное коммуникативное пространство: дисс. докт. фил.наук. – Алматы, 2010. – 240 с.
13. Куличенко Ю.Д. Перцептивные образы политического дискурса: дисс.....док.фил. (PhD). – Алматы, 2009. – 162 с.
14. Ахатова Б.А. Политический дискурс и языковое сознание. – Алматы: «Экономика», 2006. – 302 с.
15. Суханов Ю.Ю. Политический дискурс как объект лингвистического анализа // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2018. – Т. 9. – №1. – С. 200-212.
16. Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалауыштық сөзжасам. – Алматы: «Қазақ университеті», 2005. – 140 б.
17. Захаров А.В. Народные образы власти // Полис. – 1998. – №1. – С. 23–35.
18. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. – М.: «Гнозис», 2004. – 324 с.

References

1. Arutyunova N.D. Diskurs [The Discourse]. *Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar'* [Linguistic encyclopedic dictionary] («Soviet encyclopedia», Moscow, 1990). [in Russian]
2. Demyankov V.N. Politicheskii diskurs kak predmet politicheskoi filologii [Political discourse as a subject of political philology], *Politicheskaja nauka. Politicheskij diskurs: istorija i sovremennye issledovaniya* [Political Science. Political Discourse: History and Contemporary Research], 3, 32-43 (2002). [in Russian]
3. Foucault M. *Arheologiya znaniya* [The Archaeology of Knowledge]. («Nika-centr», Kiev, 1996, 208 p.). [in Russian]
4. Adilova A.S. Kazirgi kazak korkem shygarmalaryndagy intertekstualdylyktyн representaciyasy, semantikasy, kurylymy [Representation, semantics, structure of intertextuality in modern Kazakh works of art]. Abstract of the dissertation for the Doctor of Philology (Almaty, 2009, 235 p.). [in Kazakh]

5. Chernyavskaya V.E. Diskurs kak fantomnyi object: ot teksta k diskursu i obratno? [Discourse as phantom object: from text to discourse and back again?]. *Kognicija, kommunikacija, diskurs* [Cognition, communication, discourse], 3, 86-95 (2011). [in Russian]
6. Randour F., Perrez J., & Reuchamps M. Twenty years of research on political discourse: A systematic review and directions for future research. *Discourse & Society*, 31(4), 428–443 (2020).
7. Fairclough N., Wodak R. Critical discourse analysis. In T.A. van Dijk (Ed.), *Discourse as Social Interaction* (Sage, London 1997. P. 258-284).
8. Dyck T.A. van. Discourse and power: representation of dominance in language and communication: trans. from English ("LIBROCOM", Moscow, 2013, 344 p.).
9. Baranov A.N., Kazakevich E.G. Parlamentskie debaty: traditsii i novatsii. [Parliament debates: traditions and novations]. (Knowledge, Moscow, 1991, 64 p.). [in Russian]
10. Maslova V.A. Politicheskii diskurs: yazykovye igry ili igry v slova? [Political discourse: language games or word games?], *Politicheskaja lingvistika* [Political linguistics], (1)24 (2008). [in Russian]
11. Chudinov A.P. Politicheskaya lingvistika: uchebnoe posobie [Political linguistics: textbook]. (Flint, Nauka, Moscow, 2007, 256 p.). [in Russian]
12. Ibrayeva Zh.K. Politicheskaya lingvistika: bilingval'noe kommunikativnoe prostranstvo [Political linguistics: bilingual communicative space]. Dissertation for the Doctor of Philology (Almaty, 2010, 240 p.). [in Russian]
13. Kulichenko Yu.D. Pertseptivnye obrazy politicheskogo diskursa [Perceptual images of political discourse]. Dissertation for the PhD (Almaty, 2009, 162 p.). [in Russian]
14. Akhatova B.A. Politicheskii diskurs i yazikovoe soznanie [Political discourse and verbal consciousness] (*Ekonomika*, Almaty, 2006, 302 p.). [in Russian]
15. Sukhanov Yu.Yu. Politicheskii diskurs kak objekt lingvisticheskogo analiza [Political discourse as object of linguistic analysis], *Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Serija: Teorija jazyka. Semiotika. Semantika* [Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia Language. Series: Theory of Language. Semiotics. Semantics], 1 (9), 200-212 (2018) [in Russian]
16. Momynova B. Kazak tilindegi kogamdyk-sayasi leksika: aleumettik-bagalaushtyk sozjasam [Socio-political vocabulary in the Kazakh language: socio-evaluative word formation] («Kazakh university», Almaty, 2005, 140 p.). [in Kazakh]
17. Zakharov A.V. Narodnye obrazy vlasti [People's images of power], *Polis* [Polis], 1, 23-35 (1998). [in Russian]
18. Sheygal E.I. Semiotika politicheskogo diskursa [Semiotics of political discourse] («Gnozis», Moscow, 2004, 324 p.). [in Russian]

Ә.Н. Нугуманова, Ж.Н. Жүнісова

А.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Тіл біліміндегі саяси дискурс ұғымының көпқырлылығы

Аңдатпа. Мақала саяси дискурсты күрделі құбылыс ретінде шетелдік және қазақстандық зерттеушілердің ғылыми көзқарастары призмасы арқылы зерттеуге арналған. Бұл мәселені зерттеу қажеттілігі саяси жүйенің үздіксіз дамуы мен өзгеруіне байланысты. Мақалада дискурстың лингвистикалық ғылымның шегінен әлдеқашан асып кеткен термин ретіндегі айрықша белгілері айқындалып, ұғынылады, сонымен қатар оның басқа тілдік категориялармен концептуалды қиылысуын ашатын бірнеше салалар айқындалады. Мақалада саяси дискурсты оның кең және тар мағынасында талдауға және негізгі белгілері мен функцияларын анықтауға, оның ішінде коммуникативті өзара әрекеттесу процесінде дискурсивті оқиғалардың ықтимал түрленуіне ерекше назар аударылады. Сондай-ақ саяси дискурс ұғымын ресейлік, қазақстандық және шетелдік ғалымдардың әртүрлі түсіндіру және салыстыру аспектілері қарастырылған. Қазіргі саяси дискурстың айрықша белгілері анықталып, талданады, бұл ұғымның бар және бір-бірін алмастыратын синонимдері атап өтілді. Жүргізілген зерттеулер дискурстың бұл түрін қоғамдық пікірді қалыптастыруда, саяси басымдықтарды анықтауда және билікті сақтауда маңызды рөл атқаратын құбылыс, тілдік және мәдени сипаттарды түсінудің маңызды саласы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: дискурс, саяси лингвистика, бұқаралық ақпарат құралдары, манипуляция, бағалау.

А.Н.Нугуманова, Ж.Н.Жунусова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Многоаспектность понятия *политический дискурс* в лингвистике

Аннотация. Статья посвящена изучению политического дискурса как комплексного феномена через призму научных взглядов зарубежных и казахстанских исследователей. Необходимость исследования данного вопроса обусловлена непрерывным развитием и преобразованием политической системы, и большое количество научных трудов, посвященных этой теме, подтверждает ее актуальность. В статье выявлены и осмыслены отличительные признаки дискурса как термина, вышедшего далеко за пределы лингвистической науки, а также определено несколько направлений, обнаруживающих концептуальные пересечения его с другими языковыми категориями. Особое внимание в статье уделено анализу политического дискурса в широком и узком его понимании и выявлению основных особенностей и функций, включая возможную трансформацию дискурсивных событий в процессе коммуникативного взаимодействия. Также рассмотрены аспекты разной интерпретации и сопоставления понятия *политический дискурс* российскими, казахстанскими и зарубежными учеными. Выявлены и проанализированы отличительные черты современного политического дискурса, отмечены существующие и взаимозаменяемые синонимы данного понятия. Проведенное исследование позволяет рассматривать данный тип дискурса как явление, играющее важную роль в формировании общественного мнения, определении политических приоритетов и удержания власти, как важную область для понимания лингвокультурных особенностей.

Ключевые слова: дискурс, политическая лингвистика, средства массовой информации, манипулятивность, оценочность.

Information about authors:

Nugumanova A.N. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhunussova Zh.N. – Doctor of Philological Sciences, Professor, Theoretical and Applied Linguistics Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Нугуманова А.Н. – «Филология» мамандығының 3-ші курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жүнісова Ж.Н. – ф.ғ.д., теориялық және қолданбалы лингвистика кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Нугуманова А.Н. – докторант 3-го курса специальности «Филология», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Жунусова Ж.Н. – д.ф.н., профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Астана, Казахстан.

Б.И. Нұрдәулетова, О.Аманқосов

*Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан*

E-mail: nurdauletova@mail.ru, onggarsyn.amankossov@yu.edu.kz

Серікбол Қондыбай негіздеген «теңіз жылқыларының» түркілік генезисі (Маңғыстау сакралды мәтіндері негізінде)

Аңдатпа. *Маңғыстау сакралды мәтіндерінде (петроглифтер, эпитафиялар, жыраулық мәтіндер) жылқы бейнесі ерекше орын алады. Каспий маңын мекендеген халықтардың фольклорында «теңіз жылқысы» туралы мифологиялық түсінік бар. Жыраулар тілінде судан шығатын «суын айғыр» жүйріктіктің символы ретінде образға алынады.*

Мақалада қазақтың өлкетанушы, географ, этнограф, мифтанушы ғалымы Серікбол Қондыбайдың түркі мифологиясындағы «теңіз жылқысына» қатысты зерттеулері қарастырылды. Серікбол Қондыбай қазақ тіліндегі «ерттеу» сөзінің түбірін «ерт» тұлғасымен байланыстырып, оның бастапқы мәні «рет, тәртіп» мағынасын берген дейді. Жылқыны ерттеу – тағы жылқыны қолға үйрету, сол арқылы хаостан космосқа өту деген ой айтады. Осы мақалада Серікболдың пікірі этнографиялық, археологиялық, фольклорлық зерттеу деректерімен толықтырылып, талдау жасалды. Жылқы культінің түркілік генезисі туралы С.Қондыбайдың тарихи-лингвистикалық, танымдық-фольклорлық зерттеулерін толықтыра түсетін ғылыми ақпараттар берілді. Зерттеу нәтижесінде «жылқыны қолға үйрету – адамзат өркениетінің бастамасы» деген қорытынды пікір ұсынылды.

Мақалаға деректік материал ретінде ҚР БҒМ гранты бойынша «AP08856996 Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі (жыраулық мәтіндер, эпитафиялық жазба мәтіндері, петроглифтер)» ғылыми жобасы аясында 2020-2022 жылдары ұйымдастырылған далалық экспедиция материалдары пайдаланылды.

Түйін сөздер: *Серікбол Қондыбай, суын айғыр, хаос, өмір ағашы, құрбандық, тұмар, қоңырау.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-87-98>

Кіріспе. Сакралды кеңістік – жалпы адамзаттық құндылықтармен біте қайнасқан әрі оны әрлендірген ұлттық құбылыс. Маңғыстау аймағындағы көне және ортағасырлық ескерткіштердің көпшілігіне қатысты тарихи аңыздар мен жыраулық мәтіндер сақталған. Сонымен бірге ескерткіштердің көпшілігінде әлі де толық зерттелмеген әр түрлі эпиграфиялық мәтіндерден, соның ішінде жазу үлгілері, таңбалардан құралған эпитафиялық мұра бар. Бұл көне және ортағасырлық ескерткіштер қазақ халқының ерлік тарихына, әдет-ғұрыптары мен діни түсініктерінен мол мағлұмат береді. Осы себептерге байланысты сакралдық кеңістікте сақталған құндылықтарды қоғамдық санада төл тарихымызбен ажырағысыз байланыста орнықтыру арқылы қазақстандық патриотизмнің іргетасы – жерге, тілге, мемлекетке құрметімізді нығайтамыз. Бұл ұлттық тіліміздің мәртебесін, мемлекетшіл санамыздың деңгейін арттыратын сөзсіз.

Түркі мифологиясының білгірі Серікбол Қондыбай өз зерттеулерінде «теңіз жылқылары» туралы мәселеге бірнеше мәрте қайта соғып отырады және оны Маңғыстаудың киелілігін толықтыратын негізгі бейнелердің бірі ретінде атап көрсетеді. «Қазақ ертегілеріндегі, түркі халықтарының жырлары мен аңыздарындағы, Маңғыстау қазақтарының фольклорындағы су жылқылары туралы мәліметтерді жинақтап, осындай мифтік бейнелердің арғықазақ мифологиясындағы сипатына» түсінік береді [1, 39]. Одан да тереңдеп, жылқы мифологиясының түп-төркіні үндіевропалық, үндіирандық па, әлде түркітекті ме деген сауалдың тереңіне бойлайды, жылқыға байланысты тарихи-лингвистикалық, танымдық-фольклорлық деректерді індете зерттеп, жылқы культінің арғы түркілік, қазақтық, адайлық болмысын алға тартады.

Адамзат өркениетінде жылқының қандай орны бар, жылқы культінің, жылқының бағзылық бейнесінің кімдерден, қайдан шыққандығы не себептен маңызды болып отыр, оның түркілік тегін дәлелдеу не үшін қажет болды?

Зерттеудің мақсаты – Маңғыстау сакралды мәтіндеріндегі жылқы бейнесі және «су жылқысы» туралы мифологиялық түсініктің түркілік генезисін анықтау. Ол үшін Серікбол Қондыбай ұсынған концепцияны негізге ала отырып, түркі халықтарындағы жылқы культіне талдау жасау, С.Қондыбай зерттеулерін этнографиялық, археологиялық, фольклорлық деректермен толықтыру.

Зерттеу әдістері. Зерттеу материалдарына мақала авторларының 2020-2022 жылдары Маңғыстау облысы бойынша жасаған далалық экспедиция жұмысының ғылыми нәтижелері пайдаланылды. Жылқы культіне қатысты жергілікті тұрғындардан, өлкетанушылардан жазып алған ауызша және жазбаша деректер қатар қарастырылды. Мифтік контекстен тарихи ақпаратты анықтау және алу үшін интерпретация, тарихи-этнографиялық, тілдік-этимологиялық талдау, салыстыру әдістері қолданылды.

Талқылау мен нәтижелер. Маңғыстау петроглифтерін зерттеген А. Г. Медоев еңбектерінде Маңғыстау петроглифтеріндегі бейнелер қазақ тарихы үшін ғана емес, бүкіләлемдік ғылым үшін маңызы зор екенін айта келіп, оны одан әрі зерттеуді ұсынған еді [2].

Маңғыстау петроглифтеріне қатысты мағлұматтарды сондай-ақ Х. Арғынбаевтың еңбегінен [3], С. Шалабаев, Е. Өмірбаев, Қ. Сыдықовтардың «Маңғыстау» атты ұжымдық кітабынан [4], У. С. Қыдыралиннің [5], С. Әжіғалидің [6] монографиялық еңбектерінен де кездестіре аламыз.

Сондай-ақ, З. Самашев пен Ж. Жетібаевтің «Қазақ петроглифтері» атты ғылыми еңбегінде: «жоғарғы палеолит дәуірінде пайда болып, қазіргі заманға келіп кеткен жартастағы суреттер мен жазу-сызулар – бір жағынан, оларды салған адам баласының рухани жан-дүниесін көрсететін «ашық аспан астындағы галерея» болса, ал екінші жағынан, өткен дәуірлер мен қоғамдар тарихы үшін теңдессіз дерек көздерінің бірі болып табылады» [7], – деп баға беріледі.

Зерттеуші Б.Тілеубердиевтің қазақ ономастикалық кеңістігіндегі жылқы мен түйенің алатын орны туралы зерттеулері бар [8].

Қазақтың танымал зерттеушісі, тарихшы, этнограф Ж.Артықбаев Маңғыстау сакралды мәтіндеріндегі ру-тайпалық таңбалардың маңызын айта келіп, «таңба жабайы малды алдымен қолға үйреткен Еуразия ұлы даласының бақташы қауымдарының арасында қалыптасты» дейді [9, 174]. Ғалымның көрсетуінше, адамзат баласының прогресіне неолит дәуірінің соңына қарай қазақ жерінде пайда болған металл (кең) өндіру мен жабайы малды қолға үйрету өте күшті әсер еткен. Малды қолға үйрету өз кезегінде адам баласының әлеуметтік және рухани тұрмысын байытты. Ғылымда бұл ғаламат жаңалықтарды «Неолит революциясы» атайды [10]. Таңба салу үрдісі, әсіресе, жылқы өсірген елдердің арасында кең тарады, себебі үй жануарларының өзге түрлеріне қарағанда жылқы түнгі жайылымдарда ондаған шақырым жерлерге ұзап жайылады. Сондықтан, жеке отбасылар өз меншігіндегі жылқыларды таңбалап қоюға мәжбүр болды. Бірте-бірте жылқы малын жеке адам немесе отбасы болып бағу да, қорғау да қиындық тудырды, сондықтан жылқы

ата баласы, ру мен тайпа сияқты әлеуметтік ұялардың ортақ меншігіне айналды. Соған сәйкес таңба да жеке меншік белгісінен ру-тайпалар мен әлеуметтік топтардың меншік белгісіне айналды [9, 174].

Сонымен, «қазақ жерінде алғашқы жылқышылар арасында қалыптасқан меншік символы бірте-бірте өзінің қызмет аясын нақтылады және әлемге тарады», – деп көрсетеді зерттеуші. Бұл белгілі дәрежеде біздің жыл санауымызға дейінгі III-II мыңжылдықта үнді-еуропалық тайпалардың Еуропаға, II мыңжылдықта ариандық тайпалардың Парсы жеріне, үнді-арийлердің Үндістанға қоныс аударуымен байланысты болды. Біздің жыл санауымызға дейінгі бірінші мыңжылдықтың ортасында таңба мәдениеті қазіргі Түркменстан жеріне (Мерв, Ниса), одан әрі Әмударияның төменгі ағысы, яғни Хорезм өлкесіне тарады [9, 94].

Сонда, жылқыны алғаш қолға үйреткен тайпалар әлеуметтік және рухани дамуға қадам жасаған мәдениетті, бақуатты жұрт болып саналады деген сөз. Материалдық меншіктілікті, түрлі ұлттар мен ұлыстардың территориялық шегін, мемлекеттік елтаңбаны, қандай да бір бұйымның шыққан жері мен сапасын, әскери геральдиканы, ең соңында қайтыс болған адамның жатқан жайын, шыққан тегін анықтайтын, даралықтың, дамудың, өркениеттің символы – таңбалардың қоғамдық, әлеуметтік мәнге ие болуы да жылқы малымен байланысты деген қорытынды ой айтуға толық мүмкіндік бар.

С.Қондыбайдың: «Дәстүрлі ғылыми қағида бойынша, атты қолға үйреткен үндіевропалықтар, сондықтан мифологиядағы аттың орын алуы ең алдымен үндіевропалық мифке байланыстырылады. Осы түсінік бойынша, тарихи көшпенділер – түркілер мен моңғолдар атқа қатысты бүкіл терминология мен ұғымдарды үндіевропалық тілден, нақтыласақ, үндіиран тілінен, тағы да нақтыласақ, - иран тілінен алған. Шындығында солай ма? Мүмкін осы алу процесі кері бағытта жүрген шығар...» [1, 344], – деген пікірі қаншалықты негізді?

Ежелгі адамдардың таным кеңістігі бізге жартас суреттері, діни ғибадатханалардағы, жерлеу орындарындағы түрлі бейнелер, белгілер, таңбалар, жазулар, бір сөзбен айтқанда киелі (сакралды) мәтіндер арқылы жетті. Осы сакралды мәтіндерде жылқы бейнесі қандай орын алады?

Зерттеушілер тас дәуірінің соңғы кезеңі – неолитте адам баласы тек өндіруші шаруашылық, еңбек бөлінісі сияқты іргелі материалдық өзгерістерді ғана емес, сонымен бірге жүйелі және нанымды дүниетанымды қалыптастырды деп көрсетеді. Бұл универсалды түсініктерді біз неолит дәуіріне қатысты жартас суреттерінің күрделі мазмұнынан аңғарамыз. Жартастарға адамдар, бақсылар, жануарлар, діни ғұрыптар, аңшылық көріністер, билер және т.б. әртүрлі нысандар мен сюжеттер қашалған. Солардың арасында күн-ай-астральды (немесе аспан) символдары ерекше орын алады. Олар неолит дәуірінен (б.з.б. VII мыңжылдығы) бастау алатын адамзаттың ең архаикалық танымдары мен діни сенімдерін білдіреді.

Жартастағы суреттердің арасында күннің әртүрлі формалар мен стильдердегі бейнесі ерекше көзге түседі. Уақыт өте келе ежелгі адамдардың өмір-тіршілігінде жан-жануарлар ерекше орын алды. Көне таңбаларды зерттеуші Б.Төлегеннің ғылыми пайымдауы бойынша, күнге табыну рәсімдері бірте-бірте белгілі бір жануарға табынумен байланысты болып, олардың зооморфтық бейнелері бәле-жала мен зұлымдықтардан қорғайды деп есептелді [9,76]. Осылайша, діни нанымдар синкретикалық сипатқа ие болды, күн тікелей қорғаушы және ғибадат ету нысаны ретінде біртіндеп алыстап, абстрактілі бола бастады, ал белгілі жануарлар уақыт өте келе алдыңғы қатарға шығып, адам мен әлеуметтік топтардың қорғаушысы рөлін ала бастады. Діни сенім саласында бұл өзгеріс тотемизммен, анимизммен, зооморфтық культтермен, сондай-ақ шаманизммен байланысты болды.

Адамдардың өмір сүруінде жан-жануарлардың киелі қасиетке ие болғаны жартастардағы күн, ай, жұлдыздарға тағзым ету мен аң аулау бейнелерінен көрінеді.

Сонымен, әр түрлі географиялық аймақтарда әртүрлі жануарлар (жылқы, бұқа, бұғы, түйе) күн сияқты маңызды рөл атқарып, сәйкесінше сакральді сипатқа ие болды [11].

Күннің символы бұдан немесе бұғы мүйіздерінде, кейінірек жылқы, бұқа, тауешкі секілді жануарлардың денелеріне салынған геометриялық өрнектер ретінде суреттелді.

Жануарды құдайландыру дәстүрін көрсететін тағы бір көрнекті бейне Орталық Азияның далалық аймағында, атап айтқанда, Орталық және Шығыс Қазақстанда орналасқан. Мұнда көптеген қорғандар мен петроглифтер табылды. Олардың ішінде ерте темір дәуірін қамтитын жылқылардың бейнелері бар.

Маңғыстау таңбаларын зерттеген Б.Төлеген петроглифтердегі мүйізінде шеңбер (сфера) бар бұғы суреттері күн жануарының синкретикалық бейнесі болғанын айтады. Зерттеуші бұғы-күн, жылқы-күн, бұқа-күн деп аталатын фигуралардың бейнелері Еуразия құрлығының кеңістігінде – Сібірде, Моңғолияда, Солтүстік Қытайда, Алтайда, Орталық, Батыс Азияда кездесетінін, сондай-ақ, мүйізінде Күн шеңбері бар жылқының ұқсас бейнелері Қырғызстандағы Саймалуу-Таш тастарынан табылғандығын баяндайды [9].

Жалпы зерттеушілер Сібірде кең таралған бұғы мен бұғылардың мүйіздеріндегі күннің алғашқы бейнесі Орталық Азияның дала аймағына да тән болды деп болжайды. Алайда бұл аймақта күн символизмі басқа өлшемге ие болған, яғни ұзын және үлкен мүйізді бұғымен байланысты күн құдайының көрінісі одан әрі өзгеріске ұшырап, нәтижесінде жылқының, яғни мүйізі жоқ жануардың бейнесі жаңа иконографияға ие болған, осылайша мифтік танымда жылқыны мүлде басқаша бейнеде қабылдауға жол ашылған. Жоғарыда келтірілген пікірлерден пайымдауымыз бойынша, Орта Азияның далалық аймағында жылқы күннің символы, киелі жануар санала бастаған және басқа географиялық кеңістіктерден бұрынғы дәстүрге байланысты белгілер мен стильдік формалар оның иконографиясының өзегіне айналған.

Дәл осындай бейнелеу дәстүрі келесі мыңжылдықтарда жалғасын тапқан, оның жаңғырығы кейінгі кезеңдегі көшпенділер өнерінен (жартастардағы, жерлеу және ғибадат құрылыстарындағы жылқы бейнелері, б.з. д. I-III ғғ.) көрініс береді.

Адамзат танымындағы күн-жылқы сакралды танымы С.Қондыбайдың «ат – ғалам» концепциясымен репрезентацияланады. «Көшпенділер, ат культін жоғары деңгейге көтергендер жұлдызды да, ай мен күнді де тұлпар атқа теңеген. Осы негізде «көшпелілер бүкіл ғаламды да атқа теңеген» деген жорамал бар және ол негізсіз емес» [12, 345], – дейді С.Қондыбай. Зерттеуші қазақтың *ерттеу* сөзінің астарында көшпелілердің космологиялық танымы жатқандығын лингвомифологиялық (тілдік семантикадағы мифологиялық түсінік) зерттеу барысында көрсетеді. «Ерт – тәртіп пен жөн-жосық, реттілік. Мағынаны ұлғайтыңқырасақ, Ерт/Арт – ғаламдық жөн-жосық пен рет заңы. Қазақ тілінде оның тағы бір туысы сақталған. Ол – «рет» сөзі (реттеу, реттестіру, реттілік, ерт - рет), орыс тіліндегі ряд сөзі де (порядок) оның «туысы», бірақ қазақ ерт сөзінің ең негізгі параллелі үндірандық «артта» (рта), «рита» сөзі...» Осы жерде Серікбол Қондыбайдың лингвистикалық түйсігіне таң қалмау мүмкін емес. Шын мәнісінде сырт қарағанда, *ертте* сөзінің түбірі – «атқа салатын жабдық» *ер* сөзінен шыққан деп түсінуге болады. Егер *ертте* сөзінің түбірі *ер* зат есімі болса, оған зат есімнен етістік тудыратын жұрнақ *-ле* (ер-ле) түрінде жалғанған болар еді. Бірақ *ерле* емес, *ертте*, сөздің түбіріне *ерт* құрылымы сұранып тұр. Бірақ аттың ерт-тұрманына қатысты *ерт* түбірі қолданыста жоқ. Бұл туралы зерттеуші: «Бүгінгі тілдегі «ер» сөзіне әртүрлі жұрнақ-жалғаулар жалғанар болса, ол – ерлеу, ерге, ерден, ермен, ерлер, ерік, ерлік, ерім, ерің, ердікі болып шығар еді. Байқалып тұрғандай, бірде-бір ж-ж «т» дыбысын қажетсініп тұрған жоқ. Бұл ер – ерт – ерттеу сөзінің көне мағынасы бар екендігін көрсетеді» [12, 345], – дейді. Қалай болғанда да, *ер* мен *ерттеу* сөздерінің ортасында аралық *ерт* тұлғасы бар екені сөзсіз.

Ғалымның: «Жабайы, асау ат – хаос, тәртіпсіз ғалам. Оны қолға үйрету немесе ерттеу – хаосты жойып, тәртіп пен космосты орнату болмақ», – деген сөзінен шығатын қорытынды – атты ерттеу – хаостан космосқа өту, өркениетті орнату.

Жылқының мифологиялық бейнесі Маңғыстау сакралды кеңістігінде қалай көрініс берген? Бұл туралы біздің 2020-2022 жылдарда жүргізген ғылыми-танымдық экспедиция материалдары не дейді?

Қазақтың танымал этнограф-зерттеушісі С.Әжіғали атты құрбандыққа шалу немесе оны қайтыс болған иесімен бірге көму – энеолит кезеңіндегі адамдардың мифологиялық танымында бар екенін айтады. Зерттеуші Маңғыстау мен Үстірттен ұшырасатын мола басындағы ат байлайтын бағанға ұқсас ағаш құлпытастарды Еуразияны мекендеген көшпелілердегі жылқыны күн тәңірімен, о дүниемен, ат байлайтын бағанды «әлемдік дүние ағашымен» байланыстаратын жылқы культіне қатысты түсіндіреді. «Құлпытас – құрбандыққа арналған аттарды байлайтын баған – дүние ағашы ертедегі адамдардың мифологиялық танымындағы құрбандық бағаны – өмір ағашы идеясының кейінгі стеллалардағы эволюциясына куә болады» [13, 123-143], – дейді.

Адамдарды атымен бірге жерлеу үрдісі сақтарда, сарматтарда, түркілерде болғандығын археологиялық зерттеулер дәлелдейді (14, 62). Ғылыми деректер бойынша, ерте замандардағы батырларды атымен бірге жерлеу рәсімінің жұрнағы мұсылман дінінің тыйымдарына байланысты, кейінгі кезеңдерде құлпытасқа не кесене қабырғасына аттардың суретін салумен жалғасын тапқан.

Маңғыстау мен Үстірттегі қабір басындағы суреттердің басым көпшілігі жылқыларға арналады. Зерттеу барысы анықтағандай, аталған петроглифтердің жасы XVIII-XIX ғасырларды, яғни Маңғыстаудың адай кезеңін қамтиды. Бұл көшпенді жауынгер тайпа ретінде адайлардың дәстүрлі сурет өнерінде жылқы аса маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Маңғыстау петроглифтерін зерттеген З.Самашев пен Ж.Жетібаевтің еңбегінде Маңғыстау мен Үстірттегі жерлеу орындарында жылқы бейнелеріне сәйгүлік (адай жылқысы) және қазанат тәрізді қазақтың асыл тұқымды жылқылары алынғандығы айтылады [7, 20-21].

2020-2022 жылдардағы далалық экспедиция барысында 20-дан астам жерлеу орындарындағы петроглифтер зерттелді. Құлпытастар мен кесене қабырғаларына салынған жылқы суреттерінен байқағанымыз, ұрғашы биелерге қарағанда, еркек жылқылар (айғырлар) көп кездеседі (1-сурет). Ал бие (ұрғашы жылқы) бейнеленген санаулы ғана құлпытастар болды. Соның бірі – Қарағашты әулие қойылымындағы күмбезді (2-сурет) қабырғасына салынған «бие сауу» деп атауға болатын сюжетті сурет. Суретте биенің шоқтығына ұзын құрық сүйеліп, саууға дайындалған, биенің артқы аяқтарының арасы алшақ, саудыруға бейімделген бие екені байқалады. Жалпы, үйретілген биенің басын байламай, құрық сүйеп қойып сауу – Маңғыстау өңірінде бар үрдіс. Құрық – жылқыны бағындыратын бірден-бір киелі құрал. Оның да ар жағы өмір ағашымен байланысты. Үй артында жылқы байлайтын бағанды қазақтар *мама ағаш* дейді. *Мама ағашы*, *мама бие* атауларындағы *мама* сөзі Ұмай Ана ұғымымен байланысты. Бұл да жылқының Тәңірлік, аспандық, ана дүниелік сипатын танытады. Өмір ағашы ислам дініндегі сидрат аль-мунтаха – пейіште өсетін ғажайып ағаш туралы түсінікпен астасады.

1-сурет. Ат үстіндегі адам,
Қарауылкүмбет (XIV-XVII ғ.)
Маңғыстау обл.

2-сурет. Бие сауу. Қарағашты әулие.
(XV-XVIII ғғ.) Маңғыстау обл.

«Өлілер еліндегі» жылқылардың дені ерттелмеген, үстінде иесі жоқ тұл немесе тағы жылқыларды елестетеді. Бұндай суреттердің семантикалық кеңістігі нені меңзейді? С.Қондыбайдың «жылқы - космос» концепциясына сүйенсек, үстінде иесі жоқ тұл ат – өлімнің символы. Ғалымның «аттың ерттелмеуі – оның адамзат құрығына түспеген тағылығын, еркіндігін көрсетеді» деген жоғарыдағы пікіріне сүйенсек, қабір басына салынған жылқы бейнесі хаос, яғни өлілер дүниесін меңзесе керек.

Маңғыстау жерлеу орындарында бейнеленген жылқылардың көпшілігінің мойнында тұмар немесе қоңырау бар.

Аттың мойнына тұмар не қоңырау тағу – аттың құрбандыққа арналғандығының белгісі. Этнограф ғалым С.Әжіғали «ертеде сақтар (скифтер) құрбандыққа шалатын атты байлайтын бағанға қоңырау іліп қойған. Сақ қорғандарынан табылған ат-әбзелдері мен аттың қаңқасының жанындағы қоңыраулар – осының дәлелі» [13, 175], – дейді. Сондай-ақ, жылқы сияқты киелі жануарға көз тимесін деп, мойнына тұмар байлап қоятын да ырым болған [7, 21-22]. Ат пен тұмардың киелі байланысы А.Медоевтың еңбегінде берілген Айрақты тауындағы сурет-композицияда жақсы көрініс тапқан [2, 75-76 кестелер].

Маңғыстаудың тасқа басылған тілсіз мәтіндеріндегі (бейвербалды) әлем, жаратылыс туралы таным Маңғыстау жырауларының ауызша тілмен жеткен тілдік (вербалды) мәтіндеріндегі космогониялық таныммен ұштасып жатырғанының бір мысалы – жылқының сакралды бейнесіне қатысты ақпарат. Қабір басындағы тұмар тағылған аттың суреті құрбандық, о дүние, өлім сияқты сакралды сипатқа ие болса, жыраулардың поэтикалық тілінде тұмарлы ат – жүйріктіктің, көптің ортасынан бөлініп шыққан даралықтың символы. Маңғыстаудан шыққан «адайдың 5 тақтағының» бірі – Ақтан жырау өзінің ақындық, шешендік болмысын:

Жылқы ішінде шұбармын,
Шұбарға таққан тұмармын,
Өзім шұбар болған соң,
Әр-бері сөйлеп қызған соң,
Топтан ойнап шығармын...

Мен – байрақты жүйрік саңлағың, – деп сипаттайды [11].

Шұбар сөзінің семантикасында әрі сындық әрі заттық мағына сыйдырылып берілген. Шұбар – өзгеге ұқсамайтын бөлекше түр. Шұбардың сипатын оған таққан тұмар ұғымы өзектендіре түседі. Тұмар – қасиеттілік, киеліліктің белгісі, ерекше жаратылыс иелеріне көз тимесін деп, жаман күштерден сақтау үшін тағылатын белгі.

3-сурет. Қоңырау тағылған ат.
Шекем Мейіз (XIX ғ.)

4-сурет. Тұмарлы ат мінген адамдар.
Қарауылкүмбет (XV-XVII ғғ.)

Халықтық таным бойынша, жылқы – байлықтың, сән-салтанаттың символы. Ал еркек жылқылар (айғыр) көбею, өсіп-өнуді білдіреді. Сол арқылы қазақтың қайтыс болған адам туралы «арты қайырлы болсын» деген тілегінің астары байқалады. Яғни құлпытасты

безендіруші тұлға (шебер) марқұмның артындағы ұрпақтарына сән-салтанат, байлық, көбею тілейді.

Қазақта ат мифологиясының ежелден бар ұғым екенін дәлелдеуге арналған зерттеулерін Серікбол «Маңғыстаудың суын айғырлары» туралы ғажайып түсінікке әкеліп тіреді. «Су жылқылары – орталық еуразиялық жұрттардың мифтік дәстүрлерінде бар бейне. Әдетте, осы бейнені шығу тегі жағынан «үндіеуропалық», немесе «үндірандық» деп оқшаулағанымен, осындай түсінік түркі-моңғол халықтарының да, Кавказ жотасының екі бетін мекен еткен халықтардың да (грузин, адыге т.б.) фольклорлық мұрасында кеңінен сақталған» [1, 38], – дейді.

Қазақ мифологиясының негізін қалаған ғалым: «Су жылқысы мифтік бейнесінің арғы жағында, шығу тегі жағынан үндіеуропалық бола алмайтын жылан (су жыланы, су айдаһары) культі жатыр. Нақ осы суда өмір сүретін, аспанға да ұша алатын қанатты жылан (айдаһар) бейнесі энеолит заманындағы атты қолға үйретіп, оны көлік ретінде де пайдалана бастаған халықтардың жаңа мифологиясында «су жылқысы бейнесінің қалыптасуына негіз болды» [1, 38], – деп, су жылқыларының шығу тегін жаңаша пайымдайды.

Су жылқылары туралы мифологиялық түсініктің түпкі төркінін су жыланымен байланыстырудың қисынын тағы да Маңғыстау петроглифтерінен көреміз.

1993 жылы Ақтау қаласынан 7 км жерде орналасқан ежелгі Қосқұдық 1, 2 (б.з.д 4000 жылдар) қонысына қазба жұмыстарын жүргізген археологтар үй қабырғасына айналған жартаc кертпешінің баспалдағында екі жыланның бейнесін байқаған. Суреттердің ені 1,5-2 см терең науа түрінде салынған. Бастары ойық шеңбермен берілген. Жыландар бойлық бойымен бастары солтүстік бағытқа қарап жорғалап бара жатырған тәрізді (5-сурет) [9, 69].

5-сурет. Қосқұдықтан табылған қос жылан бейнесі

Мифологтар жыланды су стихиясымен байланыстырады. Су жылан – кейінгі су жылқыларының архетиптік бейнесі деп болжаймыз.

«Теңіз жылқыларының» мифологиялық бейнесі өте ежелгі түсінік ретінде Еуразияның біршама халықтарының фольклорында кездесетіні рас. Дегенмен «теңіз жылқысы» деген жалпылама атаудың нақтыланып, «суын айғыр» деген атқа ие болуы, оған қатысты оқиғалардың кеңістік, уақыт, қатысушы тұлғалар жағынан нақтылана түсуі тек Маңғыстау өңіріне тән деп батыл түрде айта аламыз. Сондықтан С.Қондыбайдың су жылқылары туралы мифологиялық танымды Каспий теңізі жағалауындағы халықтарға телуі, соның ішінде, Маңғыстаулықтардың орны ерекше деп көрсетуі қисынға келеді.

Мысалы, суын айғыр туралы аңыздардың бірі Маңғыстауды жайлаған адай тайпасынан шыққан руы Ескелді Саназар байдың есімімен байланысты болуының өзі қызықты дерек. Аңыз бойынша, Саназар байдың қанатты тұлпары болыпты, ол судан шыққан суын

айғырдың ұрпағы екен-мыс. Саназар бай өзінің байлығымен қоса жомарттығымен, елге қайырымдылығымен Маңғыстау тарихында аты қалған тұлға. Маңғыстаудың қария әңгімесінде «Адайға қайыры тиген 5 Назар» деген тіркес бар, солардың бірі – Саназар бай. Саназар байға салынған кесене Сейсем ата пантионында әлі күнге дейін жерлеу архитектурасындағы өзіндік орны бар ғимарат ретінде аталады.

Сондай-ақ, маңғыстаулық Әбіл мен Бөкенбай батырлардың теңіз жылқыларын ұстағаны туралы аңыз сақталған. Аталған екі адам да Маңғыстау тарихындағы танымал тұлғалардың ұрпағы.

Суын айғырдың Маңғыстаудың меншігіндегі «төл образ» екендігінің тағы бір дәлелі суын айғырдың» - поэтикалық образы. Суынның көркем образы ноғайлы жыр-дастандарында және ноғайлы жырларының бірден-бір мұрагері Маңғыстау жыраулары тілінде кездеседі. Мысалы, Шалкиіз жыраудың «Ер Шобан» жырында:

Түменді бұзған ер де бар,
Суын түсті жүйрік бар, – деген образ бар.

Қазақ диалектологиясын зерттеуші Ә.Нұрмағанбетов «суын» – жүйрік атқа айтылатын теңеу» дей келіп, осы сөздің төркінін көне түркі тілдеріндегі «бұғыны» білдіретін *сағын* немесе «садақ оғын» білдіретін *согунь* сөздерімен байланыстырады [15, 58].

Адайдың 5 тақтағының бірі – Нұрым жырау Шыршығұлұлы:

Сақыраның мен Нұрымы,
Су тағының құлыны,
Сұбұханның құлымын,

Тайпалмас жүйрік жорғасы [16], – деп, судан шыққан суынның (су тағысы) құлыны, Алланың (Сұбұхан) құлы деу арқылы өзінің тылсым тектілігін, ешкімге ұқсамайтын даралығын сипаттайды.

Халық танымындағы жылқының ақындықпен баламаланып берілетін образы оның ауызша поэзиясында жақсы көрініс тапқан. Себебі: «Ауызша сөйлеу мәдениеті қоғамның ортақ меншігі болып табылатын дайын өрнектерді поэтикалық тәжірибеде бекіту арқылы қалыптасады» [17, 134].

Жыраулар тілінде жылқы бейнесі ақындық, жыраулықтың поэтикалық образын жасауда өнімді қолданылады. Яғни жырау өзінің асқақ бейнесін жылқымен ғана теңестіреді. Жыраудың сөзге, өлеңге жүйріктігі жылқы малымен ассоциацияланып, жылқының түрін, қасиетін сипаттайтын *жүйрік*, *жорға*, *шұбар*, *саңлақ*, *бәйгекер*, *тұлпар*, *су тағының құлыны* сөздерінің образдық өрісінде сипатталады немесе «ақындық – жүйріктік» концептісінің бір кілт сөзі – жүйрік, яғни жылқы:

(Мен) Жорғамын сүргін басқаны-ай,
Таусылмайтын сарқылып,
Мен ежелгі жүйрікпін,
Алдына қара салмаған...
Айтулы жүйрік мен едім,
Салдырмай қамшы ұмтылған... (Сәттіғұл Жанғабылұлы) [18]

Жүйрік жылқыға тән қимыл-қозғалыс та өзінің сән-салтанатымен шешендік пен шайырлықтың, асқан жыршылықтың белгісі ретінде жыр контексіне алынған:

Жорғамын сүргін басқаны-ай...
Хас жүйріктің белгісі
Дуды көрсе, жұлқынған
Айтулы жүйрік мен едім,
Салдырмай қамшы ұмтылған...

Сақыраның мен Нұрымы, –
Тайпалмас жүйрік жорғасы... (Нұрым Шыршығұлұлы) [19, 284].

Жорға – жылқының ерекше сәнді жүрісі. Қазақ тіліндегі «жорға жүріс», «жорға бәйге», «үстінен су төгілмес жорға» тіркестерінен жорға сөзінің эксп-рессивті, эстетикалық ренкі байқалады (жағымды, әдемі, сұлу).

Түркі халықтарынан башқұрттарда, хакас, тувада, Каспий бойын жайлаған қазақтарда (Маңғыстау) мифологиялық теңіз жылқысы – суындар туралы аңыз кең жайылған. Бірақ, бір қызығы, Маңғыстау мен Үстірттегі «өлілер шығанағында» сақталған петроглифтерде қанатты жылқылар көрінбейді.

Серікбол «теңіз жылқылары», «суын айғырлар» туралы жан-жақты талдау жасай келіп, сөз соңын: «Ақтау қаласында, теңіз жағасында қоладан құйылған суын айғырдың не суын биенің ескерткішінің орнатылғанын көре аламыз ба? Күндердің күні солай болатынына үміттенгіміз келеді» [1, 41], – деп аяқтайды.

Қорытынды. Жылқы культінің немесе «теңіз жылқылары» туралы мифологиялық түсініктің түркілік генезисін бірнеше ғылыми зерттеулер контекстінде қарастыруға арналған бұл еңбектің маңызы мынада: зерттеушілер көрсеткендей, Евразия даласында жылқыны қолға үйрету – адамзат өркениетінің бастауы болды. Жылқы туралы неғұрлым ежелгі танымның сақталуы, сол халықтың осы өркениетке қаншалықты үлес қосқанын білдіреді. Мал-мүліктің жекеменшіктілігін білдіретін таңба салу үрдісі де жылқы малымен байланысты. Таңбаны меңгеру – жазуды ойлап табудың алғашқы белгісі. Тас дәуірінен бастау алатын петроглифтерде жылқы бейнесі маңызды орын алады. Маңғыстау петроглифтерінде жылқы бейнесі ХІХ ғасырға дейін кездеседі және көне түркілік танымды білдіретін мазмұнға бай. Сонымен бірге тек Маңғыстау өңірінде «суын айғыр» бейнесі аңыз бен ақиқат арасында нақты кеңістік, уақыт, тарихи тұлғалар қатысуымен жасалған, поэтикалық образға айналған. Жылқы культіне қатысты осынша мәліметтерді бір жерге шоғырландырып, жылқының түркілік генезисі туралы қорытынды пікір айтуға С.Қондыбайдың «ерт» түбіріне қатысты ғылыми жоғарыдағы тұжырымы негіз бола алады.

Арғықазақ мифологиясының негізін салушы, Маңғыстаудың мыңдаған жылдық тарихын «мифологиялық танымды тарихи, географиялық, фольклорлық, лингвистикалық мәліметтермен ұштастыра отырып» зерттеу арқылы өлкетану ғылымына тыңнан жол салған, өз заманынан оза туған ерекше талант иесі Серікбол Қондыбайдың суын айғыр туралы болжамдары ұрпақ санасына рухани сәулесін түсіріп, қазіргі кезде Каспий теңізінің жағалауында қоладан құйылған суын айғыр бейнесі тұр.

Маңғыстаудың байырғы тұрғындары «суын айғыр» туралы атадан балаға жеткен әңгімелерді аңыз деп есептемейді, күні кеше осы топырақта тұлпарларының ізін қалдырған жауынгер рухты батыр әрі табиғатпен етене араласып, жаратылыстың ғажайып сырларын меңгерген терең білімді аталарының күнделікті тірлігінде кездесіп тұрған құбылыстар ретінде қабылдайды.

Мақала ҚР ҒЖБМ грантымен қаржыландырылатын «АР19680234 «Маңғыстау топономастикалық ареалы: тарихи топонимия, топобейнелер және оларды интерпретациялау» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 7-том. Маңғыстау-нама. – Алматы: «Арыс», 2008. – 448 б.
2. Медоев А.Г. Гравюры на скалах. Алма-Ата: «Жалын», 1979. - 176 с.
3. Арғынбаев Х. Қазақ халқындағы семья мен неке /тарихи-этнографиялық шолу. - Алматы: Ғылым, 1973. – 327 б.
4. Шалабаев С., Өмірбаев Е., Сыдықов Қ. Маңғыстау. - Алматы: «Қазақстан», 1973. – 220 б.
5. Кыдыралин У.С. Культура и быт казахов дореволюционного Мангышлака. Автореферат докторской диссертации. - Алма-Ата, 1975. – 35 с.
6. Аджигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). - Алматы: «Ғылым», 1994. -354 с.
7. Самашев З., Жетібаев Ж.Қазақ петроглифтері. Алматы: «Иль-Тех-Кітап», 2005. – 134 б.

8. Тілеубердиев Б. «Жылқы, түйе» атауларының қазақ ономастикалық кеңістігінен алатын орны. // Изденіс. - 2006. - №1. -154-158 б.
9. Артыкбаев Ж., Нурдаулетова Б.И., Аймұхамбет Ж.Ә., Төлеген Б., Моллаканатағұлы С. Кулбаев Н., Сапарбайқызы Ш., Шохаев М. Маңғыстау сакралды мәтіндерінің концептуалды кеңістігі: монография. - Астана: MAGZHAN, 2022. – 240 б.
10. Чайлд Г. Расцвет и падение древних цивилизаций. — М.: ЗАО «Центрполиграф», 2012. — 384 с.
11. Яценко С.А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. – М.: «Восточная литература», 2001. -192 с.
12. Қоңдыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. - Алматы: «Арыс», 2008. – 376 б.
13. Ажигали С. Мемориальные камнерезные памятники кочевников Арало-Каспия как историко-этнографический источник // Интеграция археологических и этнографических исследований: сборник научных трудов - Нальчик; Омск: Изд-во ОмГПУ, 2001. - С. 246-250.
14. Археологические памятники Казахстана. - Алматы: «Наука», 1978. – 62 с.
15. Нұрмағанбетов Ә. Түркіменстандағы қазақтардың тілі. - Алматы: «Ғылым», 1972. – 216 б.
16. Тіл таңбалы ақындар. Т 1. - Ақтау: «Printing House», 2016. – 432 б.
17. Nurdauletova B., Aimukhambet Z., Saparbaikyzy S., Kamarova N., Tolegenuly B. The effect of traditional and online learning approaches on the survival and transmission of the oral culture, students' attitude and national values. // International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST), 2023. - 11(1), p.133-155.
18. Тіл таңбалы ақындар. - Ақтау: «Printing House», 2016. Т 3. – 416 б.
19. Нұрдәулетова Б.И., Нұржан А. Жерлеу орындарындағы суреттердің сакралды семантикасы (Маңғыстау аймағы мысалында). // «Керуен» ғылыми журналы. 2022. - №3. - 76-том. – 61-76 б.

References

1. Khondybay S. Tolyk shygarmalar zhinagy. 7-tom. Mangystau-nama [Full collection of works. Vol.7. Mangystau-nama] («Arys», Almaty, 2008, 448 p.). [in Kazakh]
2. Medoev A.G. Grafyury na skalah [Engravings on the rocks] («Zhalyn», Alma-Ata, 1979, 174 p.). [in Russian]
3. Argyrbaev Kh. Khazakh halkhyndagy sem'ya men neke tarihi-etnografyalykh sholu [Family and marriage in the Kazakh people historical ethnographic review] («Gylym», Almaty, 1973, 327 p.). [in Kazakh]
4. Shalabayev S., Umirbayev E., Sydykov K. Mangystau («Kazakhstan», Almaty, 1973, 220 p.) [in Kazakh]
5. Kydyralin U.S. Kul'tura i byt kazahov dorevolucionnogo Mangyshlaka [Culture and life of pre-revolutionary Kazakhs Mangyshlaka]. Abstract of doctoral dissertation, Alma-Ata, 1975, 35 p.). [in Russian]
6. Azhigali S. Genezis tradicionnoj pogrebal'no-kul'tovoj arhitektury Zapadnogo Kazahstana (na osnove issledovaniya malyh form) [Genesis of the traditional funerary-cult architecture of Western Kazakhstan] («Gylym», Almaty, 1994, 260 p.). [in Russian]
7. Samashev Z., Zhetibaev Zh. Khazakh petroglifleri [Kazakh petroglyphs] («Il-Teh-Kitap», Almaty, 2005, 134 p.) [in Kazakh]
8. Tileuberdiev B. «Zhylykhy, tuje» ataularynyng khazakh onomastikalykh kengistiginen alatyn orny [Place of the names «horse, camel» in the Kazakh onomastic space], Izdenis [Search], 1. 154-158 (2006). [in Kazakh]
9. Artykbaev Zh., Nurdauletova B.I., Aimuhambet Zh.A., Tolegen B., Mollakanagatuly S. Kulbaev N., Saparbaikyzy Sh., Shohaev M. Mangystau sakraldy matinderining konceptualdy kengistigi: monografiya [Conceptual space of Mangystau sacred texts: monograph] («MAGZHAN», Astana, 2022, 240 p.). [in Kazakh]
10. Chaild G. Rascvet i padenie drevnih civilizacij [Rise and fall of ancient civilizations] («Centropoligraf», Moscow, 2012, 384 p.). [in Russian]
11. Yatsenko S.A. Znaki-tamgi iranoiazыchnykh narodov drevnosti i rannego srednevekovia [Signs-tamgas of the Iranian-speaking peoples of antiquity and early middle ages] («Vostochnaja literatura», Moscow, 2001, 192 p.). [in Russian]

12. Kondybay S. Kazak mifologiyasyna kirispe [Introduction to Kazakh mythology] («Arys», Almaty, 2008, 376 p.). [in Kazakh]
13. Ажигали С. Memorial'nye kamnereznnye pamyatniki kochevnikov Aralo Kaspiya kak istoriko-etnograficheskij istochnik [Memorial stone-cutting monuments of nomads Aral-Caspian as a historical and ethnographic source], Integraciya arheologicheskikh i etnograficheskikh issledovanij: sbornik nauchnuh trudov [Integration of archaeological and ethnographic research: collection of scientific papers] (Publishing House of OmGPU, Nalchik; Omsk, 2001, P. 246-250). [in Russian]
14. Arheologicheskie pamyatniki Kazahstana [Archaeological monuments of Kazakhstan] («Gylym», Almaty, 1978, 190 p.). [in Russian]
15. Nurmaganbetov A. Turkimenstandagy khazakhtardyng tili [The language of Kazakhs in Turkmenistan] («Gulum», Алматы, 1972, 216 p.). [in Kazakh]
16. Til tangbaly ahyndap [Poets with language symbols]. Vol. 1 («Printing House», Aktau, 2016, 432 p.). [in Kazakh]
17. Nurdauletova B., Aimukhambet Z., Saparbaikyzy S., Kamarova N. Tolegenuly B. The effect of traditional and online learning approaches on the survival and transmission of the oral culture, students' attitude and national values, International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST), 11(1), 133-155 (2023).
18. Til tangbaly ahyndap [Poets with language symbols] Vol. 3 («Printing House», Aktau, 2016, 432 p.). [in Kazakh]
19. Nurdauletova B.I., Nurzhan A. Zherleu oryndaryndagy suretterding sakraldy semantikasы (Mangystau aimagy mysalynda) [Pictures of burial places sacred semantics (in the example of the Mangystau region) Keruen gylymu zhurnaly [Keruen scientific magazine], 3 (76), 61-76 (2022). [in Kazakh]

Б.И. Нурдаулетова, О. Аманкосов

*Каспийский университет технологии и инжиниринга им Ш.Есенова
Акtau, Казахстан*

Тюркский генезис «морского коня» по Серикболу Кондыбаю (на основе сакральных текстов Мангистау)

Аннотация. В мангистауских сакральных текстах (петроглифах, эпитафиях, надписях) образ коня занимает особое место. В фольклоре народов, проживающих вблизи Каспийского моря, существует мифологическое понятие «морской конь». «Водяной жеребец», выходящий из воды, на языке жырау используется как символ скорости.

В статье рассматриваются исследования казахского краеведа, географа, этнографа, мифолога Серикбола Кондыбая относительно «морского коня» в тюркской мифологии. Серикбол Кондыбай говорит, что корень слова «ерттеу» в казахском языке связан со словоформой «ерт» и его первоначальное значение - «порядок». Говорят, что приручить лошадь — значит приручить лошадь, тем самым переместившись из хаоса в космос. В данной статье мнение Серикбола дополнено данными этнографических, археологических, фольклорных исследований и проанализировано. Даны научные сведения о тюркском генезисе культа коня, которые дополняют историко-лингвистические, познавательные-фольклорные исследования С. Кондыбая. В результате исследования было предложено окончательное мнение о том, что «приручение лошади является началом человеческой цивилизации».

В качестве документального материала для статьи использованы материалы полевой экспедиции, организованной в 2020-2022 годах в рамках научного проекта «AP08856996 Концептуальное пространство сакральных текстов Мангистауской области (описательные тексты, эпитафические тексты, петроглифы)».

Ключевые слова: Серикбол Кондыбай, водяной жеребец, хаос, древо жизни, жертвоприношение, амулет, колокольчик.

B.I. Nurdauletova, O. Amankosov

*Sh. Esenov Caspian University of Technology and Engineering,
Aktau, Kazakhstan*

Turkic genesis of “seahorses” according to Serikbol Kondybai (based on sacred texts of Mangystau)

Abstract. In Mangystau sacred texts (petroglyphs, epitaphs, inscriptions), the image of a horse occupies a special place. There is a mythological concept of the «sea horse» in the folklore of the peoples living near the Caspian Sea. «Water stallion» coming out of the water is used as a symbol of speed in the language of giraffes.

The article examines the researches of the Kazakh local historian, geographer, ethnographer, mythologist Serikbol Kondybai regarding the «sea horse» in Turkish mythology. Serikbol Kondybai says that the root of the word «ertteu» in the Kazakh language is connected with the person «ert» and its original meaning is «order». He said that to saddle a horse is to tame a horse, thereby moving from chaos to space. In this article, Serikbol's opinion was supplemented with ethnographic, archeological, folklore research data and analyzed. Scientific information was given on the Turkish genesis of the horse cult, which complements S. Kondybai's historical-linguistic, cognitive-folkloric research. As a result of the study, the final opinion was proposed that «the domestication of the horse is the beginning of human civilization.»

As documentary material for the article, materials of a field expedition organized in 2020-2022 as part of the scientific project «AP08856996 Conceptual space of sacred texts of Mangystau (zhyrau texts, epitaph inscriptions, petroglyphs)» were used.

Keywords. Serikbol Kondybai, water stallion, chaos, tree of life, sacrifice, amulet, bell.

Авторлар туралы мәлімет:

Нұрдаулетова Б.И. – ф.ғ.д., профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан.

Аманқосов О. – магистрант, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан.

Nurdauletova Bibaisha – Doctor of Philology, Professor, Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Amankosov Ongarsyn – Master's student, Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Т.Б. Сағымжанова¹, Н.Б. Сағындық¹, Е.Алкая²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

²Фырат университеті, Елязыг, Түркия
E-mail: talshyn_s.95@mail.ru, ealkaya16@gmail.com

«Хұсрау-Шырын» поэмасы және түркі халықтарының эпикалық мұрасы

Аңдатпа. Мақалада ислам мәдениеті кезіндегі түркі өркениеті жетістіктері мен шығыстық классикалық әдебиет үрдісін сабақтастырдық. Шығыстық қисса-дастандарды зерттеуші-ғалым А. Қыраубаева қисса-дастандар хақында олардың тууы мен қалыптасуы тұрғысынан талдай келіп, қисса-дастан жанрының ежелгі әдебиетімізде ХІІІ-ХІҮ ғасырларда туып, ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бірінші жартысында дамып-қалыптасқанын дәлелдейді. Мақаланың негізгі идеясына айналған шығыстық қисса-дастандардың арасынан ең бастысы ретінде «Хұсрау-Шырынды» алғанымызбен, сол дәуірдегі бірқатар еңбектер де талданды. Өйткені, түркі халықтарының эпикалық мұрасын құрайтын тарихтың терең қойнауы бәрімен тығыз байланысты.

Мақаланың негізгі бөлімі шығыстық қисса-дастандар мен ғашықтық жырлар өзіндік стилі мен сюжет дамуы қалыптасқан жанр ретінде тарих қойнауынан нәр алып, ХХ ғасырдың басына дейін жалғасқан сөз өнерінің үлкен бір саласы екендігін ұғындырады. Қорытынды бөлімде қазақтың терең тарихындағы ғашықтық дастандарындағы ұқсастықтары мен негізін салыстырмалы түрде қарастыра отырып түйін шығарамыз. Әлемдік ғылымның зерттеу нысанына айналған шынайылық пен фольклордың арасындағы байланыстың қаншалықты нығыз орналасқанына қорытынды бөлім нақты анықтама береді.

Түйін сөздер: фольклор, типология, жанр, назирашылдық, ұқсастық, ғашықтық жырлар, дәстүр.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-99-108>

Кіріспе. Қазақтың сан ғасырлық тарихындағы әдебиеттің ауқымы өте кең. Жүздеген, тіпті, мыңдаған жылдардың қойнауына кеткен ғашықтық жырлардың зерттелуі әлі болсын тереңдеуді талап етеді. Зерттеу барысында түркі халықтарының ұлы мұрасы саналатын фольклордың біртарапты пікірге орныға алмауының өзіндік себептеріне тоқталамыз. Ә.Қоңыратбаевтың «Қазақ эпосы және түркология» оқулығы түркі халықтарының жырларындағы өзара байланыстарды ұғындырса, Қ.Өмірәлиевтің «Көне түркі әдеби ескерткіштері туралы зерттеулер» еңбегі жырлардың таңбалық қасиетін символдармен байналыстырады. Шығыс елдеріндегі біршама жырлардың шығу уақыты мен оқиғасы да сәйкес келетін жағдайлар көптеп келеді. Бір дастанның бір дастанға әсер ететін кездері де болады. «Жүсіп-Зылиқа» дастаны, «Хұсрау-Шырын» дастаны, «Фархад пен Шырын» дастанының арасындағы өзара байланыс осы кезге дейін де қарастырылып келді. Бірақ та, нақты бағасын әлі күнге дейін күтіп жүргенге ұқсайды. Әртүрлі оқиғалардың сарындас келуі тегіннен тегін емес. Оған семантикалық сипат беретін болсақ, талай жыл бұрынғы оқиғалардың осы заманмен байланысын да ұғар едік. Зерттеуші Н. Келімбетов өз еңбегінде былай дейді: «түпнұсқаның жанры мен негізгі ерекшеліктері сақталып отырған. Міне, Құтб ақын «Хұсрау-Шырынды» аударғанда дәстүрлі тақырыпқа шығарма жазудың осы әдісін

шебер қолданған. Ол түпнұсқадағы идея мен сюжетті, мазмұн мен форманы, дастанның көркемдік ерекшеліктерін сақтай отырып, оған өз дәуірінің XIV ғасырдағы Алтын Орда мемлекетінде орын алған әлеуметтік құбылыстарды табиғи түрде енгізе білген»[1, 32]. Низами ақынның айтуы бойынша: «Ұлы ақындар бір-бірінен сөзбе сөз емес, идеялық тұрғыдан көшіріп отырған» [2, 2].

Мақалада қарастырылатын дастандардың барлығы көркем сюжетке, ықшам композициялық құрылымға негізделеді. Алайда, олардың түп – төркіні, мифологиясы көп жағдайда еленбей жатады. Ол туралы терең зерттеу жасаған М.Әуезовті айсақ болады. Зерттеуші ғалымның «шыққан ұясы» дегеннің астарында бүгіліп қалған ой, жеткізілмей қалған сөз жатқандай. Мүмкін ойдың толық айтылмауына кеңестік идеологияның ықпалы да болған шығар. Десек те, Мұхтар Омарханұлы ғашықтық дастандардың мифтік негіздерін меңзеген. Кейбір ғалымдар миф ұғымын адамзат дүниесінің сырын білмеген кездегі балалық сананың көрінісі деген пікір айтады. Бірақ бұл пікірді жоққа шығарған ғалымдар да аз емес. Адам санасының дамуында мифтік ойлау жүйесі маңызды рөл атқарады. Соның нәтижесінде мифтік пәлсапа ұғымы пайда болған жоқ па?! Яғни, мифті адамзаттың балалық санасының көрінісі емес, қиялы мен ой ұшқырлығының жетістігі деп қарастырғанымыз жөн.

Түркі халықтарының әдеби бай мұрасы ғасырлардың қойнауынан кең өріс алып, біздің осы заманымызға жеткені бәрімізге мәлім. Түркі тіліндегі шығармалардың осы заманға жеткен айқын тақырыптарының барлығы дерлік кіршіксіз махаббат туралы болды деу жаңсақ пікір болары сөзсіз. Зерттеуші Дербісалиевтің пікірінше: «Қандай халық болсын өзімен-өзі, оқшау тіршілік етпейді. Тұрмыстыққа жетілік оларды өзге халықтармен, әр түрлі елдермен саяси-экономикалық, әлеуметтік, мәдени қарым-қатынас жасауға мәжбүр етеді» [3, 141]. Өз заманына сай адамзаттың рухани құндылығына қарама-қайшы келетін адами қасиеттер де сол заманның шынайы көрінісіне сай келеді. Ғашықтық жырлардағы махаббат иелеріне жасалынған озбырлық сол кездердің өзінде-ақ жырға айналып халықтың жүрегінен жол тауып отырған. «Фархад-Шырын» ғашықтық дастанындағы Шырынның басынан кешкен қорлығы осының нақты дәлелі. Махаббат пен құлдық сананың арасындағы аражікті ашып көрсетпей, қайта сол замандағы патшалардың қыз баласына деген көзқарасын зәбірлік сипатта суреттеген. Зерттеуші-ғалым Ә.Қоңыратбаев оны өз еңбегінде былай келтірген: «Әрбір жырдың туған заманы, себебі бар. Шығысқа мәлім ұлы махаббат жырлары құлдық, одан қалса феодалдық заманда туған. Рас, жазба қиссаларда сарай, гаремде мыңдап қыз (кәнизек) ұстаған патшалардың әйелге жасаған қиянатын «сүйіспеншілік» деп жырлаған ақындар да болған. Олар әйелдің «адалдығы» дегенді марапаттаған». [4, 218].

Осы тектес шығармалардың да өркендеуі мен шарықтау шегі әртүрлі кезеңдермен сәйкес келсе де, бір сарынды жүйе жүруі мүмкін. Оған осындай тарихи оқиғалардың түрткі болуы әбден мүмкін деген қорытындыға келеміз. Айта кететін жайт, ғашықтық жырлардың атауы да өзге болып, оқиғасы ұқсас болуы мүмкін. Ол жазылған шығарманың ауқымдылығына байланысты. Мысалы, «Хұсрау мен Шырын» дастаны мен «Фархад пен Шырын» дастанының арасындағы байланыс әлі күнге дейін қызығушылық тудырады. Олардың ұқсас шығармалар екенінен бөлек, таным-түсініктің де ұқсастығы айқындалды. Осы тектес шығармалардың өмірге келуі исламға дейінгі әдебиет пен исламнан кейінгі әдебиеттің байланысының айқын көрінісі.

Осындай мәдениетаралық жетістіктерді кеңінен талдауға жету үшін мынадай негізгі міндеттер жүйесі жүйелі түрде қамтылған:

- «Хұсрау-Шырын» ғашықтық жырындағы Шырын бейнесі мен Хұсрау тұлғасын сол кезеңдегі басқа шығармалармен салыстыра суреттеу;
- Ислам мәдениетіне дейін пайда болған жаңа бағыттың әдебиетке әкелген әсерін анықтау;
- Шығармадағы кейіпкерлердің психологиялық жағдайына, рухани әлеміне мәтін арқылы талдау жасау;

- Қазақ әдебиетінің ислам дәуіріндегі эстетикалық өзгерістерге зерттеу жасау;
- Орта ғасырдағы шығарманың көркемдік-эстетикалық құндылықтар жүйесіндегі халықтық дәстүрдің орны мен рөлін анықтау.
- Шығыстық қисса дастандардың табиғатын, олардың зерттелуін негізге ала отырып, образдар жүйесін талдау;
- Әйел бейнесін зерттеудің ғылыми маңызы мен жаңашылдық сипатын ашу;
- Ғалымдардың тақырыпқа ұқсас еңбектерін талқылап, жұмыстарының мән-маңызын анықтау;
- Дастандардағы әйел бейнесінің бірнеше нұсқада, бірнеше кейіпте берілуін талқылау;
- ХХІ ғасырдағы әйел образы мен қисса-дастандардағы әйел образын салыстыра отырып, дастандардың тәрбиелік маңызын айқындау.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысының тақырыбын ашуда, оны зерттеуде, мәселенің шешімін табуда және мақсатқа қол жеткізуде әдебиеттің өзекті мәселелері мен тарихын зерттеген, зерттеп жүрген білікті әдебиеттанушы ғалымдардың еңбектері мейлінше кең пайдаланылды. Атап айтқанда, З.Қабдолов, М.Әуезов, С.Мұқанов, А.Қыраубаева, П.Бисенбаев, Ү.Субханбердина, Р.Бердібай сынды ғалым-зерттеушілердің еңбектері басшылыққа алынды. Сондай-ақ әдебиет мәселелерін қарастырған орыс, қытай, түркі ғалымдарының зерттеулері пайдаланылып, тиісті тұстарда сілтеме жасалып отырды. Қиссатану ғылымының зерттелуіне үлес қосқан бірнеше қазақ және әр ұлттық ғалым-зерттеушілердің еңбектері жарық көрген. М.Әуезов, С. Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, Е. Ысмайылов, Б. Шалабаев, М. Ғабдуллин, Х.Сүйіншәлиев, А. Қыраубаева еңбектерінде қисса-дастандардағы жалпы мәселелер сөз болса, оларды танып-білудің маңызы Б.Кенжебаев, З.Ахметов, М.Бөжеев, Ә.Қоңыратбаев, Ы. Дүйсенбаев, М. Ғұмарова, Р. Бердібаевтардың мақаласында кездеседі. Кейіннен Ш.Сәтбаева, С.Қасқабасов, Н.Келімбетов, Ө.Күмісбаев, Б.Әзібаева зерттеулерінде жалғасын тапты. Сонымен қатар, бұл дәуірде қисса-дастандар жинағы да шыға бастаған. Яғни, ескі мұраға деген көзқарас та біршама ғылыми бағытқа ауысып, түзеле бастаған болатын.

Талқылануы. Әдебиетті күрделі өнер дейміз. Бүтін бір дәуірдің айнасы іспеттес. Осы өнерде еркіндікті сезінгендер және ноқталағандар бар болатыны заң. Қай қоғамда да, қай дәуірде де бұл болған құбылыс және бола беретін құбылыс. Оқырманға не болса соны беріп, талғамын төмендетіп, әдебиетті арзандатпауға, құнын түсірмеуге жанашыр жандардың бірі жазушылар. «Суреткер үшін ең үлкен бақыт – халық ұмытпайтындай, халықтың жадында сақталып қалатындай шығарма тудыру» деген екен [5, 131]. Еліміздің тәуелсіздік алуы, тәуелсіздіктен кейінгі қоғамның дамуының тың өзгерістерге ұшырауымен қатар оның адамдар тағдырына әсері әдебиетте көрініп қана қоймай, басты тақырыпқа айналды. Адам мен адам болмысының табиғатын түсіну, рухани дүние мен жан-дүниесіндегі қатпарлы қалтарыстардың сыр-құпиясын ашуға деген талпыныс ұстанымдары туды.

Қазақтың сан ғасырлық әдебиеті бүгінгі күнге дейін сан тараптан қарастырылып, оның ішінде ежелгі дәуір әдебиеті тереңнен зерттелініп келгенімен, ежелгі дәуір әдебиетінің нақты бағасы жаңа кезең әдебиеттануында нақтылана қоймады. Мақала жұмысының нысаны болып отырған ежелгі дәуір әдебиеті кезеңі аясындағы ғашықтық жырлардың адам әлемін тереңнен таңуға деген талпынысымен ерекшеленетін туындылар. Қысқа әрі нұсқа келетін, тақырыптық-идеялық тұрғыдан жаңашыл көркем ізденістердің көрініс табуы, адам мен қоғам арасындағы мәселелер, мінез ерекшеліктері және де т.б өмірдің өзегіне айналған жайттар фольклорлық туындылар аясында көтеріліп келеді.

Біздің отарлану дәуіріміздегі әдебиет Абаймен басталды. Аспанды қара бұлт торлап келе жатқан еді. Жау іргеден алған уақытта, әдебиеттің заман ауқымынан шетке шықпайтыны белгілі. Абай шығармашылығында реализмнің негізгі орнын алып, тұтас кісі отарлану кезеңінде реализмнің үстемдік алатын жүйелерін себебі де, міне, осында. тәсілдері Біздің отарлану аласапыран дәуіріндегі әдебиетті көркемдік тағы да бір тұрғыдан «қарсылық көрсету кезеңіндегі қазақ әдебиеті» деп атауымызға болатын секілді. Жаугершілікте өжет те батыл, батыр бабаларымыз қан майданда өледі. Біреулер қорқып қаруын тастайды, бірақ өмірінің соңына дейін намыстың

отына күйіп өтеді. Енді біреулер жаудың дегенін істей бастайды. Жылап сықтағандар да, құр ұяйымға салынғандар да болады. Тағы жалғатай бір тобыры бойсынғанымен қоймайды, сатқын деген атақ алып, жауынан бетер өз жұртына өршелене шабады. Бұл – өмірде ғана емес, әдебиеттегі майданда да кездесетін комплекс.

Бүгінгі күнгі әдебиетімізге келер болсақ, аласапыран кезеңнің әдебиеті деп айтуға соңғы тұрарлық деңгейге жетті. Бұл – алдымызда келетін жана эпостық әдебиетке жол және салатын дәуір. Сондай кезеңдер эпостар дәуірінің соңғы сатысында да болған. Сыртқы шапқыншылыққа қарсы ту көтеріп, ереуіл атқа ер салған жыраулардың эпостан жырға кескін көшіп, Абай дәуіріне иек артқан поэзиясы дәл бүгінгідей өтпелі кезеңді қалыптастырған еді. Өтпелі дәуірдің айырмашылығы – алғашқы жүйеде сөсетінген әдебиет жаңа жүйе адам орнықтыруға ұмтылады. Өнер дегеніміз қожыраған ой мен шапшыраған сезімнің жаңа үндестігін табуға талпынады.

Қазіргі қоғамдағы болып жатқан аласапыран кезеңнің кесігін ежелгі дәуір әдебиеті де қағып тұр. Мен өзім қазақ әдебиетінің тарихын күллі қаламгерлердің рухани тарихы шығармашылыққа етіп жазғым келеді. Әдебиеттің дәстүр желісі сонда ғана он көрініс табады деп ойлаймын. Эпостар дәуірінен біздің бойымызда не қалды, уақыттанеден айрылды деп ойлаймын кейде. Бірақ Отарлану саясаты кезеңінде қандай күй кештік, қандай қасиетімізді бере алдық, шыққан биігіміз нақты қай деңгейде? Ендігі алдағы заманымыздағы мүмкіндіміз қандай? – деген сұрақтарға жауап іздегім келді.

Ендігі заманымыз қалай болғанда да өткенмен байланысты болары анық. Ежелгі дәуірдің ішіндегі ғашықтық дастандардың барлығымен байланысты қайтадан нығайтуымыз тиіс. «Хұсрау-Шырын» жырындағы негізгі идеяларды қазақ поэзиясына да әкелсе, артық етпесі анық. Десе де, сол замандағы түркі халықтарының бойындағы поэзияға деген ұлы сағынышы сезілетін жасырын емес. Ғашықтық жырлардың ішінде олардың барша халықтың мұңы мен мұраты жататыны анық. Осындай жырлар арқылы білдіріп отырған. Демек, бұл да бір саяси құрал. Р. Бердібай «Жүсіп-Зылиха», «Хұсрау-Шырын», «Ләйлі-Мәжнүн» «Таһир-Зухра» сынды іңкәрлік жырларын қазақ эпосы мен мәдениетінен бөліп алуға болмайтынын, бұлардың байырғы қазақ жырларынан еш кем түспейтінін айтады [6, 305].

«Егер қадғұда болсақ йа савүнчда
Кечар давран, қалурбыз біз окүнчда

Егер болсақ қайғыда я сүйініште
Өтер дәурен қалармыз өкініште

Барурбыз дуниадан барча начар
Йігітлікда савінчдін йахшы не бар

Өтерміз дүниеден барша нашар
Жігіттікте сүйініштен жақсы не бар» [7, 8].

Осы жердің өзінен сол замандағы арулар мен жігіттердің арасындағы қарым-қатынастың шекарасын сол кезгі халықтардың таным-түсінігі қалыптастырғанын байқай аламыз.

Одан кейінгі мәселе – әдеби байланыстардың арасында назирашылдық үлгінің кең етек алуы. Бұл түркілік таным-түсініктің ислам мәдениетіндегі шынайы көрінісі және діни рәсімдердің көптігі. Ол туралы атақты ғалым Ю.Б. Боревтің «Эстетика» кітабында былай делінген: «Мәдени тұрғыдан алғанда, мифтің шығу тегі рәсіммен тікелей байланысты, бірақ ол одан кейін де пайда болғандықтан, өз тегінен елеулі айырмашылығы бар» [8, 183]. Бір сюжетке жазылған бірнеше шығарма. Бірақ, барлығы бір уақытта жазылуы мүмкін емес. Арада бірнеше ғасыр, не бірнеше жылдар болуы мүмкін. Мысалы, парсы

халықтарының атақты Низамидің «Хұсрау мен Шырын» шығармасын 2-3 ғасыр салып, түркілердің атақты ақыны Құтб қыпшақ-оғыз тілінде жазып шығарды. Низамидің «Хұсрау мен Шырын» дастаны мен Құтбтың «Хұсрау мен Шырын» дастаны – нағыз назиралық үлгілегі ғашықтық шығарма. Әдебиетте бұндай құбылыстар көптеп кездесіп жатады. Оны Зерттеуші-ғалым Алма Қыраубаева өз еңбегінде былай сипаттайды: «Қыпшақ даласында қыпшақ ақыны Құтбтың «Хұсрау-Шырын» дастаны өмірге келді. XIII ғасырдың соңында үнді шайыры Амир Хосрау Дехлеви Низами поэзиясының желісімен өз поэмасын жазады. Ол Низами туындысының атауын кері айналдырып береді, яғни «Хұсрау мен Шырын» емес, «Шырын мен Хұсрау» және де «Хұсрау-Шырынның» басқа да назиралық нұсқалары бар екенін айта келіп, Жәмидің тек «Хұсрау-Шырынның» кейіпкерлерін алып, ал атауы «Парвиз бен балықшы» деп келетін нұсқасын келтіреді» [5, 343].

«Низами назмы йаңғы туз сөзуңни,
Анын билгут хаңыңға бу өзүңни.

Низамидің өлеңіне ұқсас түздім сөзімді,
Соны білдір ханыңа бұл өзінді» [4, 8].

Низами заманына дейін де, Құтб заманында да шығарманы билеушісіне арнау үрдісі дамыған. Негізінен алғанда, жалпы сюжет те биліктен қатты алыс емес. Отандас ғалымымыз: ««Хұсрау уа Шірін» поэмасының тілінде қыпшақ тіліне тән қосымшаның, қыпшақ элементі басым» [6, 18], - деген пікір айтса, Н.Баскаков: «Поэмаңның тілі – Алтын Орданың әдеби тілдеріне жататын қыпшақ тілі, ол ұйғыр тілінің ықпалына ұшыраған», - дейді [7, 57].

«Хұсрау-Шырын» ғашықтық дастанының қай нұсқасы мен түркі халықтарының бойындағы асыл қасиеттермен қатар сол замандағы жастардың шынайы махаббатына жасалған озбырлықтары мен өктемділіктері көрініп отырады. Әр заманның бойынан табылып отыратын түпсаналық сезімдердің қазіргі таңдағы көрінісі де ертеректен басталған деген ойға келуге болады. Тобырлық сананың шынайы махаббат жолына орасан зор қателіктері сол заманның ішкі бейнесін көрсетеді. Шығармадағы негізі кейіпкер, сұлулықтың символына айналған, ол – Шырын. Тағдырдың бұралаң жолы Шырынның кіршіксіз сұлулығына сызат түсіреді. Қоғамнан бөлек үлкен сезімнің жетегіндегі ойлар Шырынның өмір жолына қиындықтар алып келеді. Хұсраумен басталған махаббаттың Фархадқа ауысқан тұсы жырда өте көркем жеткізіледі. П.Бисенбаев «Хұсрау-Шырын» дастаны турасында жазған мақаласында оқырманды Ташкент маңында хатқа түскен Науаи нұсқаларының бірімен таныстырады. [8, 40].

Ал Низами бұл шығарманың негізгі идеясына тоқталу барысында сол қоғамның ең осал тұсынан ұстағаны анық. Және ол тек «Хұсрау-Шырында» ғана емес «Ләйлі-Мәжнүнде» де кездеседі. Осы екі шығармасындағы адам азаттығы идеясы Низамиді «Хұсрау-Шырын» және «Ләйлі-Мәжнүн» сияқты ғашықтық сарындағы әлеуметтік теңсіздікті қозғаған дастандарын жазуға әкеліп тірейді. «Хұсрау-Шырын» дастанында Низами халық арасынан шыққан Шырын қыздың бейнесін Иран патшаларының опасыздығына, ұсақтығына қарсы қояды. Әкесінің тағынан айрылған Хұсрау Парвиз Дербент қызы Шырынға ғашық болады. Оны қыз да ұнатып, Шабдиз деген атпен іздеп шығады. Бірақ Парвиз Бабыл патшасының қызы Мәриямға үйленіп, Шырынды ұмытады. Фархад атты ұстаның ғашық болуына қарамастан, қыз Парвизден үміт үзбейді. Мәриям өліп, Шырын өзінің сүйгеніне қосылады. Бірақ Мәриямнан қалған Шеруя деген баласы Парвиздің өзін өлтіріп, Шырынды (шешесін) зорлықпен алмақ болғанда, қыз сүйіктісінің моласына барып, өзіне пышақ салып өледі. Шырынға әкесі де, баласы да опасыздық істейді, ал Шырын адал болады. Осы жайларды баяндай келіп бұл жырға бар өнерін салған Низами: «Жүрегі сөнген өлік болмаса, бұл дастанды оқыған кісінің тебіренбеске лажы қалмас» деп жазады. «Нақтырақ айтсақ, миф – алғашқы қоғам адамдарының әлем, дүние, қоршаған орта туралы танымының көрінісі.

Ғылым саласында мифке қатысты айтылған ой-пікірлер де, берілген анықтамалар да өте көп. Бұның өзі мифтің қиын да күрделі жанр екендігінің айғағы»,– деген зерттеуші ғалым М.Пірімбетова [9, 80].

Қалай болғанда да, Низамиден басталған «Хұсрау мен Шырын» ғашықтық дастанының ғұмырлы болуының ең негізгі себебі, ол – тақырыптың және идеяның өміршеңдігі. Құтбтың аударған туындысында да бұл негізгі идея сақталған, тек уақыт пен кеңістікке байланысты кейбір тараулар алынып, кейбір тараулар қосылған. Ол Ислам мәдениетімен тығыз байланысты оқиғалар. Шырынның сұлулығынан өзге, бұралаң тағдыры оқиға желісін тым күрделендіріп жіберген. Соның арқасында біз осы заманымызға құнды деректің жеткенін көріп отырмыз. Назирашылдықтың өзіне өміршең әрі көлемді тақырыптың керек екенін бәріміз білеміз. Түркі-парсы елдерінің шығармашылық байланысы орасан зор деңгейде жүріп жатты. Солардың арасынан суырылып шыққан шығармалардың бірі болатын. Шындығына келгенде, патшаның Шырынға деген махаббатының адалдығын жоққа шығара алмаймыз. Десе де, қыз таңдауының да ол заманға сай емес екенінен хабар аламыз. Мысалы жырдағы қолданылған мына мақал-мәтелдерге назар аударайықшы:

«Егер болсақ қайғыда я сүйініште,
Өтер дәурен, қалармыз өкініште»

Немесе

«Өтерміз дүниеден барша нашар,
Жігіткіте сүйініштен жақсы не бар?»

Өмірден бақ пен сорды қатар тартқан адамның сөзінен қарағанда, өкініші көптеу кісінің ішкі монологына ұқсайды. Бұл жолдар Шырынның басындағы ситуациялардан хабар береді. Жалпы алғанда, Шырынның осы өмірдегі ақиқатқа жету жолына үлкен сызат түскені анық, тек оны қай кейіпкердің обалына қалдырамыз қараңғылау. Шығарманың «Хұсрау мен Шырын» емес, «Фархад пен Шырын» деп атау да кездесіп, жатады. Бірақ назирашылдық болғанымен, бұл дастанда Шырынның образы өзгеріске ұшыраған. Соншалықты зынданға тасталып, балалары қорлыққа ұшыраған кейіпте жырдың идеясы өзгертіледі.

«Хұсрау - Шырын» дастанында ақын адам азаттығын әлі жалпылап айтса, «Ләйлі-Мәжнүнде» неке теңсіздігін ашық жырлайды. Бүкіл шығыс елдеріне мәшһүр «Ләйлі-Мәжнүн» сюжетін салалы дастан түрінде әлемге тұңғыш рет таратқан ақын - Низами. Жырда екі жастың адал махаббатына, азаттығына, әлеумет тәртібі орнатқан еріксіз неке айыпты болады. Сол үшін бұл екі қаһарман өз заманының әлеуметтік тәртібіне қарсы шығып, мерт болады. Адам азаттығын жырлаған бұл екі туынды Низамидің реализм жолындағы ірі табыстары. Оның қаһармандары дүниеге сыймаған алып та күрескер адамдар.

Тарих ити йуз йыл сексен бешінде
Сафер айының иігірми бешінде

Иол үзрә ни болса битидим китаб.
Хатымны заиф тип қыламағыл итаб [7, 8].

Жолма-жол аудармасы:

Тарих жеті жүз сексен бесінші жыл
Сафер айының жиырма бесінде.

Жол үстінде болсам да кітапты жаздым.
Жазғанымды нашар деп сөкпегін.

Шығыс әдебиетін зерттеуші Дунаевскийдің айтуынша, бұл сюжеттің арғы тегі Ассирия заманынан бері келе жатқан көрінеді. Бабыл жазбасында Лилакес (Ләйлі) пен Қистің (Қайыс) сүйіспеншілігі, Саламис баласы Нуфальдің (Нәуфіл) есімі айтылады. Бірақ Бабыл ертегісінде Ләйлі мен Қайыс өлмейді, қосылады. Қайыс кейін Ләйліні тастап, екінші әйелге ғашық болады. Ләйлі қайғырып өледі. Бұл дастанды Низами Ширбан шах Ахситан мен өз баласы Мұхамбеттің тілегі бойынша жазған. Бірақ онысы бүкіл шығыс әдебиетінің қаймағына айналып кеткен. Бүгінде қазақ халқына да ортақ болып отырған осы шығармалардың авторы - Низами, оның творчествосы мен ақындық бейнесі біздің әдебиеттану ғылымымызда жеткілікті дәрежеде зерттелмей жүр. Айта берсек, Низами сияқты ескілікті сынаған, роман эпопеясының тамаша үлгісін жасаған шығыс жұлдызын теріс бағалаушылар да жоқ емес. Оның үлгісін қазақ ғалымдарының арасынан да табуға болар еді. Зерттеуші Ә. Қоңыратбаев: Хұсрау деген жалғыз ұлы бар екен. Хұсрау көп оқып, ер жетіп, әдепті жігіт болыпты. Патша ұлының Шапур деген бір суретші досы бар екен. Бір күні ол Хұсрауға әділ патша Мехинбану және оның жиені сұлу Шырын жайында әңгіме айтып береді [10, 72].

Сонда Хұсрау Шырынға ғашық болып қалады. Мысалы, бір кездері С.Бәйішев жолдас өзінің жазған ғылыми мақалаларының бірінде шығыс әдебиетіне тоқтала отырып, Фердаусиден басқаларының бәрін кертартпа әпенді (мистик) болды деп даурықты. Сол тізімнің ішіне автор әдебиеттегі сыншыл бағыттың өкілдері – Омар Хайям, Низами, Ганжеби, т.б. қосып жіберген. Бір ғана әзербайжан халқы емес, бүкіл совет елі үлкен баға беріп отырған Низами сияқты шығыс алыптарына бұлайша баға беру тым өрескел қателік болар еді. Бүкіл шығыс әдебиетіне ортақ Низами Ганжеби шығармалары мәңгі өмір сүре бермек. Оған берілген бағалар қаншалықты теріс, сорақы болса да, алымды ақын Шолпан жұлдызындай мәңгі жарқырай береді [11, 131]. Оған кәміл сенеміз. Негізінен алғанда, жалпы сюжет те биліктен қатты алыс емес. Отандас ғалымымыз: ««Хұсрау уа Шірін» поэмасының тілінде қыпшақ тіліне тән қосымшаның, қыпшақ элементі басым», - деген пікір айтса [12, 18], Н.Баскаков: «Поэманың тілі – Алтын Орданың әдеби тілдеріне жататын қыпшақ тілі, ол ұйғыр тілінің ықпалына ұшыраған», - дейді [13, 57].

Зерттеу нәтижесі. Ежелгі түркі дүниетанымынан бастау алған әдебиетіміздің туыстас халықтармен қарым-қатынасы дәстүрлі деңгейге дейін көтерілген. Парсы-түркі халықтарының әдебиеттері арасындағы типологиялық ұқсастықтар да осының әсерінен болып отыр. Туыстас халықтар арасындағы байланыстың тарихи-мәдени, эстетикалық, сюжеттік, кейіпкерлік түрі әлі күнге дейін құнды қазынамыз.

Зерттеу жұмысымыздың теориялық негізі ретінде алынған бірқатар еңбектердің ішіндегі, әсіресе, парсы-түркі халықтарының қазынасына айналған «Хұсрау-Шырын» дастаны туралы тың деректер сараланып, Құтб пен Низамидің «Хұсрау-Шырын» ғашықтық жырындағы тың деректерді пайдалана отыра, сол кезеңдегі өзге шығармалармен салыстыру. Кейіпкерлер арасындағы өзара байланыстың суреттелу шеберлігі. Заманның ортақ тақырыптарын зерделей келе тереңрек қорытынды шығару [14, 450].

Мақалада жоғарыда айтылған еңбектердің әрқайсысына сүйене отырып, зерттеу нысанына айналған шығармаға жан-жақты ғылыми-теориялық талдау жасалынды.

Қорытынды. Қорыта келгенде, Құтбың «Хұсрау-Шырын» ғашықтық дастанымен қатар, түркі дүниесіне ортақ мұралардың бәрінде дерлік ұқсас жайттар кездесіп жатады. Ол замандағы уақыт пен кеңістік тұрғысынан алып қарайтын болсақ, қалыпты құбылыс ретінде санай аламыз. Белгілі кезеңдегі оқиғалар, басқа уақыт пен кеңістікке өткенде міндетті түрде формалық болмысы мағыналық өзгеріске ұшырайды. Алайда, аталған оқиғаны әр бағыттан көре алатын ақындар мен қаламгерлер де аз болмаған. Түптің түбінде, біздің зерттеу нысанымызға айналып отырған «Хұсрау-Шырын» ғашықтық дастанының басталуы мен заманмен біте қайнасқан уақытындағы халыққа таралуы әрқалай болып

отыр. Осы тектес шығармалардың жарық көруі, болмаса өзге тілге аударылуы жайдан-жай тарих сахнасынан көрініс таппайды. Оның да өзіндік саясаты, өзіндік шындығы бар. Және әр заман өзіне сай жаңашылдығын қосып отырады. Қоғамнан бөлек үлкен сезімнің жетегіндегі ойлар Шырынның өмір жолына қиындықтар алып келеді. Хұсраумен басталған махаббаттың Фархадқа ауысқан тұсы жырда өте көркем жеткізіледі. П.Бисенбаев «Хұсрау-Шырын» дастаны турасында жазған мақаласында оқырманды Ташкент маңында хатқа түскен Науаи нұсқаларының бірімен таныстырады [15, 40].

Түркі халықтарының бойындағы рухани артықшылық олардың фольклорында толықтай жазылғаны бәрімізге мәлім. Шығармалардың арасында идеялық ұқсастықтар, мағыналық ұқсастықтар көптеп кездеседі. Ендігі кезекте, осыларды автордың халыққа қалай жеткізгені үлкен мәселе. Ол мәселелер Низами шығармашылығын жан-жақты талғанда тұста толықтай ашылды. Сол замандағы қыз бен жігіттің қарым-қатынасын сипаттайтын шығармаларды толқынымен жазған. Әсіресе, шарасыздыққа құрылған қыз тағдырына Низамидің айтар ойы ерекше орнығады. Осындай түркі халықтарының эпикалық мұраларының мол қазынасы осы күнгі әдебиетіміздің маңызды бір бөлігіне айналды.

Әдебиеттер тізімі

1. Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. – Алматы: «Раритет», 2011. – 432 б.
2. Van Ruymbeke C. (2018). Persian medieval rewriters between auctoritas and authorship: The story of khusrau and shirin as a case-study *Studies in Persian Cultural History*, 12, P. 269 – 292. – URL: https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0.085059765259&doi=10.1163%2f9789004356252_012&partnerID=40&md5=bc0011834ce7deace8742dadb1a0dca0 (Accessed: 10.03.2022).
3. Дербісалиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. Тарихи-филологиялық зерттеулер. – Алматы: «Рауан», 1985. – 300 б.
4. Қоңыратбаев Ә. «Қазақ эпосы және түркология». - Алматы: «Ғылым», 1987. – 218 б.
5. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: «Ғылым», 1984. – 272 б.
6. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. - Алматы: «Ана тілі», 1991. – 280 б.
7. Құтб. Хұсырау Ширин. - Қазан, 1969. – 487 б.
8. Боров Ю.Б. Эстетика. Оқулық. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 408 б.
9. Пірімбетова М. Қисса-дастандардың кейбір ерекшеліктері мен қиссатану жанры жайында бірер сөз. – Алматы, 2005. – 237 б.
10. Қоңыратбаев Ә. Көне мәдениет жазбалары. Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1991. – 400 б.
11. Бердібай Р. Ғашықтық (романдық) дастан. Бес томдық. – Алматы: «Қазығұрт», 2005. – 464 б.
12. Ибатов А. Құтбтың «Хұсрау уа Шірін» поэмасының сөздігі. - Алматы: «Ғылым», 1974. – 18 б.
13. Баскаков Н. Введение в изучение тюркских языков. - Москва: «Восток», 1969. – 57 б.
14. Қыраубаева А. Түрік әдебиетіндегі оянушылық және нәзира дәстүрінің тууы. Классикалық зерттеулер. – Алматы: «Жазушы», 2012. – 495 б.
15. Бисенбаев П. «Хұсырау-Шырын» дастанының шығыстық нұсқалары. // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – №6. – 2014. – 144 б.

References

1. Kelimbetov N. Turki halyktarynyn ezhelgi adebi zhadigerlikleri [Ancient literary relics of the Turkic peoples] («Raritet», Almaty, 432 p. [in Kazakh]
2. Van Ruymbeke C. Persian medieval rewriters between auctoritas and authorship: The story of khusrau and shirin as a case-study *Studies in Persian Cultural History*, 12, P. 269 – 292. 2018 [Electronic resource]. Available at: https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0.085059765259&doi=10.1163%2f9789004356252_012&partnerID=40&md5=bc0011834ce7deace8742dadb1a0dca0 (Accessed: 10.03.2022).

3. Derbaisaliev A. Kazak dalasynyn zhuldyzdary. Tarihi-filologiyalyk zertteuler [Stars of the Kazakh steppe. Historical and philological research] («Rauan», Almaty», 1985, 300 p.). [in Kazakh]
4. Konyratbayev A. Kazak eposy zhane turkologya [Kazakh epic and Turkology] («Gylym», Almaty, 1987, 297 p.). [in Kazakh]
5. Kaskabasov S. Kazaktyn halyk prozasy [Kazakh folk prose]. («Gylym», Almaty, 1984, 272 p.) [in Kazakh]
6. Ezhelgi dauyr adebieti. Hrestomatiya [The literature of antiquity. Anthologies] («Ana tili», Almaty, 1991, 280 p.). [in Kazakh]
7. Kutb. Khusrau Shirin [Kutb. Khusrau Shirin (Kazan, 1969, 487 б.). [in Russian]
8. Borev Yu.B. Jestetika [Aesthetics]. Textbook (Public fund «National Translation Bureau», Almaty, 408 p.). [in Kazakh]
9. Pirimbetova M. Kissa-dastandardyn keybir erekshelikteri men kissatanu zhanry jayinda birer soz [Few words about some of the features of the poems and the genre of kissa] (Almaty, 2005, 237 p.). [in Kazakh]
10. Konyratbaev A. Kone madeniet zhazbalary [Ancient records of culture]. A textbook for students of higher educational institutions («Kazakh Universiteti», Almaty, 1991, 400 p.). [in Kazakh]
11. Berdybai R. Gashytky (romandyk) dastan. [Love (Romance) poems]. In five vol. («Kazygurt», Almaty, 2005, 464 p.). [in Kazakh]
12. Ibatova A. Kutbtyн "Khusrau ua Shirin" poemasynyn sozdigi [Dictionary of Qutb's poem «Khusrau wa Chirin»]. («Gylym», Almaty, 1974, 18 p.). [in Kazakh]
13. Baskakov N. Vvedenie v izuchenie tjurkskih jazykov [Introduction to the study of Turkic languages] («Vostok», Moscow, 1969, 57 p.). [in Russian]
14. Kyraubayeva A. Turik adebiyetindegi oyanushylyk zhane nazira dasturin tuyy. Klassikalyk zertteuler [Awakening in Turkish literature and the birth of the Nazira tradition. Classical studies] («Zhazushy», Almaty, 2012, 495 p.). [in Kazakh]
15. Bisenbaev P. "Khusyrau-Shyryn" dastanyn shygystyk nuskalary [Oriental versions of the saga "Khusrau-juice"]. KazUU Habarshysy. Filologija serijasy [Bulletin of KazHU. Philology series], 6, 144 (2014). [in Kazakh]

Т.Б. Сағымжанова¹, Н.Б. Сағындық¹, Е.Алкая²

¹*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

²*Университет Фират, Елязыг, Турция*

Поэма «Хосров-Ширин» и эпическое наследие тюркских народов

Аннотация. В статье мы связали достижения тюркской цивилизации во времена исламской культуры и тенденции восточной классической литературы. Анализируя восточные любовные поэмы с точки зрения их зарождения и становления, ученый-исследователь А. Кыраубаева доказывает, что жанр любовных поэм зародился в нашей древней литературе в XIII-XIV веках и развивался во второй половине XIX-первой половине XX века. Несмотря на то, что среди восточных любовных поэм, ставших основной идеей статьи, мы получили, прежде всего, «Хосров-Ширин», был проанализирован ряд работ той эпохи. Ведь глубинные истории, составляющие эпическое наследие тюркских народов, неразрывно связаны со всем.

Основная часть статьи показывает, что восточные любовные поэмы как жанр, в котором сложился свой стиль и развитие сюжета, являются большой отраслью словесного искусства, которая просуществовала до начала XX века.

В заключительной части подведем итоги, рассмотрев сходства и основания в любовных поэмах глубокой казахской истории. Заключительная часть дает четкое определение того, насколько тесна связь между подлинностью и фольклором, ставшая предметом исследования мировой науки.

Ключевые слова: фольклор, типология, жанр, аналогия, любовные поэмы, традиция.

T.B Sagymzhanova¹, N.B Sagyndyk¹, E. Alkaya²

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,*

²*Firat University, Elazig, Turkey*

The poem Khosrow and Shirin and the epic heritage of the Turkic peoples

Abstract. In the article, we have linked the achievements of the Turkic civilization during the Islamic culture and the trends of Eastern classical literature. Analyzing oriental love psalms from the point of view of their origin and formation, researcher A. Kyraubayeva proves that the genre of love poems originated in our ancient literature in the XIII-XIII centuries and developed in the second half of the XIX-first half of the XX century. Despite the fact that among the oriental love psalms that became the main idea of the article, we received, first of all, Khosrow and Shirin, a number of works of that era were analyzed. After all, the deep depths of history that make up the epic heritage of the Turkic peoples are inextricably linked with everything.

The main part of the article shows that Oriental love psalms, as a genre in which their style and plot development have developed, are a large branch of verbal art that existed until the beginning of the twentieth century.

In the final part, we will summarize the results, relatively considering the similarities and foundations in the love poems of deep Kazakh history. The final part gives a clear definition of how close the connection between authenticity and folklore is, which has become the subject of world science research.

Keywords: folklore, typology, genre, analogy, love poems, tradition.

Авторлар туралы мәлімет:

Сағымжанова Т.Б. – «8D02304 – Әдебиеттану» мамандығының 3-ші курс докторанты, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сағындық Н.Б. – ф.ғ.к., аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Алкая Е. – ф.ғ.д., профессор, Фырат университеті, Елязыг, Түркия.

Sagymzhanova T.B – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Sagyndyk N.B – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Alkaya E. – Doctor of Philology, Professor, Firat University, Elazig, Turkey.

XFTAP 17.01.09

А.Ш.Асқарова, Қ.С. Құлманов

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан
E-mail: altynai-74@mail.ru*

Қазақ әңгімелеріндегі мистикалық мотивтер

Аңдатпа. Мақала қазақ әңгімелеріндегі мистикалық мотивтерді талдауға арналған. Авторлар салыстырмалы-тарихи, герменевтикалық, тарихи-функционалдық тәсілдер негізінде қазіргі қазақ прозасының әңгіме жанрындағы мистикалық сарындардың қолданылу ерекшеліктерін зерделеген. Зерттеу жұмысына әлемдік және отандық әдеби үлгілер арқау болған, олардың бастау көздері, өрбу эволюциясы мен заманауи трансформациясы тізбектеле көрсетілген. Эзотериялық, діни тұрғыда игеру жүйелері талданып, иррационализм принциптерін ұстанған мистикалық сарындағы туындылар негізге алынған. Қазақ мистикасының ерекшелігі – тәңірлік таным жоралғылары мен мұсылмандық-сопылық дәстүрлерден бастау алатынында. XX ғасыр мен ХХІ ғасыр басындағы қазақ қаламгерлерінің мистикалық сарындағы әңгімелері салыстырмалы тұрғыда зерделенген.

Сонымен қатар, мақалада қазақ және шетел туындыларындағы мистикалық желілерін сипаттау арқылы мистиканың жалпы табиғаты мен мәні ашылған. Мистиканың әдебиетпен байланысы қарастырылып, әңгімелер құрылымдағы көркемдік қызметі айқындалған. Қазақ қоғамы, адам психологиясы, адам тағдыры суреттелген Оралхан Бөкей, Мұхтар Мағауин, Нұрғали Ораз, Қойшыбек Мұбарак әңгімелеріндегі мистикалық желілер негізге алынған.

Түйін сөздер: мистика, мифология, иррационализм, әдеби әдіс, типология, әңгіме, мистикалық сюжет, мистицизм, рухани құндылық, өмір құбылыстары, шетел мистикасы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-109-120>

Кіріспе. Жиырманшы ғасырдың соңғы ширегінде рухани мәдениеттің дамуында ерекше белгілі бір өзіндік тенденциялар орын алды: мистицизм, мифология, магия, эзотеризм, оккультизм, мифтер сияқты құбылыстар қайта жаңғыра бастады. Бұл үрдіс әсіресе бұқаралық сана салаларын басып алды. Осы құбылыстардың бірі – мистика феномені әсіресе кино мен әдебиет бағытында маңызды орынға ие. Яғни, мистика, мистицизм - діни, эзотеризм, оккультизм ұғымдарымен жиі қолданылады. Әдебиеттегі мистиканың ерекшелігі – сана арқылы сезіммен түйсініп, адамның жан дүниесіне әсер ету маңыздылығында. Мистикалық мотивтер ежелгі дәуір әдебиетінен басталатыны зерттеу еңбектерде жазылып жүр. Қазақ әдебиет тарихында мистикалық сюжеттер ежелгі және ауыз әдебиетінде көрініс тапқан. Көркемдік әдістің негізгі ұстанымы - жақсылық пен жамандықтың қақтығысы және адамтану, адамның жеке таным мәселесі болып табылады.

«Мистика – адамзаттың рухани саласындағы ең күрделі құбылыстардың бірі және адам өміріндегі әр түрлі салаларымен: дінмен, ғылыммен, өнермен байланысты. Себебі, кең, әрі көп қырлы, түбіне жету үшін тереңдікті қажет етеді, сонымен өте қауіпті тақырып, өйткені ол зерттеушіні сан қилы ойға жетелеп, жалған ғылыми ойдан шығару жолына да жетелейді. Мистика тақырыбындағы туындыларды діни, мифологиялық, философиялық дәстүрлердің аясында қарастырған жөн. Шығармалардағы мистикалық сарынды зерттеу барысында көркем туындының көрінісі ретінде, сюжетке көңіл бөлген маңызды. Мистицизмді психологиялық, дүниетанымдық және поэтикалық құбылыс ретінде де қарауға болады. Сюжеттік мистицизм – кейіпкер мен сюжет арасындағы қосымша, жұмбақ, фабуладан тыс қарым-қатынас, оның нәтижесінде түс, персонаждың түйсігі немесе сезінуі алдағы оқиғалардың жасырын қозғаушысы болады, бірақ оның реакциясы емес, сырттай бір-бірімен қатыссыз құбылыстарды байланыстыра отырып, құпия мистикалық байланыстарды тудырады»[1].

Ежелгі шетел және отандық әдебиетте көрініс тапқан мистикалық сюжет, мотивтердің қазіргі қазақ прозасында көркемдік әдіс ретінде адамзат туралы түсінік және өмір құбылыстарын суреттеуде өзіндік ролі ерекше. Қызығушылық тудыратын, сонымен бірге зерттеуде қиындық тудыратын ерекшетен тақырып болып табылады. Шетел ғылымында психологиядан бастап, дін тарихына дейін әртүрлі салаларда мистика, мистицизмге арналған еңбектер баршылық. Ғылыми еңбектерді бірнеше салаға бөлуге болады. Сондай-ақ, ХХ ғасырдың ортасынан бастап шетел әдебиетінде мистицизм феноменін зерттеудің бірнеше мектептері немесе тәсілдері қалыптасқан. Қазақ прозасындағы мистиканың көркем тәсіл ретіндегі қызметі және әдеби мистиканың ерекшелігі тақырыбында зерттелген жұмыстар көп кездеспейді. Көркем прозадағы мистикалық желілер де қарастырылмаған. Сондықтан, мистиканың қазақ прозасындағы ролін зерттеу өзекті тақырыптардың бірі болып табылады.

Зерттеу әдістері. Мақаламыздың тақырыбын ашу негізінде салыстырмалы-тарихи, герменевтикалық, тарихи-функционалдық тәсілдер мен психологиялық әдістер қолданылды. Мистиканың мағынасы мен философиясын ашу мақсатында отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеу еңбектері қарастырылып, салыстырмалы түрде өзіндік түйіндер жасалды. Зерттеуде қолданылған ғылыми еңбектердің негізінде мистикалық көркем шығарманың адам үшін маңызы айқындалып, сонымен қатар мистиканың орны мен оның қызметі жалпыланды. Ғалымдардың мистика жайлы көзқарастары мен пікірлерін жинақтай келе, мистикалық дүниетаным жаңа ғылыми зерттелген мәселені шешуге немесе адамзаттың жер бетінде сақталуына, қазіргі өркениеттің жаңаша дамуына әсер етуі мүмкін деген түйінге келдік.

Мақалада қолданылған әдістер арқылы мистиканың мәдени дәстүр ретіндегі белгілері, маңыздылығы анықталып, мистика феноменінің негізі ретінде мистикалық тәжірибе концепциясын қазіргі қазақ прозасының даму тенденциясымен байланыстыра қарастырылды.

Психологиялық әдіс арқылы мистикалық туынды жазудағы автордың ойы мен көзқарасы танылып, әңгімелердегі адам келбеті мен рухани дүниесі ашылды.

Герменевтикалық, салыстырмалы-тарихи әдістер қазақ және шетел мистикалық туындыларындағы тақырыптық-идеялық, семантикалық ұқсастықтарын, ұқсас мотивтерді бір арнада қарастыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, осы тәсілдер негізінде қазақ әңгімелеріндегі мистикалық желілер талданып, мистицизмнің көркемдік деңгейі сараланды.

Талқылау мен нәтижелер. Өнер түрлері ішіндегі сөз өнерінің орны айрықша. Өмір мен әлемнің сан алуан құбылысы сөз арқылы көркемделеді. Барлық өнер көрінісін сөз өнері жеткізе алады. Сөз өнерінің құралы – көркем әдіс-тәсілдер. Суретші әлемнің, адам мен өмір болмысын жеткізуде көркемдегіш тәсілдерге жүгінеді. А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» кітабында «Өнердің ең алды сөз өнері деп саналады. «Өнер алды қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып,

сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама қадарынша сөз өнері атқара алады, қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын, сөзбен сөйлеп, суреттеп көрсетуге, таныстыруға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді» [2, 238] – деген пікірі, көркем сөздің атқарар қызметін айқындап, жоғарыдағы тұжырымызды дәйектей түседі.

Жазушы өмір мен дүниеден түйгенін ақылы мен қиялы арқылы жеткізеді. Ойдағы, қиялдағы идеяны тілмен жеткізіп, ашу өте қиын. Асқан сөз өнерпазы болу мен шеберлікті қажет етеді. Осыған орай әр жазушы шығарманың тақырыбын ашу мақсатында әдеби көркем тәсілдерді шебер қолданады. Әр жазушының сөз түзу салты, өзіндік стилі болады. Мысалы, Д.Исабеков шығармаларындағы кейіпкерлер жан дүниесі мен сырына терең үңілу үшін психологизм әдісіне жүгінеді.

О. Бөкейдің «Қар қызы», «Атау-кере», «Кербұғы», «Сайтан көпір» т.б. прозалық туындыларында мифтік сарын көрініс тапқан. ХХ ғасыр 1950-80 жж. авторлар көркем туындыларында қоғам келбетін, тарихи оқиғаларды әркілі әдіс-тәсілдер арқылы жеткізудің өзіндік себебі де болды. Кеңестік кезеңдегі тоталитарлық жүйе қалыптасып, өнер мен мәдениет құлдырап, адам санасын тежеп, бір идеология бағындырды. Өмір құбылысы мен адамтану мәселесін шынайы суреттеу, қоғам келбетін бейнелеу, тарих беттерін жазу кеңес өкіметін әшкерлеу болып табылды.

Мысалы, О. Бөкейдің «Қар қызы» повесінің идеясы табиғатпен үндестікте ашылып, ақылға сыйымсыз мистикалық сюжеттер кездеседі. Бір кездері із түссіз жоғалып кеткен қыздың рухы ауылды кезіп жүруі, ауыл жігіті Нұржанның қыздың сыңсып айтқан ән әуенінің түнде естуі. Және жоғалған қыз оқиғасын ауыл адамдары «Қар қызы» деп аңызға айналдырған. Ауылға шөп әкелеміз деп кеткен үш жігіт боранды күнде адасып, қырық градус аязда өлейін деп жатқан жерінен тылсым күш иесі, жұмбақ қар қызының Нұржанды оятуы сияқты сюжеттер мистикалық желімен жазылған. Жазушы Ұлы отан соғысының зардабын, адамдардың психологиясын, қарама-қайшы адам бейнесін жеткізу мақсатында романтикалық, реалистік, мифтік, мистикалық, философиялық тәсілдерді қолданған [3].

Мистика грек тілінен аударғанда «жұмбақ, қасиетті рәсімдер» деген мағынаны білдіреді. Мистика негізінде адамның тылсым күштерге сенуі және табиғаттан тыс құпия сырларға еніп, қарым-қатынас жасай алу қабілеті сияқты мәнге ие. Сонымен қатар, мистика дінмен, рухтармен байланысты. Бұл тәжірибені негіздеуге және түсінуге арналған теологиялық және философиялық ілімдердің жиынтығы мистицизм деп аталады. Мистицизм мистиканың теориялық негізі болып табылады. Екінші жағынан мистика әлемді тануға бағытталған білімнің ерекше тәсілі деп айтсақ болады. Және діни қасиетті тәжірибе, табиғаттан тыс тіршілік иелерінің болуы деген сенімді білдіреді.

Мистицизм – ғылыми және күнделікті түсіндіруге келмейтін әртүрлі табиғаттан тыс құбылыстарды білдіретін өте кең ұғым. Мистицизм сондай-ақ, мұндай құбылыстардың осы өмірде «орны мен белгілері бар» деген сенімді ұялатады. Бұл аруақтар, рухтар және басқа әлемнің «өкілдері», сондай-ақ, тағдырдың белгілері, көріпкелдік, реинкарнация және т.б.

Екінші жағынан мистиканы иррационалдық ұғым деп айтсақ та болады, яғни білім мен ғылымның өресі жете қоймайтын, санадан тысқара дүниелер кездеседі.

Қазіргі әңгіме жанрында мистикалық мотивтегі туындылар жазылып, қазақ әдебиет тарихында өзіндік орны қалыптасуда. ХХ ғасыр басында қазақ проза жанрында мистикалық сюжеттегі туындылар жазыла бастады. Қазақ әдебиетінің поэзия, проза, драматургия жанрына үлес қосқан Ж.Аймауытовтың «Елес» әңгімесінде мистикалық сюжет кездеседі. Шығарма автордың баяндауымен берілген, елдегі болып жатқан жағдай кейіпкердің ойымен суреттелген. Жайылып кеткен ойын жинақтай алмай, мақала жазуға қаламы жүрмей отырған кейіпкер. Бұл бейне сол кезеңдегі қолына қалам ұстаған азаматтар образы еді. Осы кезде ғайыптан бір кісі пайда болады. Не жазарын білмей отырған кейіпкерге ақын-жазушылардың адасып жүрген іс-әрекеттерін әшкерелей отырып, заманның ащы

шындығын жазуға жол сілтейді де, елес жоқ болады. Осы тұста жазушы себеп-салдардың толық ашылуы үшін, шығарма шешімін мистикалық туынды кейіпкері «елес» бейнесі арқылы жеткізген [4].

Мәселен, 18 ғасырдың ортасында Англияда бастау алған мистикалық романның кейіпкерлері елес, вампирлер немесе мұңды адамдар, өмірлері жұмбақ монахтар болған. Иоган Гётенің «Фауст» шығармасында басты кейіпкер доктор Фаусттың елес болып келетін Мефистофельмен дос болуы, немесе Оскар Уайльдтың «Портрет Дориана Греядағы» Дориана портрет бейнесіндегі елеспен сырласуы.

XX ғасырдың екінші жартысында қазақ әдебиеті тақырыптық және көркемдік тұтастығы жағынан қалыптасып, көркейген кезең. Осы дәуірде шығармаларына мистикалық мотивтерді арқау еткен жазушылар О.Бөкей, Т.Әбдік, Д.Досжан әңгімелерін атауға болады. Жазушы, драматург О. Бөкейдің «Қар қызы», «Сайтан көпір», «Мұзтау» туындыларында мистикалық эпизодтар кездеседі. Қазақ прозасына тарихи, әлеуметтік және ұлттық болмыс тақырыбында қалам тербеген жазушы Д.Досжанның «Кешірім» [5] атты әңгімесінде тарихи бейне аманатын мистикалық елес бейнесі кейпінде жеткізген. Тарихи тақырыптағы әңгімеде 1937-38 жылдары ұлт зиялыларын «халық жауы» деп айыпталып, жаппай лаңкестік сипат алған кезең сипатталған.

XXI ғасыр қазақ әдебиет тарихында «Т.Әсемқұлов «Бекторының қазынасы» әңгімесіндегі заман тағдырын суреттеудегі тылсым мистикалық күш, Асқар Алтайдың «Түсік» әңгімесі мифомистикалық сарындағы, Талаптан Ахметжанның «Сұлу мен суретші», «О дүниенің қонағы» әңгімелері қазіргі заман адамдарының келбетін суреттеген, символдық мәнге ие, Сәуле Досжанның «Үлкен үйдегі үрей», Айгүл Кемелбаеваның «Қоңыр қазы», Дәурен Қуаттың «Кірекей-Күнекей», Қойшыбек Мұбарактың «От ару», «Жат құшақ», «Айдың соңғы сәрсенбісі» мистикалық хикаяттар мен әңгімелер жинақтарында, Мақсат Мәліктің «Үшінші әлемнің тұрғыны», Мадина Омарованың «Күзгі бір кеште», «Жұмбақ», М.Байғұттың «Жоғалған ұрпақ», Нұрғали Ораздың «Сақалды қыз» атты көркем туындылары арқылы қазіргі қазақ прозасы тенденциясында мистикалық әдістің психологиялық, діни-философиялық, мәдени тарихи тәсілдері мен адамзаттың әлемге деген қарым-қатынасының концептуальдық жүйесін көруге болады. Сонымен қатар қазақ жазушыларының шығармаларынан Еуропалық әдеби үлгіні, кейбір сюжет ұқсастықтарын байқауға болады»[1].

М.Мағауин тақырыптық-идеялық салмағы ерекше көркем туындыларында қазақ ұлттық болмыс, нақыштары мен тарихи тұлғасын сомдап, қалың оқырман назарын аударған шебер жазушы. Жазушының «Елес», «Қуыршақ», «Оралу» әңгімелерінде мистикалық желілер орын алған. «Елес» әңгімесі бір оқиға желісі мен шағын кейіпкерлер арқылы туынды идеясы ашылған. Жазушының «Елес» әңгімесіне кеңес кезіндегі ауылдан келген жас қыздың қаладағы тағдыры арқау болған. Қаладағы қазақ қоғамының психологиясы және сол кезеңдегі ауылды жаулап алған жоқшылық, жұмыссыздық жағдайы да, кейіпкерлердің ішкі монологы және диалогтар арқылы ашылып отырады. Шығармада басты кейіпкердің басынан өткен трагедиялық жағдай санасына сіңіп, өмірінің жалғасына айналған. Кейіпкердің ішкі сезімі, жан дүниесі мен құпиясы мистикалық тәсіл арқылы шығарма соңында ашылады. Кейіпкердің ішкі әлемін монолог, диалог, деталь және логика-эмоционалдық тәсілдер арқылы ашу әңгіменің өзіндік ерекшелігін танытады.

«Елес» әңгімесі авторлық баяндаумен Бағиланың қайтыс болуымен басталады. Әңгіме басынан, аяғына дейін Бағиланы мұңды, өмірде жолы жоқ, қиялшыл, жұмысына селқос қарайтын адам ретінде танимыз. Өмірлік жар еткен адамы арақ ішіп, қол жұмсайтын болғандықтан айырылысып кеткен. Кейінен кездескен жігіт кішкентай қызы барын біліп, баласымен отбасы құруды қаламаған соң, балалар үйіне береді. Уақытша бердім, кейін алып кетемін деген оймен, балалар үйіне күнде қызына барып жүреді. Бір күні қызын басқа мемлекетке балалар үйіне алып кеткені белгілі болады. Көршісінің айтуы бойынша кейін қызының Ресей елінің Петербург қаласындағы балалар үйінде екені белгілі болып,

қуанышында шек болмай, бой жеткенше хат алысып тұрады. Қызы жоғары білім алады, келеді деп жүрген кезде қызы шетелдекке тұрмысқа шығып, Бағиланы тағы мұң билейді. Бағила қызын көрмей о дүниелік болады. Бағиланың шынайы келбеті, ішкі жан арпалысы мен өзіндік құпияға толы өмірі қайтыс болғаннан соң ашылады.

«Осы зираттағы маман жерлеушілер үш жерден белдеулеп салынған ақ орамалмен саумалап, мәйітті қабірге түсірді. Ақымға ыңғайлады. Жұрт қатарлы бір шөкім топырақ салған соң мен сәл-пәл шегініп тұрдым. Бейіт басына жеткен жеті-сегіз кісі, кезектесіп, көрге топырақ тастай бастады. Кенет... қабірдің бас жағында, Бағиланың жамағайын екі ағасының ортасында тұрған... бейтаныс әйелді көзім шалды. Ұзын, қонымды қара пальто киген, басы жалаңаш, қысқа қиылған қап-қара шашы бетіне төгіліп, сәл-пәл төмен қарап, мұңды кейіпте үнсіз тұр. Беті буалдыр, бірақ өте өңді, жасы отыздар шамасындағы, мойыл көз, аққұба келіншек екені байқалады. Балжан!... Келіпті, жетіпті! Қалай келеді?... Сол мезетте Есілбай қасына тасталған күрекке қарай емініп, орнынан жылжып кеткен. Қаралы әйел тасада қалды. Келер сәтте... қанша үңіле қарасам да, қабір басындағы жалғыз әйел, қаралы келіншек - Бағиланың қызы Балжан көзге түспеді. Жоқ! Жоқ.

Болуға да тиіс емес-ті. Өйткені, мен жақсы білем, Бағила байғұстың жалғыз қызы бұдан отыз бірдеңе жыл бұрын шетінеп кеткен. Өлген!...» [5]. Әңгімеде иррационалистік таным жүйесі айқын көрініп тұр. Бағила дүниені махаббетпен қабылдап, ешкімге зиян келтірмей өзінше тіршілік етеді.

Бағиланың қияли, мұңды, сорлы кейіпке түсуінің себебі бар еді. Өмірінің мәніне айналған қызы Балжан әкесі Жеңісқанның жауапкерсіздігінің салдарынан үш жасында қайтыс болған. Осы жағдайдан кейін Бағила үшін тіршіліктің жібі үзіліп, үмітсіздік жаулап алады. Жарық дүниенің саулесі, қиял әлемі болады. Қиялы заттанып, өзіндік сипатқа ие болып, шындыққа айналады. Тіршілік шеруіне ұласып, Балжан елесі анасымен отыз жыл бойы өмір сүреді. Бағиланың ауылдасы Мадияр ағай Балжаның қабір басында тұрып, бірден ғайып болғанын көргенде, ойы мың тарапқа салынып, елес, аруақ дейін десе өз көзімен көрді. Өмірден өтіп кеткен сәби Бағиламен бірге өмір сүрді. Мектепке барды, кәметке толды, оқуын бітірді, тұрмысқа шықты. Бағила қиялы шындыққа айналып, заттанды. Өзіндік сипатқа ие болып, тіршілік шеруіне ұласады. Өзін қайта туғызған анасымен бірге жасаған елес, анасы жер қойнына кірер мезетте бір сәт қабір басында тұрады. Аруақ емес, жанды елес. «Бәрі де мүмкін, бәрі де ықтимал»[5], – деген монологпен әңгіме аяқталады.

Жазушы Бағила өмірі арқылы қоғамның қалыптасуын, адам психологиясының өзгеруін, адамзат тағдырын параллелизм тәсілімен баяндап отырған. Халықтың кеңес өкіметіне деген сенімі құрғақ қиял, елеске айналып кеткенін астарлап тұрғандай. Жазушы әңгімесінде бір ғана әйел тағдыры емес, қазақ жерінде болып жатқан мың мәселені көтерген болатын. Қазақтың ұлттық құндылықтардың жойылып, қоғамның азғындау жайы. Қазақ қызының басқа ұлтпен тұрмыс құруы, жас сәбилерін балалар үйіне беру, жетім балалардың тағдыры, қазақ қанының мұхит асып, басқа елге алып кету жағдайлары. Қазақтың дәстүрінде жоқ дүниелердің орын алуы. Өлмей жатып, өздеріне көр қазып қою. Еркектердің азғындап, жұмыссыздықтан арақ ішіп тозып кетулері және ерлік мінезден жұрдай болып, жауапкершілік деген қасиетті сезінбеуі. Ауылдың жағдайы, жастардың қалаға келіп, тағдырдың талқысына түсіп, ұрпақтың безбүйрек болып бара жатқаны шығарманың идеясы болып табылады. Шағын әңгіме жанры арқылы адамзат өміріндегі көптеген мәселелерді жинақтап, көркемдік шеберлікпен ашып берген. Елес бейнесін енгізіп, мистикалық тәсілге жүгінуі, идеал адам қазіргі таңда елес екендігін детальмен астарлап жеткізген. Әңгіме жанры аз сурет арқылы көп жайды аңғарта білетін айрықша көркемдік шеберлікті танытатын жанр.

М.Мағауиннің «Қуыршақ» әңгімесінің баяндау тәсілі ерекше. Жазушы сұрақ-жауап арқылы көркем туынды желісін дамытып отырған. Әңгіме ә дегеннен бастап өзінің тылсым сырымен тарта жөнеледі. Тылсым күш иесіне сендіру үшін көркем әдеби тәсілге сүйенген. Екі жастың бір-біріне деген ыстық сезімі баяндалады. Құрман есімді кейіпкердің жұмбақ

сұлу қызға ғашық болуы. Қыздың жетегінде жүріп, ғажап әлем сырын ұғынып, өз менін ұмытуы әсерлі суреттелген.

Оны махаббат тақырыбындағы туынды деп қарастырғанмен, шығарма үлкен мәнге ие, астарында адами құндылықтар мен парыз ұстанымы жатыр. Адамның күш-қуатының зор екендігі, кез-келген алапат күш иесін жеңуге бейімділігі пайымдалады. Адам өз бойындағы қасиеті мен дәстүрін жоғалтып алмай ыждаһатпен орынды жұмсау идеясы шығарма негізін құрайды. «Жетпегенмен емес, жеткенмен өлшеу керек... «Түс түлкінің боғы» деген қазақ. Ғылымның анықтауынша, барлық түс – ұйқыдағы мыйдың ояу талшықтарының өткен естелігі мен болашақ қиялы. Ешқандай құпия да, сәуегейлік те жоқ. Сенің өзің. Өзіңе тиесілі сана мен таным»[6] – деп, әр адамның өзіндік өмір жолы болатынын және өз жүрегі мен танымына сүйену қасиеттерін үлгі тұтады. Құрман ақиқатты жүрекпен қабылдап сезінеді.

Құрманның өсу жолымен қатар кеңестік кезеңде қазақ елінде болып жатқан әлеуметтік-саяси ахуалды да қатар суреттеп отырған. «Университеті үздік бітірдім. Аспирантура. Үшінші жылдың соңына жеткізбей қорғадым. Енді бастаған жұмысымды одан ары тереңдетуге тиіс едім. Бірақ мен сол шіркіннен қаралай шошындым. Біздің ауыл ғой, қаншама заман бойы атом сынағының астында келді. Мен көз ашып, ес білгелі тарсыл-гүрсіл. 1953 жылы тамызда, мен он екі жастамын, қуатты сутегі бомбасын сынау кезінде бүкіл ел ауып көшті, сіздің ауыл мен біздің ауыл қалай ию-қию араласқанын білесің. Қазір демократ, гуманист деп бүкіл Батыс көтеріп жүрген қанішер Сахаровтың шаруасы екен. Менің «ғылымым» да сол төңіректен, Яғни, жалпақ адамзатты айтпайын, өз ауылымды ғана емес, бүкіл қазақты құртатын дию-пері қаруды жетілдіру саласында жұмыс жасауым қажет екен. Бәлкім, ғылым деп, атақ-абырой деп, кірісіп кетуім де мүмкін еді, көзіммен көрген тағы бір сұмдықтар болды. Кешегі, бірде сен айтқандай, Отан емес, орыс-герман соғысында біздің ағайындарды алға салатыны сияқты, бұл жерде де ең қатерлі тәжірибелерді «тегі төмендерге» жасатады екен. Мен сондағы ядролық орталықта қазақтың бір ғаламат жігітімен ұшырастым. Сөз ыңғайынан байқағаным, Ақмоладан, Москва университетін бітіріпті, жиырма жеті жасында ғылым докторы, отызында – СССР Мемлекеттік сыйлығы, мен көргенде отыз төртте, басы аппақ құдай, өңі – сүлік сорғандай, қаны ... ақшыл, яғни, үнемі алғы шепте болған себепті, тиесілі сыбағасын алған. Атақтан не пайда, сыйлықтан не қайыр, керек десеңіз, таяу төңірек, шектеулі кісілер ғана біледі, бар еңбегі құпия, тіпті, аты-жөнінің өзі. Искандер Искандерович дейтін. Аты Ескендір болса керек, ал әкесі, әрине Ескендір емес. Сол ағамыз айтты, бір тұста, қалт екткенде. Кандидаттығыңды ала салысымен қаш. Тамырыңа балта шабылмай тұрғанда туған еліңді тап» [6] - деп, баяндалған. Осылайша, шығармадағы кейіпкерлердің ой-өрісі, мінез-құлқы, көңіл-күйі арқылы сол кезеңдегі әлеуметтік өмір мен сыртқы жағдайлар туындап айшықталған. Олардың рухани әлемінде өзгеріс, биік сезім, асқақ қиял бір-бірімен түйісіп, кейіпкер жан дүниесінің, мінез-құлқының, сезім қимылының диалектикасын жеткізетін әдемі өрнек қалыптастырады. Яғни, иррационализмнің сипаттары басым, иррационализм рухани құндылықтарды сезіммен қабылдау, нәзік иірімдермен ұғыну, жүрек пен ақылды қатар ұстау сияқты дүниетаным тұтастығымен ерекшеленеді.

Мистикалық әдебиет адам бойында үрей туғызу ғана емес, қорқыныш пен үрей арқылы адам санасының түкпіріндегі шынайы болмысын көрсету шеберлігіне ие. Қазіргі қазақ прозасында заман талабына сай жаңашыл формада жазып жүрген Қ. Мұбарактың «Суретші» әңгімесі мен Н. Гогольдің «Портрет» повесіндегі үндескен тұстарын байқауға болады. Таңғажайып талантты суретші мен ұстазының арасындағы ерекше байланыс желі тартады. Суретшінің қаламынан туған суретіне жан бітіре өрнектеуі, сұлу қыздарды бейнелеген портретін шарайнаның алдына қойса болғаны, айнадан сол сұлу шығар еді. Өрі оның құзырында болатын.

Бірде суретші көне мұрағаттан мыс табақтың бетіне салынған ертедегі бір ханшаның суретін көріп суретке түсіреді. «Осы заманнан он бес ғасыр бұрынғы ханшаның қызығына батқысы келді. Сурет үстеліне отырды да, жайлап сала бастады. Салып болып, қайта

қарады. Қыз қолындағы не? Бәлкім айна шығар деп ойлады да, шарайнаның алдына әкеп қойды. Айнадан шәлі жібекке оранған ханша өзіне қарай тәкаппар басып шығып келе жатты. Ханшаның айдай жамалы оны есінен тандыра жаздады. Ерекше бір құштарлықпен ханшаның қолынан бас салды. Оқыс қимылдан шошып қалған ханшаның қолындағы зат тарс етіп шарайнаның алдына түсті. Ханша бөлмені айнала қашты. Ұзын бұрымы суретшінің қолына енді ілінгенде шарайнадан арыстандай ақырып сақтың қияқ мұртты сарбазы шығып, беліндегі қанжарын жұлып алды да, суретшінің басын шауып тастады. Ханшамен жылап қоштасты. Мүрдені шар айнаның алдына әкелген сарбаз қолқа тамырдан атқақтап жатқан қанға бармағын малып: «Өнеріңе рахмет! Біз бостандыққа келдік!» [7, 235 б.] деп жазды. Бұл адамдардың қанағатсыздығы мен тойымсыздығы еді. Шағын әңгімеде қазіргі рухани қажеттілік туындаған заманда, ғажап бір тылсым күштің болғанын қалағандай.

Ағылшын жазушы Оскар Уайльдтың әлемге есімін әйгілі еткен туындысы «Дориан Грей портреті» [8] романы мистикалық мотивтерге толы. Шығарма идеясы адамның сыртқы сұлулықтың астарында жасырын жатқан, шынайы келбетін танытуды мақсат тұтқан. Яғни, адамның қалауы мен «Мен» қабаты ашылған. Н. Гогольдің «Портрет» [10] атты повесінде реализм мен мистика желісінде зұлымдықпен, адамның тойымсыз пиғылымен күресі туралы жазылған. Өмірі жоқшылықпен өтіп жатқан талантты суретші Щукин ауласынан шал портреті кестеленген картина сатып алғаннан бастап жағдайы күрт өзгереді. Суреттегі адамның таңғажайып көздері тірі адамның көзінен кесіп алғандай көрінеді. Түнде суретші Чартов суреттегі адамның қорқынышты екі көзі өзіне қарап тұрғанын көреді. Портрет ішінен шығып, қасына отырады. Қолындағы қапшықтан көп бүктемелерін ала бастайды, әр көк қағазға оралған бүктемелерде «1000» алтын монет деген жазбаны байқайды. Картинадағы адам суретшіні байлыққа кеңелтеді, өмірі күрт өзгереді. Байлық Чартовты әлемге танытады, көзін шел басады. Жаратқанның берген ең қымбат сыйы – талантын жалған мақтанға ауыстырады. Бірақ еңбексіз келген байлықтың сұрауы мен жаратушы алдындағы парыз жанын жай таптырмайды.

Шетел әдебиеті тарихында мистикалық прозаның негізін салушылардың бірі – 19 ғасыр жазушысы Эдгар Аллан По. Жазушының мистикалық туындыларының ерекшелігі оқырманды терең ойға, сенуге, армандауға жетелейді. Шығарма желісі оқырманды мистикалық-готикалық әлемге апарады. Сонымен қатар психологиялық, логикалық, ғылыми-фантастикалық және шығармаларында сарказм кездеседі. Эдгар Аллан По қаламынан туған шығармалар: «Ашероветар үйінің құлауы», «Лигейя», «Қара мысық», «Мистер Вальдемармен болған шындық», «Құдық және маятник», «Морг көшесіндегі өлім», «Алтын қоңыз» т.б. Шығармаларындағы мистикалық сарын кейіпкерлердің өлімімен байланысты және жазушыны толғандырған мәселелер көрініс тапқан. Мысалы, жазушы қатты ұйқыға кетіп, тірідей жерленуден қорыққан. Яғни, көрден қайта шыққан әйел, құпия өлім, өлген адам жанының тірі адам тәніне ауысуы, уақыттың тоқтап қалуы секілді оқиғалар жазушы шығармаларында жиі бой көрсетеді.

Американдық жазушы Эдгар По туындылары символдарға толы. Құпияға толы туындылары оқырманды ойлауға, армандауға үйретеді. Жазушы өмірдің жарқын тұстары мен қараңғы түнегін бейнелейді. Оның кейіпкерлеріне өлім рухы әсер етеді, әңгіме идеясын, оқиғаның мәнін ашу жағын оқырманның өзіне қалдырады. Түсініп, қорытындылауға септесетін детальдарды шебер қолданданған. Жазушы шығармашылығында «қара мысық» пен «қара қарға» көп кездеседі. Ежелгі әдебиетінен белгілі қара қарға өлілер әлемінің жаршысы ретінде бейнеленеді.

Ал жалпы қазақ халқында мысыққа қатысты «мысық тілеу», жануар мінезіне қарай «мысық табан» сияқты әралуан ұғымдар кездеседі. Мысыққа бір сақтықпен қарайды, оның тылсым құдіретіне деген сенушілік бой алған. Қазіргі уақытта ғалымдар тарапынан мысықтың адамға қатысты жағымды қасиеттері жайлы көптеген факторлар жызылған. Мұхаммед (с.а.с.) пайғамбардың да ерекше жақсы көретін жануары болғаны діннен белгілі.

Қара мысық – эзотерикалық символ. Өйткені, тіпті ежелгі Египетте де олар Құдаймен байланысты болған, құрмет тұтқан және мумияланған екен. Мысықтар басқа әлемнің

«қонақтарын» көреді деп саналады. Эдгар Аллан Поның символдар әлемі өте алуан түрлі және жұмбаққа толы. Жазушының «Қара мысық» әңгімесінде мистикалық қара мысық арқылы бұл жануарларға жұмбақ және басқа әлеммен терең байланыс тән екенін бейнелеген. Мысықтың көркемдік бейнесінде шынайы және мистикалық қасиеттер қамтылған. Басты кейіпкер өмірінде күнделікті болып жатқан сәтсіздікті, үнемі жолы болмау, қиындықтан арыла алмаудың себептерін іздей бастайды. Оның мінез-құлқының күрт өзгеруінің барлығына кінәлі қасынан екі елі қалмайтын мысық досы Плутон деп есептейді.

Бір күні әдеттегідей мас болып келген кейіпкер мысығына ашуланып, тұла бойындағы кек кеудесіне сыймай, аяуандық жасайды, мысықты алқымынан қылаңқындырып қысып ұстап тұрып, бір көзін пышақпен ойып алады. «Бірте-бірте мысықтың жарасы да жазыла бастады. Рас үңірейген көздің ұясын көргенде зәрең зәр түбіне кетеді. Әйтсе де, ауырғаны басылғанға ұқсайды. Ол бұрынғысынша үй ішін кезіп жүреді, бірақ мені көрді дегенше зыта жөнеледі. Менің жүрегім аяушылықтан әлі жүрдай бола қоймаған-ды, сондықтан бір кезде маған үйір мақұлықтың енді өшпенділігін жасыра алмай, зыта жөнелетіндігіне алғашқыда өкініп те жүрдім. Әйтсе де, бұл сезім орнын көп ұзамай өшпенділік басып алды. Содан барып мені мүлдем құрдымға құлдыратып тыну үшін бойымда қасарысқан қарама-қайшылық рухы пайда болды. Философтар оны елемейді. Ал мен болсам, қарама-қайшылықтар рухы әмәнда адам жүрегіне қозғау салатын құдіретті күшке, бөлінбес, бастапқы қабілетке немесе адамның өз табиғатын танытатын сезімге жататынына жан-тәніммен алғаусыз сенемін. Талай мәрте жағымсыз немесе тек олай жасауға болмайтыны үшін ғана еш себеп-сылтаусыз, мән-мағынасыз жүздеген әрекеттер жасамаған кім бар? Ақылға қонбайтын нәрсені, заңды бұзуды тек тыйым салынғаны үшін үнемі аңсап тұрмаймыз ба осы? Сонымен, мүлде менің түбіме жету үшін бойымда қарама-қайшылықтар рухы пайда болды. Адам сырын ұғып болмас өзін-өзі қинауға, азаптауға – өз табиғатын қорлауға деген осы бейімділік, әйтеуір жамандық жасау үшін жамандыққа бейімділік – тілсіз бейшара мақұлықты азаптауды әбден шегіне жеткізуге итермеледі» [10, 205 б.]. Бұл әрекеті жан дүниесіне бәлендей із қалдырмай, кейін мысықты азаптауын тоқтатпай, мойнына тұзақ салып, асып қояды. Мысықтың елесі оның өмірінің сорына айналады. Мысықтың елесімен күресем деп әйелін өлтіреді.

Жазушы ойының ерекшелігі – адам өз тағдырының иесі, оның жүрегінде сенім, өзіне деген сенімділік, жауапкершілік және шексіз махаббат мәселесін алға тартады. Біреуді кінәлау адам санасын тығырыққа, түнекке алып келеді.

Орыс жазушы Г. Злобин «Кезінде дарынды жазушының замандастары да Эдгар Поның шығармаларындағы фантазия, қиял мен фактілер логикасын бір-бірімен астасып, ерекше біте қиюласып жататынын атап көрсеткен болатын. Оның творчествосындағы осындай өзіндік ерекшелікті байқаған Достоевский де, жазушының қиялдау қабілетінде біз бұрын-соңды ешкімде кездестірмеген өзіндік ерекшелік бар, ол-егжей-тегжейлі терең ойлаудың құдіреті деген еді. Шынында да қиялдың өзі де сол егжей-тегжейлі терең ойластыру жүйесі арқылы нақты материалдық сипатқа ие болатын. Жазушы шығармаларында жиі қолданатын мистификациялық әдіс те осыған қызмет етеді» [11, 7 б.] деп Эдгар По туындыларындағы көркемдік тәсілдердің рөлін айқындап берген.

Қойшыбек Мұбарактың «Тарғыл мысығы» мистикамифологиялық әңгімесінен ертегі желісін кездестіреміз. Басты кейіпкер Ерлан мен көрші қыз Мәлике (Мәликенің аяқ жағы жылан денелі) екеуі арқылы әңгімеге өрбіген. Ерлан қанша жыл көрші тұрған үйде бойжеткен қыздың барын білмеген. Ата-анасы ажырасып отырған қыз түнде жыланға айналады. Түнде қыздың өмірі басталады. Су астындағы тіршілілікке барады, жан-жануарлар өмірін көреді. Бірақ адам болып жаралған Мәликені жазушы адам өміріне араластырмайды.

Жазушының қызды жылан кейіпіне енгізудің сыры неде? Жылан – мифологиялық танымның негізі. С.Қондыбай «жылан культі – арғықазақ мифологиясының басты сипаттарының бірі» деп жазған. Сонымен қатар жылан образының кейбір функцияларына

тоқталып, анықтама берілген. Зерттеушінің еңбегіне сүйенетін болса, әңгімедегі Мәлике – жыланның тотемдік сипаттағы образы. Суға байланысты жылан қыз – ол ата-баба рухы ретінде адамдарды қорғайды. Малике – адамзаттың адам қалпын сақтаушысы. Қазіргі кездегі адамдардың өзімшілігі, айналада не болып жатқанын аңғармауы, мән бермеуі.

«Жалпы, адамдар қызық... Жер бетінде тек біз ғанамыз деп түсінеді... Қарашы анау кәрі еменнің басына, нені көрдің?.. – деп сұрады.

Мен таң-тамаша болып көзімді қайта-қайта уқалап, емен басынан жанарымды тайдыра алмай қалдым. Күндегі қалың қарғаның мекені болған емен, үстілеріне жабыстыра қап-қара шағи көйлек киінген қалың канизактар ортада отырған қара сақалды шалды айнала би билеп, той тойлап жатыр.

Бақытсыздар тек адамдар ғана. Адам болғаннан қорқады» деп жылан құйрықты қыз күрсінеді [12]. Қойшыбек Мұбарак әңгімелеріндегі мистикалық кейіпкерлері өмірдегі қилы тағдырлы адамдар жиынтығы. Мистикалық сюжеттері шындықпен астасып, адамдар арасындағы қарым-қатынасты, қоғамның адам өміріне әсері айшықталып, жақсылық пен жамандықты тиек етеді. Жазушы әр әңгімесінде оқырманды тылсым әлеміне алып кетеді. Жат әлем мен реалды өмірді байланыстыра өмір шындығын, айтар ойын ашады.

Әдебиет – адам өмірінің ажырамас бөлігі, әртүрлі күйлерді сипаттап, әр заманға тән белгілер мен ерекшелігін көрсетеді. Сол себептен, қоғамның даму процесінде әдебиет те өзгерістерге ұшырап, оның өзгерістеріне жауап береді.

Жалғыздық феномені ежелгі дәуірден әрқилы формада бастау алды. Қазақ әдебиетінде жалғыздық мәселесіне философиялық тұрғыдан тереңінен толғаған Абай, одан әрі Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Әуезов, Ә.Кекілбаев, О.Бөкей, Т.Әлімқұлов, т.б ақын-жазушылар шығармаларына өзек болды. Қазіргі қазақ прозасында жалғыздық тақырыбын көркем шығармаларына арқау еткен жазушылар баршылық. Мысалы, қарастырып отырған тақырыбымызға орай Н.Ораздың «Түнгі жалғыздық» әңгімесінде жалғыздық сарыны мистикалық тәсіл арқылы көркемделген.

«Түнімен бірге ере келген Тыныштықтың жетегінде Жалғыздық бар еді. Ол өзі бір, қол-аяғы шидей, басы қазандай, бадырақ көз, арық балаға ұқсайтын-ды. Міне, сол бала-жалғыздық қазір жан-жағына ұрлана көз салып, әлі шамы сөне қоймаған терезелерден ішке сығалап қарап келеді...» [13, 246 б.] деп бастау алатын туынды қазіргі қоғамдағы жалғыздықты әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде бейнелейді. Жазушы әрқилы тағдырға байланысты адамдардың жалғыздық кейпін суреттейді. Ұлы мен кемпірі қайтыс болып, қызы хабарласпай жүрген қарияның, сағынышы жолдас болған келіншектің, көше кезіп жүрген мас еркектің соңынан ерген жалғыздық. Жазушы жалғыздық сырын мистикалық кейіпкер әрекеті арқылы баяндайды.

«Алқаракөк аспанның түнгі бояуы өзгеріп, таң нұрына малына бастады. Қараң-құраң етіп көшеге шыққан жүргіншілердің қарасы көбейіп, қаланың шуы қалыңдай түсті. Таң алдында Тыныштықтан қапелімде көз жазып қалған Жалғыздық жан-жағына алақтап жүргенде, тасқын судай ағылып, тұс-тұстан көбейе түскен нөпірдің арасында қалып қойды. Бірақ оған ешкім назар салып, бұрылып қараған жоқ. Бәрі де өз тірлігін ойлап, өз бағытымен асығып кетіп барады.

Таңды ұйқысыз қарсы алған әдемі келіншек дастарханын тез жинап, үсті-басын ретке келтірген соң, қызметіне қарай асықты. Түндегі торығу да, түңілу де білінбейді жүзінен. Таңмен бірге оянып, таңмен бірге тіршілігін қайта бастаған сияқты.

Құс ұйқылы қарт та терезенің ар жағы ағара салысымен ескі тапочкасын аяғына іліп, тырп-тырп басып әжетханаға кірді, ваннаға кірді. Ас бөлмесінде жападан-жалғыз отырып шай ішті. Бірақ өзінің жалғыздығын сезінбейді... Енді, міне, бір бөлме ыстық нан, бір пакет сүт алу үшін дүкенге қарай келе жатыр.

Көше кезіп, әркімнің жүзіне бір жауаңдап қарап жүрген Жалғыздықты ол да танымады...» деп әңгімесін аяқтайды. Адамдар күнделікті күйбең тіршілікпен өзін де, өзгені де ұмытып, оқшауланып, өзіндік өмірден ажырап қалғандарын, ең бастысы жақындарымен байланысын үзе бастағанын да сезбей қалады.

Көркем туындылар мен зерттеу еңбектерді түйіндеп, философиялық тұрғыдан келетін болсақ, сана мен ой – адамды басқаратын күш. Ал мистика адам санасындағы қорқыныш, үрей, қуаныш сезімдерінен қалыптасады. Дәлірек айтсақ, мистика сананың өзгеріске ұшыраған көрінісі мен формасы ретінде қарастыруға болады. Жазушылар адам бойындағы осындай сезімдерді түбегейлі әрқилы тәсілдер тұрғысынан шығармаларына арқау етеді.

Қорытынды. Тылсымдық әңгімелерден негізінен әр халықтың ақиқатын көреміз десек те болады. Адам өміріндегі қайшылықтар мен қақтығыстардың мәнінен көрініс береді. Мистикалық жанрдағы қазақ-шетел прозасын салыстырмалы түрде қарастыру барысында, кейіпкердің эволюциясы мен өзгеруін, ерекше типологиялық бағыт бойынша, дәстүрлі түрде заман қаһарманы және оқиға ұқсастықтарын байқауға болады. Сонымен қатар, әр жазушы өзіне тән өнер кеңістігі болатынын да ескеруіміз керек. Қазақ-шетел мистикалық прозасында үндестіктің бірі – кейіпкерлері мен сюжеттік жағдайлар. Соған қарамастан, әр әдебиет қаһармандары мен сюжеттерінде елге, заманға тән ерекшеліктері болады.

Қорыта келе, «мистика – күрделі жанр, мысалы, мистикалық шығарманың кейіпкері дегеніміз кәдімгі кейіпкер, қаһармандарға ұқсай бермейді, кейіпкер су перісі әлде елес болуы, оқиға орны аспан не жердің жетінші қабаты болуы мүмкін, демек кейіпкер дерексіз, әлем тылсым деген сөз, содан шығар, бірыңғай мистикалық жанрда жазатын, ерекше мифтік кейіпкер тудырған жазушы аз. Жалпы мистика жазатын жазушының өзі қазақ әдебиетінде саусақпен санарлық, тіпті жазды дегеннің өзінде оны бастан-аяқ мистикалық шығарма деп тану қиын, сондықтан мистикалық элементтері бар десек әділірек болар еді» [1].

Қазіргі әңгіме жанрында жаңа тақырып аясында, соны кейіпкерлер бейнесі жасалды. Шығармалар тақырыбында ел, халық, қоғам, ұлт мәселесі қамтылды. Елі үшін күресетін, ұлттың көкейкесті мәселесі жолында жан аямайтын кейіпкерлер туды. Жоғарыда зерттеу объектісіне арналған шығармаларды осы тақырыпта жазылған деп айтуға болады. Жаңа заман көркем туындылары шындық дүниенің, қоғам мен адам тіршілігінің ақиқатын бейнеледі. Сонымен қатар, қазіргі таңда мистикалық туындылардың бірінші орындағы мақсаттарының бірі – адам санасына бағынбайтын табиғаттан тыс күштер әлемін зерттеу; адамның өз түсінігінен тыс әлемдегі орны мен мүмкіндіктерін анықтауға талпыныс; жақсылық пен жамандықтың мәңгілік қақтығысын ашу; оқырман әлемді ақылмен емес, жанмен қабылдауы; фантастикалық кейіпкерлер мен құбылыстардың көмегімен шындықтың жабық сипаттамасы; фонды, ерекше түстерді жасау; оқырмандардың қызығушылығын арттыру болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Асқарова А.Ш. Қазақ және шетел прозасындағы мистика. // Керуен - 2021. - № 4. - Т. 73 [Электрондық нұсқа]. - URL: <https://keruenjournal.kz/index.php/main/article/view/96> (Accessed: 17.08.23).
2. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Құр.: Ғ.Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. - 640 б.
3. Бөкей О. Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: «ҚазАқпарат» баспасы, 2013. - 1050 б.
4. Аймауытов Ж. Елес [Электрондық нұсқа]. - URL: <https://abai.kz/post/6818> (Accessed: 30.01.23).
5. Мағауин М. Елес [Электрондық нұсқа]. - URL: <https://magauin.com/angimeler/eles> (Accessed: 14.07.23).
6. Мағауин М. Қуыршақ [Электрондық нұсқа]. - URL: <https://magauin.com/angimeler/quyrshaq> (Accessed: 20.07.23).
7. Мұбарак Қ. Жат құшақ:әңгімелер жинағы. – Алматы: Атажұрт, 2012. – 272 б.
8. Уайльд О. Портрет Дориана Грея. Роман / Пер. с англ. Д.Целовальниковой. – Москва: АСТ, 2021. – 320 с.

9. Гоголь Н. В. Записки сумасшедшего: сборник. – Москва: АСТ, 2022. – 256 с.
10. По Э. А. Шөлмектен шыққан қолжазба. Әңгімелер. Ауд. Б. Баймаханов. – Астана: Аударма, 2003. – 256 б.
11. Злобин Г. Эдгар По – романтик и рационалист. \ \ Эдгар По стихотворения, проза. Пер. с англ. – М., 1976.
12. Мұбарак Қ. Тарғыл мысық [Электрондық нұсқа]. - URL: <https://www.minber.kz/2012/05/qoishybek-mubarak-targyl-mysyqanggame/> (Accessed: 05.05.23).
13. Ораз Н. Сиқырлы көл: Әңгімелер – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2011. –324 б.

References

1. Askarova A.Sh. Kazak zhane shetel prozasyndagy mistika [Mysticism in Kazakh and foreign prose], Keruen [Caravan], 4 (73) (2023). Available at: <https://keruenjournal.kz/index.php/main/article/view/96> (Accessed: 17.08.23). [in Kazakh]
2. Baityrsynyly A. Adebiet tanytkysh. Comp.G.Anes [Literature guide] («Abzal-ai», Almaty, 2013, 640 p.). [in Kazakh]
3. Bokei O. Tandamaly shygarmalar zhinagy [Collection of tandem works] (KazAkparat, Almaty, 2013, 1050 p.).
4. Aimayov Zh. Eles [A ghost] [Electronic resource]. Available at: <https://abai.kz/post/6818> (Accessed: 23.05.23). [in Kazakh]
5. Magauin M. Eles [A ghost] [Electronic resource]. Available at: <https://magauin.com/angimeler/eles> (Accessed: 10.01.23) [in Kazakh]
6. Magauin M. Kuyrshak [The doll]. [Electronic resource]. Available at: <https://magauin.com/angimeler/quyrshaq> (Accessed: 20.04.23). [in Kazakh]
7. Mubarak Q. Zhat qyshaq: angimeler zhinagy [The alien hug:a collection of stories] («Atazhurt», Almaty, 2012, 272 p.). [in Kazakh]
8. Uaild O. Portret Doriana Greja [Portrait of Dorian Gray]. Novel. Translated from the English by D.Tselovalnikova («AST», Moscow, 2021, 320 p.). [in Russian]
9. Gogol N.V.Zapiski sumadshedshego:sbornik [Notes of a madman: a collection] («AST», Moscow, 2022, 256 p.). [in Russian]
10. Edgar Po. Sholmekten shykkan qolzhaba [A manuscript from a bottle]. Translated by B.Baimakhanov («Audarma», Astana, 2003, 256 p.). [in Kazakh]
11. Zlobin G. Edgar Po – romantik i razionalist [Edgar Allan Poe - romantic and rationalist]. Jedgar Po stihotvorenija, proza [Edgar Allan Poe. Poems, prose]. Transl. from English (Moscow, 1976). [in Russian]
12. Mubarak K. Targyl mysyk [A wild cat] [Electronic resource]. Available at: <https://www.minber.kz/2012/05/qoishybek-mubarak-targyl-mysyqanggame> (Accessed: 05.05.23).
13. Oraz N. Sikyrly kol [Magic lake] («KazAkparat», Almaty, 2011, 324 p.).

А.Ш.Аскарова, К.С. Құлманов

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Мистические мотивы в казахских рассказах

Аннотация. Статья посвящена анализу мистических мотивов в казахских рассказах. Авторы на основе сравнительно-исторических, герменевтических, историко-функциональных принципов исследовали особенности использования мистических мотивов в малых жанрах современной казахской прозы - в рассказах. В основу исследования легли мировые и отечественные литературные образцы, последовательно показаны их истоки, эволюция и современная трансформация. Проанализированы основы иррационального познания - системы мифического, эзотерического, религиозного освоения мира, исследованы относящиеся к ним мистические мотивы. В качестве отличительной черты казахских мистических мотивов было предложено, что его истоки лежат в обрядах тенгрианского познания и мусульманско-суфийских традиций. Были изучены мистические мотивы в рассказах казахских писателей XX века и начала XXI века, определены их типология, особенности, методы.

Кроме того, в статье раскрывается общая природа и сущность мистики посредством описания мистических линий в казахских и зарубежных произведениях. Рассматривая связь мистики с литературой, ее художественная деятельность определялась на основе казахских рассказов. Выявлена деятельность мистического метода в рассказах Оралхана Бокея, Мухтара Магауина, Нургали Ораза, Койшыбека Мубарака, в которых описаны казахское общество, психология человека, судьба человека. На основе сравнения с зарубежными произведениями сделан своеобразный вывод о сходстве общей идеи и переходе мистических сюжетов.

Ключевые слова: мистика, мифология, иррационализм, литературный метод, типология, рассказ, мистический сюжет, мистицизм, нравственная ценность, явления жизни, зарубежная мистика.

A.Sh.Askarova, K.S. Kulmanov

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Mystical motives in Kazakh stories

Abstract. The article is devoted to the analysis of mystical motives in Kazakh stories. The author, on the basis of comparative historical, hermeneutic, historical and functional principles, explored the features of the use of mystical motifs in small genres of modern Kazakh prose - in stories. The study is based on world and domestic literary samples, their origins, evolution and modern transformation are consistently shown. The bases of irrational knowledge - the systems of mythical, esoteric, religious exploration of the world - are analyzed, the mystical motives related to them are investigated. As a distinctive feature of Kazakh mystical motifs, it was suggested that its origins lie in the rites of Tengrian knowledge and Muslim-Sufi traditions. Mystical motifs in the stories of Kazakh writers of the 20th century and the beginning of the 21st century were studied, their typology, features, methods were determined.

In addition, the article reveals the general nature and essence of mysticism through the description of mystical lines in Kazakh and foreign works. Considering the connection of mysticism with literature, its artistic activity was determined on the basis of Kazakh stories. The activity of the mystical method was revealed in the stories of Oralkhan Bokey, Mukhtar Magauin, Nurgali Oraz, Koishybek Mubarak, which describe the Kazakh society, human psychology, human destiny. Based on a comparison with foreign works, a peculiar conclusion was made about the similarity of the general idea and the transition of mystical plots.

Keywords: mysticism, mythology, irrationalism, literary method, typology, storytelling, mystical plot, mysticism, moral value, life phenomena, foreign mysticism

Авторлар туралы мәлімет:

Асқарова А. Ш. – ф.ғ.к., доцент, Гуманитарлық зерттеулерді үйлестіру бөлімінің басшысы, «Абай академиясы» ғылыми-зерттеу институты, Астана, Қазақстан.

Құлманов Қ. С. – ф.ғ.к., профессор, Практикалық қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі, Астана, Қазақстан.

Askarova A.Sh. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Coordination of Humanitarian Research, «Abay Academy» Research Institute, Astana, Kazakhstan.

Kulmanov K.S. – Candidate of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Practical Kazakh language, Astana, Kazakhstan.

Ұ.Жанбершиева, Г.С.Оралова, А.Т.Төлебаева, Г.А.Камешева

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
E-mail.ru: ulzhan1954@mail.ru, Gulzi-oralova@mail.ru, aidyn42@mail.ru,
kamisheva_gulnur@mail.ru*

Сыр сүлейлерінің (Тұрмағамбет, Жүсіп, Омар) мысал өлеңдеріндегі Шығыстық дәстүр

Аңдатпа. Мақалада Сыр сүлейлері Тұрмағамбет Ізтілеуов, Шораяқтың Омары, Қаңлы Жүсіп Қадірбергенұлы т.б. мысалдарындағы Шығыстық дәстүр сөз болады. Сүлейлер мысалдарындағы Шығыстық дәстүрге талдама жасалды. Қазақ поэзиясы мен Шығыстық ұқсас сюжеттер, сарындық қайталаулар, сабақтастық айқындалады. Мысалдардың танымдық қызметі сараланады. Ойды айқындай түсетін шығыстық сюжетке құрылған мысалдар арқылы Сыр сүлейлері дүниетанымының даралығына дәйектемелер келтіріледі.

Сыр сүлейлері ұстаған Шығыстық дәстүрдің маңызы ашылады. Әдебиет зерттеуші ғалымдардың Сыр сүлейлері туралы пікірлерін салыстыра отырып, тың тұжырымдар айтылады. Тұрмағамбет, Жүсіп, Омар мысалдары назарға алынып, тәрбиелік мәніне баға беріледі. Осы үш шайырдың мысал өлеңдерінің шығармашылық ерекшелігі Сыр сүлейлері әдеби мұраларының өзіне тән сыр-сипатын аңғартады. Мақалада мысал өлеңдердегі шығыстық сипатты талдай отырып, Сыр сүлейлерінің шығармашылығы ұлт әдебиетінің құрамдас бөлігі екендігін айқындай түседі.

Қазақ ғылымындағы фундаментальды зерттеулерді негізге ала отырып, шығыстық мотивтерді кешенді түрде ашу көзделді. Әлемдік және ұлттық әдеби-мәдени байланыстар мен Шығыстық дәстүрдің маңызы айқындалады. Нәзирагөйлік дәстүріндегі ақындардың үлесі айқындалып, ақындық көркемдік ойлау жүйесі сараланды. Мысалдардағы Шығыстық үлгі мен гибраттық ойлар танымдық тұрғыдан анықталды. Сыр сүлейлері мысалдарындағы Шығыстық дәстүрдің мағыналық ерекшелігі ашылып, ұлттық құндылық екені дәлелденеді.

Түйін сөздер: Сыр сүлейлері, шығыстық мотив, шығыстық дәстүр, рухани мұра, ұлттық құндылық, гибраттық ойлар, нәзирагөйлік әдіс, шығыстық ықпал, мысал жанры.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-121-131>

Кіріспе. Қазақ сөз өнерінің көркемдік жалғасы болып табылатын Сыр сүлейлері шығармаларында Шығыстық үлгідегі гуманистік ойлар қалыптасып, қазақ әдебиетін тақырып, мазмұн, форма, жанр жағынан байытып отырған. «Сүлей» сөзінің беретін мағынасына назар аударсақ, бұл атау – халықтың жырауларға берген бағасы, «өлең-жырдың құдайы» деген ауыспалы мағынада қолданылатын термин ретінде қалыптасқан ұғым. «Сүлей» сөзі арабша-орысша сөздікте «салауи» яғни «табиғи дарын иесі, тума талант, шешен» деген мағынаны танытады [1, 591].

Әлем әдебиетінде ұқсас сюжеттер, сарындық қайталаулар әдеби ықпалдастықтар мен алмасулар болатыны сөзсіз. Қазақ әдебиетіне Шығыстық ықпалдың әсері ұлттық сананың кеңеюіне жол салды.

Сыр сүлейлерінде Шығыстық дәстүр қалыптасуына себеп болған жағдайларды айрықша атауға болады. Біріншіден, Сыр бойынан шығып, Орта Азиядағы медреселерден

білім алған ағартушы ғалымдардың бәрі де шығыстық үрдіс, дәстүрді ұстаған. Екіншіден, ислам дінінің қазақ поэзиясындағы адамгершілік-имандылық тақырыбын көркемдік ойлау жүйесі аясында дамытқан. Үшіншіден, географиялық орналасуы жағынан бір-біріне жақын орналасқан елдердің экономикалық қарым-қатынасы түрлі сауда-саттық арқылы араласуы негіз болды. Осылайша, Сыр бойын мекендеген халықтар, оның сөз өнерін ұстаған ақын-жыраулар сонау ежелгі дәуірден бастап, бүгінге дейін шығыстық классикалық әдебиеттің ықпалымен әдеби дәстүр қалыптастырған.

XIX-XX ғасырда Орта Азияның қалаларында білім алып, бай кітапханаларымен танысқан Сыр сүлейлері шығармаларында шығыстық дәстүр қалыптасып, шығыстық мотивтер көрініс тапқан. Сондықтан да болар Сыр сүлейлері шығыстық үлгіні ұстай отырып, адамгершілік-дидактикалық, гуманистік шығармалар қалдырды. Сондай шығармалардың бір саласы біз зерттеу нысаны етіп отырған мысал өлеңдердегі шығыстық мотивтер болып отыр.

Сыр сүлейлері Тұрмағамбет Ізтілеуов, Шораяқтың Омары, Жүсіп Қадірбергенұлы шығармашылық мұраларындағы ислам дінінің қағидаларын арқау еткен жанрдың бір түрі – мысал-хикая үлгілері екендігін байқауға болады.

XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында қазақ әдебиетінде нәзирагөйлік әдіспен Шығыстық сюжетке құрылған шығармалардың үлгілері жасалып, Шығыстық дәстүр қалыптасты. Мұсылмандық және Шығыстық классикалық әдебиетпен қаруланған Сыр сүлейлері исламдық мазмұндағы әдеби дәстүрдегі мысал үлгілерін жазып, имандылыққа тәрбиелеуге бет бұрған. Исламдық мәдениет тағылымымен танылатын мысал Шығыстың классикалық әдебиетінде тәлім-тәрбие, имандылық-адамгершілік тағылымын нысана ететін дәстүр болып саналады.

Шығыстық дәстүр сипаттарын әңгімелегенде әдеби байланыстар заңдылықтарын негізге ала отырып, ұлттық сипатта болғанына көз жеткіземіз.

Бүкіл қоғамдық ой-сананы қайта құрып жатқан бүгінгі таңда қазақ әдебиетінің өзге елдердің сөз өнерімен сан ғасырлық байланысын, тарихи тамырластығын танып білудің мәні ерекше. Ғасырлар бойы қалыптасқан Сыр әдебиетінің даму жолы халқымыздың рухани дүниетанымының көркемдік ойлау жүйесін танытады.

Сыр сүлейлері поэзиясы бұрын да зерттеліп жүр. Әдебиеттану ғылымында М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердібай, А.Қыраубаева, М.Байділдаев, Т.Тебегенов, Ө.Күмісбаев, Б.Кәрібозұлы, Ұ.Жанбершиева, Ғ.Тұяқбаев, М.Қаржауов, Б.Жүсіпов, Ұ.Байбосынова, Г.Оралова т.б. еңбектерінде Сыр сүлейлері шығармаларының жанрлық, тақырыптық, көркемдік ерекшелігі, ұлттық сипаттылығы қарастырылған. Десек те, әлі де болса зерделей түсетін мәселелер бар. Сыр сүлейлерінің лирикалық өлеңдеріндегі бәйіт, ғазал, қасида, назым, төрттаған, шығыстық сюжеттерге негізделген қисса-дастандар, олардың нәзира үлгісінде жырлануы бүгінгі талғам мен талап тұрғысынан зерделеуді қажет етеді. Зерттеуші ғалымдардың пікірлерін басшылыққа ала отырып, шығыстық дәстүр мен шығыстық мотивтерге талдама жасауды жұмыстың негізгі нысаны етіп алдық.

Белгілі ғалым Б.Кәрібозұлы: «Сыр өңіріндегі әдебиет өкілдері Шығыс әдебиетінің дәстүріне ерекше ден қойып, Шығыстық классикалық әдебиетінің үздік туындыларын нәзира дәстүрімен немесе Шығыс сюжетіндегі аңыздар мен ертегілерге өз жандарынан қосып, қисса-хикаяттарды дүниеге келтіріп отырған», -деп ой түйеді [2, 30]. Ғалымның осы пікіріне сүйенетін болсақ, Сыр сүлейлері жазған мысал өлеңдер нәзира дәстүрімен Шығыстық сюжетке құрылғанын растайды. Нәзира дәстүрінде мысалдар жазып, шығыстық классикалық туындыларды жаңаша сөйлетіп, әлем әдебиетіндегі гуманистік идеяларға өзіндік үн қосқан Сыр сүлейлері Шығыстық дәстүрді қалыптастырып, ұрпақтан-ұрпаққа осы дәстүрді жалғастырып отырған.

Академик М.Базарбаев тұжырымымен айтқанда: «Дәстүр деген мағынаны жеке алып қарасақ, оның тек форма сыртқы түр, әшекеймен ғана бітпейтінін көруге болады, дәстүр сонымен бірге өзінен-өзі ұлттық сипатты бере алмайды. Тек ұлттық сипаттардан, ұлттық ерекшеліктерден дәстүрді шығаруға болады», - дейді [3, 121].

Олай болса, біздің зерттеу нысанымыз болып отырған ақындар мысалдарындағы Шығыстық дәстүр классикалық әдебиет үлгісінде халықтық дәстүрге негізделіп, ғибраттық, өнегелік идеяларға өзіндік үлес қосқан қазақ әдебиетіндегі көркемдік дәстүрді байыта түскен.

Шығыстық сюжетке құрылған мысалдардағы көркем мотивтер ортақ сарынға құрылады.

Зерттеу әдістері. Тақырыпты зерттеу барысында қол жеткен тұжырымдар мен түйінді нәтижелер Сыр сүлейлері мысалдарында кеңінен насихатталды.

Өмірдің шындығын, ондағы келеңсіз көріністерді, адам мінезіндегі түрлі мінез-құлық, іс-әрекеттерін сынай отырып, ізгілік, адамгершілік насихатын үлгі ететін туындылар жасауда Сыр сүлейлері осы эпостық жанрдың шағын түрін шығармашылықтарында ұтымды пайдалана білген шеберліктерін таныту тақырыптың өзектілігі болып табылады. Зерттеу нысанындағы тұлғалар шығармаларын жинақтау, тақырыптық-жанрлық тұрғыда топтастырып, мысал өлеңдерінің мәнін айқындауда шығыс сюжеттерін пайдалану, оны ұлт топырағына тән ырғақтармен, ұлт психологиясына жақындастыра суреттеуде сараптау, аналитикалық-талдау әдістері басшылыққа алынды. Жыр үлгісіндегі мысал өлеңдерінің көркемдік тәсілі мен мазмұндық бірлігін талдауда әдеби-теориялық талдаулар жасалды. Сыр сүлейлерінің мысал өлеңдерінің негізгі идеясы ғибраттық, гуманистік идеяға негізделген шығармалар екендігін айқындауда салыстырмалы-типологиялық талдау әдістері басшылыққа алынды. Мысал өлеңдерінде халықтың тұрмысын, әлеуметтік, қоғамдық қайшылықтарды қозғай отырып, халықтың мұң-мұқтажын, талап-тілектерін мысалдау тәсілдерімен көркем түрде бере білген ерекшеліктерін талдауда танымдық әдістер қолданылды. М.Иманғазин: «Мысал-әріден келе жатқан, эпостың шағын да өткір жанры. Мысал жанры көне дәуірден біздің заманымызға дейін әлемнің іргелі ақын-жазушыларының назарында болған, қызықты форма, ұғымды идея, халық тұрмысына ет жақын суреттеулерге толы әдеби жанр», [4, 251]-деген пікіріне сүйене отырып, Мысал өлеңдердің ишарат, тұспалмен берілетін жанр екендігін танытуда, Сыр сүлейлері шығармаларында жазба әдебиеті мен ауыз әдебиеті үлгілерін қолдану, шығыс сюжетіне сүйене отырып, қоғамға пайдалы болуды насихаттау, тәлім, өнеге берудегі ойларын ашып, дәлел келтіруде зерттеу, талдау, баяндау, талдау әдістері қолданылды.

Мақаланы жазуда осы тақырыпқа қатысты зерттеу еңбектері бар ғалымдардың ой-пікірлері, мысал жанры турасындағы тұжырымдары теориялық және әдістемелік негіз ретінде қолданылды.

Тақырыптың өзектілігі. Сыр сүлейлерінің мысал өлеңдері бұрын-соңды жеке зерттеу объекті болған жоқ. Демек бұл тақырып айрықша қарастыруға, арнайы зерттеуге лайықты. Қазақ әдебиетінде Шығыс поэзиясының әсері, ықпалы, рухани байланыс, ықпалдастық келелі мәселе болып отыр. Сондықтан Сыр сүлейлері мысалдарындағы Шығыстық дәстүрді әдебиеттану қисындары аясында қарастыру жұмыстың өзектілігін айқындайды.

Ғалым Ө.Күмісбаев: «Шығыс поэзиясында бір тақырыпты бірнеше ақындардың жарысып жырлауы әбден қалыптасып қалған әдеби дәстүр «Нәзира», «Татаббу» (жауап) тәсілі бізде әлі зерделі зерттеу нысанасына айналған жоқ. Әлі М.Әуезов айтқан цитатаның айналасында жүрміз», -деп келелі пікір айтқан [5, 129].

Сыр сүлейлері қолданған шығыстық дәстүр мен мотивтерді зерттеп, ерекшеліктерін ашу әдебиеттануда ғылыми ізденісті қажет ететін өзекті мәселе екені сөзсіз.

Тұрмағамбет, Қаңлы Жүсіп, Шораяқтың Омары мысалдарын арнайы қарастыру себебіміз осы үш ақын Сыр сүлейлеріне мысал жазудың үлгісін көрсетті.

Нәтиже мен талқылау. Сыр сүлейлері мысал өлеңдерінде әдеби ықпалдастық арқылы туындаған ортақ мотивтерді дидактикалық, философиялық, дүниетанымдық ойлармен бере білген. Қазіргі әдебиеттану ғылымында ерекше көңіл бөлініп жүрген мысал өлеңдердің композициялық бірлігіндегі шығыстық мотивтердің ұқсас келуі заңды құбылыс. Себебі тақырып та, идея да, кейіпкер де өмір шындығынан алынады. Өмір сүру

салты ұқсас, жақын халықтардың танымдық қасиеттері де ұқсас келеді. Мысал өзегі етіп пернелеп айтуды ұрпақ санасына ізгі қасиеттермен сіңіруде Сыр сүлейлерінде тәлім-тәрбие тағылымын нысан ету үлгілері мол.

Мысал өлеңдер тарихы өте ертеден басталады. Ертедегі VI ғ. Эзоптың грек әдебиеті мен XI ғасырдағы М.Қашқаридің «Диуани-лұғат-ат түрік» сөздігінде және орыс әдебиетінде И.А.Крылов мысалдарында айқын көрініс берген.

В.Г.Белинский: «Өлең сөздің бұл тегі француз бен орыс сөз өнерінде ғана кемелдене жетіп өркендеді. Французда мысалшы Лафонтен, ал орыста мысал жазған данышпан И.А.Крылов болды», - дейді [6, 63]. Қазақ жазба әдебиетінде мысал жанры XIX-XX ғасырда А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейхан, С.Көбеев, С.Дөнентаев, Б.Өтетілеуовпен қатар Сыр сүлейлеріде мысал жанрының тамаша үлгісін жасағандығын аңғарамыз. Сыр сүлейлері мысалдарында Шығыстық сарынды қазақ халқының тұрмысына жақындата суреттеу басым. Т.Ізтілеуовтің «Лұқпан Хакім», «Сүлеймен және кірпішешен», «Көкқұтан мен шымшық», О.Шораяқұлының «Жарлы Талип», «Қара шекпен», «Бір пиала май», «Хақ Сүлеймен», Жүсіп Қадірбергенұлының «Ана мен бала» және т.б. туындыларында адам мінезін, халықтың жай-күйін, надандық, алауыздыққа байланысты ойларын тұспалмен бере отырып, халық даналығының тәлім-тәрбиелік тағылымын ұғындырады.

Мысалы: Т.Ізтілеуов «Көкқұтан мен шымшық» мысал өлеңінде адамдар арасындағы мақтаншақ, менмендік, бақай есеппен өмір кешетін қасиеттерді тұспалдай сынап, оқырманға ой салады. Шымшықты Көкқұтаннан жеңілдірмей аллегориялық тәсіл арқылы адам бойындағы түрлі мінездерді көрсете білген:

Сен маған айтпа ұнамсыз кеп,
Онан да бірігейік, болмайық шет!
Таптырмас татулықты қолдан беріп,
Кетпейік қапелімде өкініш жеп, - деп шымшықты өзі кішкентай болса да ақылды, ойлы етіп суреттеп, ұлттық ділге лайықты түйінді ғибраттық ойға жинақтаған.

Әдебиеттің көне жанры болып келетін мысалдар әлем әдебиетінде бар дегенмен үнемі бір-бірімен алмасып, әдеби ықпалдастыққа түседі.

А.Байтұрсынов «Әдебиеттанытқыш» еңбегінде «Адамның ғамалын, мінезін, құлқын, жанды-жансыз нәрселер арқылы салт-санасына сәйкес көрсетіп өнегелеу-мысалдау болады. Мысалдар көбінесе хайуанаттар турасында шыққан ертегілерден алынады» [7, 125], - деген пікірі мысал жанрындағы шығармаларға өмірден алынған түрлі байсалды тұжырым, қорытындылардың негіз болатынын аңғартады. З.Қабдоловтың «Мысалдың мазмұны бүкпелі болғанымен, идеясы астарсыз ашық, тура, тілі мірдің оғындай өткір, шымшыма шымыр келеді» [8, 294], - деп әдеби тек жанрларының мысал үлгілеріне жіктеме беріп, адамзат тарихында қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастар жан-жақты, сан қырлы қасиеттерімен саралана талдануын астарлап, тұспалдай сөйлеу, соңында адам мінезіне баға беру сипатымен ғибраттық, өнеге берерлік сарындағы шығарма үлгісіндегі жанр екенін танытады.

Сыр сүлейлері Шығыстың классикалық туындыларындағы ғибрат берерлік сюжеттерді өз халқына мысал арқылы жеткізіп, адам бойындағы, әлеуметтік ортадағы кездесетін кемшіліктерді сықақпен сынап дүниетанымдық, ғибраттық көзқарастарын бере білген. Ертегі-аңыз, діни дүниетаным, ғибраттық үлгі беруде Шығыстық дәстүрді сақтап, ортақ желі идея бірлігін исламдық мәдениетке тән ерекшеліктермен негіздеген.

Мәселен, Т.Ізтілеуовтің «Лұқпан Хакім» мысалында «Үлгісіз іс, күлкіге түс етеді екен» - деген жігіт сөзімен шешіледі. Лұқпанның ұлына айтқан үш нақылы Құранның 91 сүресінің негізінде, ислам дінінің адам тәрбиесіне ықпалын насихаттаумен баяндап, Шығыстық әдебиет үлгілерін елге тарата отырып, шығыстық дәстүр қалыптастырған. «Ізгілікке ұмтылу, адами қасиеттерге баулу, жақсылық, қайырымдылық жасау, жомарттық таныту, сабырлы, парасатты болу сынды асыл қасиеттер маңызды болса, Сыр сүлейлері мысалдарында осы асыл қасиеттер ерекше дәріптеледі» [9, 43].

Тұрмағамбет ақын құранның 31-Лұқман сүресінің кейіпкері дананың өсиетін насихаттай отырып, ислам дінінің адам тәрбиесіндегі ықпалы, қуатты құрал екенін дәлелдейді.

Біздің пайымдауымызша, Тұрмағамбет ақын мысалда шығыстық мотивтерді сақтай отырып, ғибрат үлгі беруді ұтымды қолданған. Мысалдарды өсиет мысал, аңыз мысал деп бөліп қарастыратын болсақ «Лұқпан Хакім» мысалы мысал аңыз екенін айқындап тұрғандай. Рухани қазынамыздың ішінен тәрбиелік мәні бар мысалдарға ден қояр болсақ, О.Шораяқұлының мысалдарының орны ерекше. Мәселен, О.Шораяқұлының «Маймыл» атты мысалында бір патшаның үш ұлы болыпты, екеуі бәйбішеден, біреуі тоқалдан екен. Үшеуі бір қызға ғашық болып, соңында жауласып, әскер жинап соғыспақшы болады. Сонда патша ұлдарына үш тарапқа оқ атыңдар оқ түскен үйдің қызына үйленесіңдер деп шарт қояды. Екі үлкен ұлдың оғы түскен үйдің қызына үйленді де, кішісі Әділбектің оғы айдалаға түседі. Патша Әділбекті оғын тауып келуге жұмсайды. Көп қиналып оқты табады, бірақ оқты бір маймыл тістеп отырады. Оқты алып жүре бергенде маймыл атының артына секіріп мініп алады. Жігіт маймылды өлтірмекші болады, сонда маймыл мені пайғамбарлар саған некелеген деп қалмай қояды. Елге маймылмен оралғанда патша үш ұлына тағы да тапсырма береді, сапарға шығатынын айтады. Әйелдеріне жылдам мың шатыр мен мың үй тігуді бұйырады. Кімде-кім орындамаса дарға асылатынын түсіндіреді. Осы шартты тек маймыл ғана орындайды. Маймыл болып жүрген ақылды сұлу қыз-Айни Камал атты перілердің патша қызы екен. Әділбек соған қосылады [10, 136].

Етсе егер қай уақытта ізгі талап,
Өлшеусіз өміріне пайда табар,
Еңбегі талапты ердің босқа кетпей,
Тап болған Әділбекке маймыл Камал [11, 149].

Сюжеті шығыстың қиял-ғажайып ертегісінен алынған мысалдағы ғибраттық, нақылдық түйін – адамгершілік, адалдық істердің ұлағатын насихаттау.

Мысал сюжеті шығыс халықтарына ортақ аңыздық желіге құрылған ондағы көркем мотивтер:

- Патшаның үш ұлы бір қызға ғашық болу мотиві;
- Патшаның үш ұлына шарт қоюы;
- Түс көріп, аян беру мотиві;
- Кіші ұлдыңүнемі жары ақылды болу мотиві;

Бұл мысалдағы оқиғалар шығыста көп кездесетін сарын десек, шығыстық үрдіс, дәстүрді ұстаған О.Шораяқұлы қазақ ұғымына жақындата жырлап, шығыстық дәстүрді қалыптастырған. Сөйтіп шығыс поэзиясындағы адамгершілік-имандылық тақырыбын көркемдік ойлау жүйесінде дамытқан. Аталған мысалдағы авторлық идея сөз өнері шығармаларының халықтығын дәлелдейді, адамгершілік ұлағатын бойға сіңіру адамзаттық құндылық екендігін насихат етеді.

Әдебиет зерттеушісі М.Қаржауов: «Омар ақын өмір сүрген ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында Сыр елінің мәдени, рухани өсуі негізінен ауыз әдебиетіне және Шығыс әдебиетіне сүйенген ақындық және жыраулық өнер арқылы жүріп жатты», - деп пікір айтқан [12, 105].

Ғалымның осы пікіріне сүйенсек, Омар ақын Шығыстық жауһар жырларды жақсы білген және рухани өсу жолында Шығыстық гуманистік ойларды мысалдарына негіз еткен. О.Шораяқұлының «Қанағат», «Бір пиала шай», «Қойшы мен ұры» және аңыздық сюжетке құрылған «Жарлы Тәліп», «Қара шекпен», «Маймыл», «Үш күлше» мысалдары ғибраттық, нақылдық үлгіде жазылған шығармалар.

О.Шораяқұлы «Қойшы мен ұры» мысал өлеңінде:Өмірдегі адал, ешкімнің ақысын жемейтін, сенгіш адам болмысын ұрыға алданған қойшы бейнесінде алып:«Ал,- деді,- керегіңді өзің қалап», -деп, аңғалдығы танылған қойшыны арыстан терісі арқылы қорқытып, оған тамаққа қойларын бергізген ұрының жымысқы әрекетін:

Кетуші ет кез келгенді зар еңретіп,

Жанынан жазатайым өтсе жанап,- деп өмірде кездесетін арамза, жемқор, айлакер қасиеттерді сынға алып, жаманнан жирендіруді мақсат етеді.

Сыр сүлейлері мысалдарының тақырыбы алуан түрлі, ғибраттық үлгіге құрылып, бәрінде ортақ желі, идеялық бірлік байқалады. Ойымызды ғалым Ө.Күмісбаевтың пікірімен түйіндейтін болсақ: «Мысалдың тақырыбы сан алуан кейіпкерлері аң, құс, балық, өсімдік дүниесі, кейде оқиғаға адам да қатыстырылады. Негізгі сюжетке қоса нақыл түрінде түйіндемесі де болады», - дейді [13, 145].

Сыр сүлейлерінің мысал өледері өсиет-насихат үлгісінде, аңыз, шығыстық сюжетке негізделген үлгіде, дастан, хикая үлгісінде кездесетінін аңғарамыз.

Омар Шораяқұлының мысал өлеңдерін өсиет мысалдар және шығыстық сюжетке құрылған аңыздар мен дастан жанрында жазылған мысалдар деп топтастыруға болады.

«Жарлы Тәліп» туындысында кедей Тәліпке патша қызын бермей, гаухар әкелуге жұмсайды:

Жарқырап су түбінде жатыр екен,

Болғандай небір асыл көзге күйік!

Жарбиып жар жағада отыр «күйеу»,

Дарияны барлық суын меске құйып.

Нұрланған шамшырақтың сәулесімен

Таңырқап таудан келді құлан, киік.

Қасыңда сайран еткен сансыз әскер,

Патша да келді дереу хабар тиіп.

«Жылатып, жанды, жансыз мақұлықты,

Отырмын дарияның суын тыйып.

Шамшырақ-інжу, гаухар, жақұттардан -

Ал, шахым, керегіңді шапшаң жиып!», - [14, 42] көл суын тартып отырған Тәліпті көріп, ойға қалған патша:

Патша да басқасы да кетті бұйып.

Падиша кереметке қайран қалып,

Ақыры қызын берді неке қиып,

Күйеу ғып қызметке отырғызды,

Жармасы талапты ердің болмас сұйық,-[14, 42] Тәуекелдің тонын киіп, еңбектеніп жұмыс жасаған жігітке су мен батпақ сүттей ұйып, көмегін беріп, дегеніне жеткізеді. Мысалдың ғибрат алар тұсы:

Тастамас талапты ерді, тәңірім шөлге,

Жатқанның пайдасы жоқ, бекер жасып,-[14, 42] деп адал еңбек өрге жетелейді деген ойды ұғындырады.

Сыр сүлейі Т.Ізтілеуовтің шығыстық үлгіде жазған «Лұқпан Хакім», «Төрт дос», «Үш бәңқор», «Дарақ пен сая», «Сүлеймен мен кірпішешен» т.б. мысалдары ислам мәдениетіне тән заңдылықтар көлемінде жырланған.

«Төрт дос» деген мысалы Шығыстың «Кәмила мен Димна» атты шығармасынан нәзіраланып жазылған.

«Лұқпан Хакім» мысалы Құранның 31-сүресіндегі кейіпкерлер арқылы берілген. Мысал сюжетінде Лұқпан өмірден өтер алдында ұлына үш насихатты мысалы еткен. Біріншісі жаңа байыған адамнан қарыз алма, екіншісі жандаралмен дос болма, үшіншісі жасырын сырларыңды әйеліңе ашпа» - деген. Шығыс халықтарына ортақ Лұқпан Хакімнің ұмытылмастай үш насихатына құрылған.

Әке өсиетін сынамақ болған баласы жаңа байыған досынан қарыз алады, сонан соң бір қойды сойып қапқа салып сарайға іліп қояды да әйеліне кісі өлтіріп алдым дейді, жандаралмен дос болады.

Бір күні әйелімен ұрсысып қалып, ұрып жібереді. Сол кезде әйелі жандарал шақырып, адам өлтірген деп ұстатпақшы болады. Жандарал досы қолын байлап алып кеткелі

жатқанда, қарыз берген досы ақшасын сұрап жағадан алады. Бұның бәрі әке өсиетін сынамақ екенін айтып, жігіт жаладан құтылады [15, 338].

«Лұқпан Хәкім» мысалында ақын патшаның ұлына айтқан өсиеті арқылы халқына әділдік, адалдық, достықтың беріктігін сақтаудың мазмұнын мына жолдар арқылы берген.

Жасырын сырыңды айтпа қатыныңа,

Жаңа мал біткеннен қарыз алма.

Патшаның жентетімен жақын болып,

Жаныңа зақым қылар, жүргізбе ықтан [16, 114].

Мысалдың тақырыбы – адамгершілік, адалдық, достыққа беріктікті көрсету. Идеясы – мысал кейіпкерлері арқылы ақын оқырманға ой салған, яғни, адамға тән абзал қасиеттерді мойындау. Ұ.Байбосынова: «Т.Ізтілеуов «Лұқпан-Хәкім мысалында» Лұқпанның ұлына айтқан үш насихаты мысал етіледі. Ақынның ұсынып отырған қағидасы – Құрандағы 31-Лұқпан сүресінің кейіпкерлері дананың өсиеттерін насихаттау. Сол арқылы Ислам дінінің адамзат тәрбиесіндегі ықпалы қуатты құрал екендігі дәлелденеді» деген [17, 20].

Осы пікірге сай Тұрмағамбет ақын Лұқпанның үш өсиеті арқылы адамды адамгершілікке баулу, достықты қадірлеу, жасырын сырыңды жұртқа жаймау, ақын ұстаған позиция да осы еді. Гуманистік ойлар, халық арманын негізгі мотивке айналдырған. Шығыстық дәстүрді қазақ әдебиетінде қалыптастыра отырып, Т.Ізтілеуов ұлттық санаға ықпал еткен. Шығыстың ең үздік шығармаларын ел игілігіне айналдырып, рухани-адамгершілік ой-пікір дамытқан. Сөйтіп қазақ пен шығыс мәдениетінің тоғысып, ықпалдасуы арқылы ұлттық әдебиетте шығыстық дәстүрді қалыптастырған.

Шығыстық «Мың бір түн», «Тотынама», «Шаһнама» сияқты классикалық шығармаларды қайта жырлап, қазақ әдебиетіне жаңалық енгізді, сол жаңалық дамып келе дәстүрге айналды. Өнегелік тағылымы бар даналардың үлгілерін ғана ескеру керектігіне назар аударып отырған.

Сыр сүлейі Жүсіп Қадірбергенұлының шығыстың «Жауһар» атты кітабынан алынған «Ана мен бала» мысалында. Бір жесір әйел баласына шелек беріп, суға жұмсайды, бала ойнап жатқан балалармен кездесіп, ойнап қалады. Кешке шелекті үйіне бос алып келеді. Анасы ашуға мініп баласын үйден қуады. Сонда балалықпен ойнап қалдым деп бала анасынан кешірім сұрайды. Ана баласын кешіреді. Ақын мысалда ана мен баланың сүйіспеншілігін келешек ұрпаққа жеткізіп, ой түйіп, қорытынды жасаған. Мысал – хикаядағы ана мен бала оқиғасын баяндау, адамзат тағдырының белестерін, мейірімділікті өнеге ете отырып, ғибраттық-нақылдық түйін жасаған. Ғ.Тұяқбаев: Қаңлы Жүсіптің «Ғибрат кейінгіге патша ісі» атты мысалында әділ, іскер, иманды патшаның ел басқару ісін үлгі етіп алады», - дейді [18, 40].

Бұл шығыстық үлгіде жазылған мысалда Қаңлы Жүсіп мейірімділік пен әділдік, имандылық пен адалдықты сөз етеді. Ел басқарған патшаның әділ істерін үлгі ете отырып, кейінгіге ғибрат қалдырады. Патшаның 40 уәзірі, 30 қызметшісімен тату болып, ел басқаруы иманды, ынтымақты болуы деп тұжырым жасаған. Ақын Шығыс әдебиетінің інжу, маржандарын халқымыздың төл мұрасына айналдырып, дидактикалық-ғибратшылдық сарында танымдық, тәрбиелік мақсатта жырланған.

«Сыр бойы ақын-жыраулары шығармаларына негіз болған Шығыс классикалық поэзиясы аясындағы жалпытүркілік әдеби дәстүрлер ықпалдастығы философиялық-педагогикалық ұстанымдар бойынша көркемдік жалғастықты дамытты. Шығыс поэзиясы мен халықтық поэзияға тән небір образды айшықтар қалыптастырған ақындар ұлт, ұрпақ тәрбиесінде үлгі боларлық мұра қалдырған» [20].

Сыр сүлейлері деп аталатын өнер иелерінің мысалдарын толық зерттеу бір мақалада мүмкін емес, ол шолу жұмысынан аспайды. Сондықтан екі-үш ақынның шығыстық үлгіде жазылған мысалдарына ғана тоқталдық. Қызықты форма, ұтымды идеямен жазылған мысалдар – ғибраттық үлгі адамгершілік-гуманистік сезімдерді тануға жетелейтін тәрбие құралы.

Сыр сүлейлері шығармаларындағы мысал өлеңдердің тақырыптық-идеялық, мақамдық үлгілерін әдебиеттану тұрғысынан қарастыру арқылы ұлттық болмысты тануға Шығыстық дәстүрдің қалыптасуына көз жеткіздік.

Қорытынды. Шығыстық үлгідегі мысалдардың қазақ әдебиетіне бойлапену құбылысын және Шығыстық дәстүрдің қалыптасуын әлемдік көркемдік дәстүрдің типологиялық ұқсастығымен сараладық. Бүгінгі ұлттық тарихымыздың жаңа беттері жазылып жатқан уақытта қазақ поэзиясының нәзира дәстүрінде қалыптасқан Шығыстық дәстүрдің Сыр сүлейлеріндегі көрінісін сөз еттік. Сүлейлер мысалдары арқылы қалыптасқан Шығыстық дәстүрдің орны да айқындалды.

Р. Нұрғалиевтің мына пікірі ойымызды дәлелдей түспек: «Еш уақытта ешбір елдің әдебиеті мен өнері томаға тұйық қалыпта, ұлттық шеңбердің ішінде ғана өсіп жетілген емес. Өзге жұрттың озық, асыл қазыналарынан нәр алып байығанда ғана өркен жаймақ» - дейді. Олай болса, біз сөз еткен ақындар шығыстық сюжетке құрылған мысалдарда өзге елдің асыл қазыналарынан нәр алып, Шығыс ақындарының көлеңкесінде қалмай, өздерінше дамытып, тың мотивтер қосып отырған. Шығыстық үлгіні орынды пайдаланып дәстүр қалыптастырған Тұрмағамбет, Омар, Қаңлы Жүсіп туралы материалдарды сараптауға ұмтылдық.

Шығыс үлгісімен жазылған мысалдарды әдеби дәстүр тұрғысынан бағалау, Сыр сүлейлеріндегі көрінісін айқындау және ғибраттық үлгінің ең бір түсінікті амалын ұтымды идеямен жырлаған деген тұжырымға келдік.

Дәстүр мен жалғастық, әдеби-мәдени байланыстар, әлемдік әдеби ықпалдастық сюжет алмасулар әлемдік әдебиеттану ғылымының аясын кеңейте түсетіні сөзсіз. Олай болса, Сыр сүлейлері мысалдарындағы Шығыстық дәстүр мәселесі де көркем әдебиетті теориялық жағынан айқындау үшін өзекті екенінде дау жоқ.

Ғылыми айналымға енген жоғарыда аталған ақындар мысалдары қазақ әдебиетінің сарқылмас қайнар бұлағына айналатынына еш күмәніміз жоқ.

Сыр сүлейлерінің мысал өлеңдері қазіргі және болашақтың ұлттық сөз өнері дамуында дәстүрлі көркемдік негіз болып қала беретіні ақиқат.

*Мақала ҚРҒЖБМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен №АР19680346 «Сыр сүлейлері шығармаларындағы Шығыстық дәстүр» ғылыми жобасы аясында жүргізілді.

Әдебиеттер тізімі

1. Арабско-русский словарь. – М: «Советская энциклопедия», 1970. Т.1. - 591 с.
2. Кәрібозұлы Б. Беталыс. - Алматы: «Арыс», 2005. - 200 б.
3. Базарбаев М. Өлең – сөздің патшасы, сөзсарасы. - Алматы: «Жазушы», 1973. - 256 б.
4. Күмісбаев Ө. Алтын қазық. - Алматы: «Қайнар», 2012. - 512 б.
5. Иманғазин М.М. Антика әдебиеті. - Талдықорған, 2006. - 253 б.
6. Белинский В.Т. Шығармалар жинағы. - Алматы: «Жазушы», 1987. - 263 б.
7. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. - Алматы: «Атамұра», 2023. - 208 б.
8. Қабдолов З. Сөз өнері. 4 бас. - Алматы: «Қазақ университеті», 1992. - 361 б.
9. Кәрібозұлы Б., Игенбаева Р. Сыр сүлейлері шығармаларының ұлттық, тәлім-тәрбиелік тағылымы. - Алматы: «Арыс» баспасы. 2019. - 168 б.
10. Омаров Ш. Терме-толғаулары, өсиет мысалдар, айтыстар мен дастандар. - Астана: «Фолиант», 2009. - 336 б.
11. Омаров Ш. Сөйле тілім жосылып. - Алматы: «Рауан», 1996. - 301 б.
12. Қаржауов М. Шораяқтың Омарының әдеби мұрасы. - Қызылорда: «Компос», 2007. - 144 б.
13. Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. - Алматы: «Ғылым», 1994. - 176 б.
14. Шораяқов О. Шайыр. Өлеңдер, дастандар, айтыстар. - Алматы: «Жазушы», 1984. - 176 б.
15. Жүсіпов Б. Т. Ізгілеуұлы шығармалары. - Алматы: «Дешті қыпшақ», 2007. - 588 б.
16. Ізгілеуұлы Т. Назым. - Алматы: «Жазушы», 1972. - 265 б.

17. Байбосынова Ұ. Сыр бойы ақын-жыраулар шығармашылығындағы ислам тақырыбы: ф.ғ.к. дәрежесін алу үшін арналған диссертацияның авторефераты. -Алматы, 2006. -23 б.
18. Тұяқбаев Ғ. Қаңлы Жүсіп. -Астана: «Фолиант», 2013. -272 б.
19. Tulebayeva A.T., Aitimov M. K., Oralova G. S., Kamisheva G. A., Serdali B. K. Philosophical Worldview and Pedagogical Perspectives of the Poets-Zhyrau of the Aral Sea and Syr Darya Areas. URL: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57205673196> (accessed: 20.04.2023).
20. Төлебаева А., Айтимов М. Сыр бойы ақын-жыраулары поэзиясындағы дүниетаным. // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. - 2020. - №1(71). -471-477 б.

References

1. Arabsko-russkiy slovar [Arabic-russian dictionary]. («Sovetskaya entsiklopediya», Moscow, 1970. Vol.1. 591 p.). [in Russian]
2. Karibozuly B. Betalys [Betalys] («Arys», Almaty, 2005, 200 p.). [in Kazakh]
3. Bazarbaev M. Olen – sozdin patshasy, soz sarasy [Olen – sozdin patshasy, soz sarasy] («Zhazushy», Almaty, 1973, 256 p.). [in Kazakh]
4. Kumisbaev O. Altyn kazyk [Altyn Kazyk]. («Kainar», Almaty, 2012, 512 p.). [in Kazakh]
5. Imangazinov M.M. Antika adebieti [Ancient literature] (Taldykorgan, 2006, 253 p.). [in Kazakh]
6. Belinskij V.T. Shygarmalar zhinagy [A collection of works]. («Zhazushy», Almaty, 1987, 263 p.). [in Kazakh]
7. Baitursynov A. Adebiet tanytkysh [Literary presenter] («Atamura», Almaty, 2023, 208 p.). [in Kazakh]
8. Kabdolov Z. Soz oneri [The art of words]. 4-th ed. («Kazak universiteti», Almaty, 1992, 361 p.). [in Kazakh]
9. Karibozuly B., Igenbaeva R. Syr suleileri shygarmalarynyn ulttyk, talim-tarbielik tagylymy [National, educational teaching of the works of Syr Suleyri]. («Arys» publishing house, Almaty, 2019, 168 p.). [in Kazakh]
10. Omarov Sh. Terme-tolgaulary, osiet mysaldar, aitystar men dastandar [Terme and reflections, oracles, aitys and sagas]. («Foliant», Astana, 2009, 336 p.). [in Kazakh]
11. Omarov Sh. Soile tilim zhosylyp [Speak, My Tongue] («Rauan», Almaty, 1996, 301 p.). [in Kazakh]
12. Karzhauov M. Shorayaktyn Omarynyn adebi murasy [Literary heritage of Omari of Shorayak]. («Kompos», Kyzylorda, 2007, 144 p.). [in Kazakh]
13. Kumisbaev O. Teren tamyrlar [Deep Roots] («Gylym», Almaty, 1994, 176 p.). [in Kazakh]
14. Shorayakov O. Shaiyr. Olender, dastandar, aitystar [Shaiyr. Poems, epics, aitys]. («Zhazushy», Almaty, 1984, 176 p.). [in Kazakh]
15. Zhusipov B. T. Iztileuuly shygarmalary [Works by T. Iztileuuly]. («Deshti kypshak», Almaty, 2007, 588 p.). [in Kazakh]
16. Iztileuuly T. Nazym [Nazym] («Zhazushy», Almaty, 1972, 265 p.). [in Kazakh]
17. Baibosynova U. Syr boiy akyn-zhyraular shygarmashylygyndagy islam takyryby [The theme of Islam in the work of poets and zhyrau throughout the Syr]. Abstract of the dissertation for the degree of cand | Idate of Philological Sciences. (Almaty, 2006, 23 p.). [in Kazakh]
18. Tuyakbaev G. Kanly Zhusip [Kanly Zhusip]. («Foliant», Astana, 2013, 272 p.). [in Kazakh]
19. Tulebayeva A.T., Aitimov M. K., Oralova G. S., Kamisheva G. A., Serdali B. K. Philosophical Worldview and Pedagogical Perspectives of the Poets-Zhyrau of the Aral Sea and Syr Darya Areas. Available at: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57205673196> (accessed: 20.04.2023).
20. Tulebaeva A., Aitimov M. Syr boiy akyn-zhyraulary poehziyasynyndagy dunietyanym [Worldview in the poetry of Syr Bayi poets], Abai atyndagy Kazakh Ulttyk pedagogikalik universitetinin Habarshysy. «Filologiya gylymdary» seriyasy [Bulletin of the Abai Kazakh National Pedagogical University. “Philological Sciences” series], 1 (71), 2020, 471-477 p.). [in Kazakh]

У.Жанбершиева, Г.С.Оралова, А.Т.Төлебаева, Г.А.Камишева
Қызылорда университетінің атындағы Қорқыт Ата, Қызылорда, Қазақстан

Восточные традиции в баснях-стихах сказителей земли Сыра (Турмагамбет, Жусип, Омар)

Аннотация. В статье рассматривается вопрос отражения восточных традиций в баснях таких сказителей земли Сыра, как Турмагамбет Изтлеуов, Шораяктын Омары, Кете Жусип, Канлы Жусип Кадирбергеноулы, Базар жырау и др. Дается научный анализ названных традиций в произведениях поэтов-сказителей Сыра: выявлены сходные сюжеты, повтор мотивов, преемственность; анализируется познавательная функция выразительных средств речи, используемых в баснях для привлечения внимания читателей. На примере басен, созданных на основе восточных сюжетов, делаются выводы о способах мышления сказителей, приводятся аргументы.

В статье раскрывается значение восточных традиций в творчестве сказителей земли Сыра. Дается оценка воспитательному значению басен Турмагамбета, Жусипа, Омара. На примере басен-стихов этих трех поэтов можно выявить художественные особенности литературного наследия сказителей земли Сыра. Анализируя восточный характер басен-стихов, приходим к выводу, что творчество поэтов-сказителей Сыра является составляющей частью национальной литературы.

На основе фундаментальных исследований казахских ученых делается попытка комплексного раскрытия восточных мотивов; выявляются мировые и национальные культурно-литературные связи и значение восточной традиции. Рассматривается вклад сказителей Сыра в развитие данного метода, дается научная характеристика их поэтического мировоззрения. С познавательной точки зрения анализируются восточная модель и поучительные мысли, нашедшие отражение в баснях.

В статье раскрываются особенности восточной традиции в баснях поэтов-сказителей земли Сыра, доказываются их национальная ценность.

Ключевые слова: сказители земли Сыра, восточный мотив, восточная традиция, духовное наследие, национальная ценность, поучительные мысли, восточное влияние, жанр басни.

U.Zhanbershiyeva, G.S.Oralova, A.T.Tulebayeva, G.A.Kamisheva
Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

Eastern traditions in fables of storytellers of the land of Syr (Turmagambet, Zhusip, Omar)

Abstract. The article deals with the issue of reflecting oriental traditions in the fables of such storytellers of the land of Syr as Turmagambet Iztleuov, Shorayaktyn Omary, Kete Zhusip, Kanly Zhusip Kadirbergenuly, Bazar Zhyrau and others. A scientific analysis of these traditions in the works of poets-storytellers Syr is given: similar plots are revealed, repetition of motives, continuity; the cognitive function of the expressive means of speech used in fables to attract the attention of readers is analyzed. On the example of fables created on the basis of oriental plots, conclusions are drawn about the ways of thinking of storytellers, arguments are given.

The article reveals the meaning of Eastern traditions in the work of storytellers of the land of Syr.

An assessment is made of the educational significance of the fables of Turmagambet, Zhusip and Omar. Using the example of the fables-verses of these three poets, it is possible to identify the artistic features of the literary heritage of the storytellers of the land of Syr. Analyzing the oriental nature of the fables and poems, we come to the conclusion that the work of the poets and storytellers of Syr is an integral part of the national literature.

Based on the fundamental research of Kazakh scientists, an attempt is made to comprehensively reveal oriental motives; world and national cultural and literary connections and the significance of the Eastern tradition are revealed. The contribution of Syr's storytellers to the development of this method is considered, a scientific description of their poetic worldview is given. From a cognitive point of view, the oriental model and instructive thoughts reflected in fables are analyzed.

The article reveals the features of the Eastern tradition in the fables of the poets-narrators of the land of Syr, and proves their national value.

Keywords: storytellers of the land of Syr, oriental motif, oriental tradition, spiritual heritage, national value, instructive thoughts, oriental influence, fable genre.

Авторлар туралы мәлімет:

Жанбершиева Ұ. – ф.ғ.к., профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Оралова Г.С. – ф.ғ.к., қауым.профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Төлебаева А.Т. – магистр, аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Камишева Г.А. – п.ғ.к., қауым.профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Zhanbershiyeva U. - Candidate of Philological Sciences, Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Oralova G.S. - Candidate of Philological Sciences, Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Tulebayeva A.T. – Master, Senior Teacher, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Kamisheva G.A. - Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Б.С. Қорғанбеков*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан**E-mail:bolat64@mail.ru*

Дулат Исабековтің «Біз соғысты көрген жоқпыз» повесінің танымдық және көркемдік мәні

Аңдатпа. Жазушы Дулат Исабековтің «Біз соғысты көрген жоқпыз» повесі сыншылар мен әдебиеттанушылардың назарына көп алынбады. Оның себептері де жоқ емес. Шығарма көлемі ықшам болғанымен, мұндағы характер деңгейіндегі кейіпкерлердің көптігі, біртұтас сюжеттік желінің жоқтығы, характер сомдаудағы образдық синтагматиканың күрделілігі, повестің жанрлық сипатының көпқабаттылығы сияқты күрмеуі қиын көркемдік қолданыстар әдеби талдауды кешеуілдеткен деуге негіз бар. Повесте бастан-аяқ әрекет ететін персонаждар ғана емес, эпизодтық кейіпкерлер де характерлік сипатқа ие болған. Жазушы олар арқылы соғыс кезіндегі қазақ ауылындағы тіршілік иелерінің заман ауыртталығын бірге көтеріскенін, соғыс зардабымен ғана емес, адами қасиеттерді сақтау үшін де күрескенін шебер аша алған. Негізгі тақырып осы кездегі балалар өміріне қатысты болғандықтан, мұнда уақытынан ерте есейген кейіпкерлер мінезі шығарма проблематикасын танытуда жетекші орында көрінеді. Бұл тұста образдық параллелизм мен образдық антитезаның көркемдік үлесі өте күшті болған. Балалар тақырыбы аналар бейнесін де талап ететіні бұл повесте айқынырақ танылады. Авторлық баяндау мен мінездеу, монолог пен диалог түрлері, кейіпкер әрекеті идеялық жүк арқалаған детальдарға толы. Шығарманың эмоциялық әсері өте күшті, лирикаға тән медитациялық бастауларға өте бай. Шығарма атауы әрі монтаждық фраза ретінде де көрініп, одан әрі лейтмотивке айналып кетеді. Мақалада жазушы тәжірибесінің шығармадағы ізі көрсетіліп, шығарманың тақырыбы мен идеясы, образдар жүйесі, тартыс сипаты, оның сюжетке қатысы, бейнелеу түрлерінің идеяға қызмет ету деңгейі, авторлық хронотоп пен көркемдік қатынас жайы талданады.

Түйін сөздер: Дулат Исабеков, соғыс тақырыбы, «бейшара адамдар», монтаждық фраза, әлеуметтік характер, лиризм, деталь.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-132-142>

Кіріспе. Классик жазушы Дулат Исабековтің жазушылық даңқын барынша асқақтатқан повестерінің ішінде «Біз соғысты көрген жоқпыздың» орны бөлек. Бұл – жазушының аталмыш жанрда әбден машықтанып, оның қыр-сырын терең меңгерген кезде жазған туындысы. «Гауһартас» 1967 жылы, «Сүйекші» 1972 жылы, «Дермене» мен «Тіршілік» повестері 1974 жылы жарияланса, бұл повесть бұлардан соң біршама үзілістен кейін, 1978 жылы шыққан болатын. Алайда жазушы шығармашылығын зерделеген зерттеушілер де, ой-пікір қозғаған сыншылар да көбіне «Біз соғысты көрген жоқпызды» назарларынан қағыс қалдырып келген. Олар «Сүйекші», «Тіршілік», «Дермене» повестерін көбірек талқылаған. Бұдан «Біз соғысты көрген жоқпыздың» көркемдігі мен әдеби мәні алдыңғы повестерден төменірек деген ой тумаса керек, бәлкім керісінше де болар. Біздіңше, зерттеуші-сыншылардың «Біз соғысты көрген жоқпызды» айналып өте беретіні – бұл повестің көлемі шағын болғанымен, дәстүрлі талдаудың «илеуіне» оңай көне бермейтін күрделілігінен. Повестің көркемдік әсері айрықша. Жазушы повестерінің

дәстүрлі желісіне айналған «бейшара адамдар» өмірін бейнелеуге мұнда да біршама орын берілгенімен, оны бірлі-екілі характер төңірегінде емес, көптеген тағдырлас кейіпкерлер шоғырында өрбітеді және оның бәрі тағдыр алдында тізе бүккен жандар емес, күрескерлік сипатымен танылатындары да бар. Шығарманың осындай оқшау белгілері жазушы шығармашылығындағы өрлеуді де айқындайды. Демек бұл повесті талдау шығарма құндылығы мен көркемдік жетістігін ғана емес, жазушы шеберлігінің шыңдалу деңгейін де танытатындығымен мәнді.

«Біз соғысты көрген жоқпыз» повесін жеке қарастырудың мәні бар. Бұл шығарманы жазушы шығармашылығындағы бір белес деп есептеуге болады. Оның тақырыптық ауқымдылығы, жазушы өмірбаянымен тығыз байланыстылығы, көркемдік түрлерінің алуандығы жалпы қазақ әдебиетінде сирек кездесетін құбылыс ретінде де танылады. Шығарманың танымдық, дүниетанымдық, тағылымдық, эстетикалық қасиеттерін ашудың зәрулігі бар.

Зерттеу әдістері. Мақалада антропологиялық, психологиялық, құрылымдық талдау әдістері қолданылды.

Талдау мен нәтижелер. Мақала жазушы Дулат Исабековтің 80 жылдық мерейтойы қарсаңында жоспарланды. Талдауға негіз болған «Біз соғысты көрген жоқпыз» повесі жайында айтылған сыни және әдебиеттанушылық пікірлерге шолу жасалды. Шығармадағы әсер тудырушы көркемдік факторлар іріктелді. Талдау теориялық еңбектерге сүйене отырып жазылды.

«Біз соғысты көрген жоқпыз» повесінің жанрлық сипаты да, құрылымы да, сюжеттік желісі де, тартыс сипаты да өзгеше әрі тосын. Ол туралы арнайы зерттеулер жүргізілмесе де, аз-кем айтылған. Сыншы-ғалым Құлбек Ергөбек повестің жанрын публицистикалық-философиялық [1, 203] десе, филология ғылымдарының докторы, сыншы, әдебиеттанушы В.В. Бадиков оның автобиографиялық және нақыл-өсиеттік сипаты бар деп көрсетеді [2, 22]. Алайда бұл айтылған жанрлық түр мен берілген сипаттардың аясына повесть сия қоймайтындай. Өйткені мұндағы тұнып тұрған лиризм оны публицистикалық деген атауға мүлдем жолатпайтындай түйіледі және мұнда автобиографиялық нақтылықтан гөрі көркем ойдан шығарылған шарттылық пен көркем жинақтаудың молдығы айқын. В.В. Бадиков шығарманың тақырыбын «Соғыста жүргендер, сондай-ақ бейбіт өмірдегілер – балалар, әйелдер және қарттар тағдырындағы соғыс» деп көрсетеді [2, 23]. Повестің ең басты тақырыбы – соғыс кезіндегі қазақ ауылындағы балалар өмірі. Шығарма бірінші жақтан, Оңғардың атынан баяндалады.

Шығарманың көркемдік әлемі Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі (Ұлы Отан соғысы) қазақ ауылындағы балалар, әйелдер мен соғыстан мүгедек болып оралған ерлер, сол кездегі тұрмыс-тіршіліктің өзіндік ерекшеліктері, тылдағы өмірдің ауыртпалығынан хабар беретін жағдайлар мен заттық әлем, адамдар арасындағы қарым-қатынас, ірілі-ұсақты оқиғалар құрайды. Баяндаушы-кейіпкер Оңғардың мектепке барар сәтінен басталатын шығарма мектеп партасында тоғысқан сан-алуан тағдырларды, олардың әрбіріндегі қайталанбас қиыншылықтар мен тауқыметтерді, әр түрлі жастағылардың бір класта оқи беретінін, тіпті тұрмыс құратын жастағылардың да өздерінен әлдеқайда кішілермен парталас болатынын, кластан класқа оңай ауыса салатынын, мектептен тыс кездегі үлкендермен иық тіресе атқарған ауыр бейнетін, ауыл адамдарының соғыстың мән-жайы туралы хабарды зарыға күтуін, майданнан оралған әрбір жауынгердің отбасымен, ауылдастарымен қауышу сәтіндегі қуанышын, олардың ауыл тіршілігіне араласып кетуін, жас балалар арасында енді ғана қауыз жарып, ояна бастаған ынтызарлық сезімдерді, тіршілік тауқыметін, жетіспеушілікті, тіршілік кешкен жандардың өміріндегі, көңіл-күйлеріндегі, санасындағы даралықтан гөрі заман туғызған ұқсастықтардың молдығын т.б. заман келбетін танытатын деректерді кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынас, кейіпкер әрекеті, диалог, монолог, ішкі монолог, авторлық түсіндірулер арқылы жеткізеді.

Жазушы Жақсылық Түменбаев: «Аталған повестердің ішіндегі оқшау бір туынды – «Біз соғысты көрген жоқпыз». Мұнда өзге повестердегідей орталық яки басты кейіпкерлер

жоқ десе де болғандай. Орталық кейіпкер – бүкіл бір ауыл, сонан соң уақыт, соғыс» [3, 7], – деген ой айтыпты. Бұл айтылғанмен келісуге болатын жақтары да бар. Өйткені повестегі кейіпкерлер саны көп емес, эпизодтық кейіпкерлер мен шығарманың басынан аяғына дейін әрекет ететін кейіпкерлердің айырмашылықтары да бірден аңғарыла қоймайтыны шындық. Дегенмен, үңіле қарағанда, санаулы кейіпкерлердің бәрі дерлік характер дәрежесіне жеткен деп тұжырымдауға болады. Оңғармен үнемі қарым-қатынаста көрінетін Құлман мен Гүлжамал ғана емес, шығармада сирек көрінсе де өзіндік мінезімен, тағдырмен айқын танылған Оңғардың әпкесі Еркінай мен Құлманның қарындасы Зеркүл де характерлік сипаттарға ие болған. Соғыстан мүтедек болып оралған Сейду мұғалім, Гүлжамалдың анасы Орынша, аяқ-қолынан айырылып, жалғыз қолмен ғана келген әкесі Бәрібай, Құрман мен Зеркүлдің өгей шешесі Панзайдың бәрі де дара мінездерімен оқшауланады. Тіпті шығарманың белгілі бір эпизодында ғана, жекелеген әрекетімен көрінген Мәден сияқты жасөспірімнің де өзіндік бет-бейнесі оқырманның жадында ұзақ уақыт қалып қояды. Майданнан келген жауынгерлерге сүйінші сұрап, елеусіз тұста көрінетін бақташы бала мен Оңғардың класстасы Жапсарбаевтың қарындасын да жазушы сол күйі ескерусіз қалдырмайды. Бақташы бала кейіннен Құлманның түсіне енсе, Жапсарбаевтың қарындасының ағасының орнына сабаққа келіп, ешкім күпеген жағдайда оқу озаты болып кеткені айтылады. Оларды да шығарманың идеялық жүгін белгілі бір дәрежеде «көтеріскен» кейіпкерлер деп айта аламыз.

«Біз соғысты көрген жоқпыз» повесінде жазушы тылдағы өмірдің ауыртпалығын ғана емес, ауыл адамдарының аз-кем болса да жылт ететін қуаныштан, адамға тән қажеттіліктердің бәрінен, әр қилы жақсылықтардан үміт үзбейтіндігін әрдайым еске салып отырады. Ең бастысы, рухани тазалық үстем болған қоғамда қиындықтың адамдарды аздыра алмайтынын, керісінше, намыс, сүйіспеншілік, ізгілік, достық, ерлік, ынтымақ, әділет, Отанды, Елді сүю сияқты ізгі қасиеттер мен дағдыларды шыңдай түсетінін жарқырата көрсеткен. Жазушының осы идеясы әлеуметтік және ұлттық сипатымен айқындалатын характерлер арқылы жеріне жеткізілген.

Ұлттық және әлеуметтік характер дегенде, жазушы мұндай образды сомдауды басты мақсат етіп қойған дей алмаймыз. Алайда, тақырып етіп алынған жағдай, уақыт пен кеңістік характерлерді әлеуметтік және ұлттық ерекшеліктерімен сомдалуға мәжбүрлеген. Бұны реализмнің жетістігі деп қарауға болады. Әр кейіпкердің өзіндік дара бітімі, түр-тұлғасы, өзгеге ұқсамас мінез-құлқы бар. Бұның барлығы жазушының образдарды қатар және қарама-қарсы қойып салыстыруы арқылы айқындалып отырады. Құлман – өзге қатарластарына, әсіресе, Оңғарға қарағанда, әлдеқайда байсалды, өмірдің әрбір құбылысын ересектерше байыптай алатын, шындыққа тікке қарауды үйренген, жалғандыққа жаны қас, ең бастысы, өте намысты жеткіншек. Құлманның айрықша айтатын ерекшелігі – оның ерте есейгендігі. Әдетте, әлеуметтік характердің жазушы даралап көрсететін қасиетінен шығарманың проблематикасы да танылады [4, 94]. Жас балалардың өз жасынан ерте есеюі – соғыс әкелген зұлматтардың, қиындықтардың жемісі. Соғыс кезіндегі балалардың бәріне дерлік ортақ қасірет – балалықтан айырылу болса, шығармадағы ерте есейген кейіпкерлер – балалықтан саналы түрде бас тартқандар. Құлманмен салыстырғанда, Оңғар – өз-өзіне қатал сынмен қарауды меңгере қоймаған, балалықтан арылып бітпеген жан. Оның Құлманға деген қатынасынан досқа деген адалдық, жанашырлық сезілсе, Гүлжамалмен арасындағы байланыстан оған деген балалық пәк сезімнің бір ұштығы жылт етеді. Қатар қойып салыстырудың нәтижесіне үңілсек, Гүлжамал – Құлман мен Оңғардың арасындағы аралық тұлға. Басында аңғал, сенгіш, көңілі кіршіксіз көрінген Гүлжамал жынданып кеткен анасын ауруханаға алып кеткен күні-ақ Оңғар сияқты ересекке тән қимыл-әрекетпен, сөйлеу мәнерімен көрінеді. Жас баланы санаулы сағаттарда адам танымастай өзгертіп жіберетін нәрсенің тағдыр тәлкегімен арпалысқан жігер күші екені Оңғар мен Гүлжамалдың бейнесінен нақты көрініс табады.

Қарама-қарсы қойып салыстырудың нәтижесі ретінде Нұралы бейнесі туған. Балалықтан мүлдем арылмаған жалғыз бала сол ғана. Ол да жағдаймен тығыз байланыста

алынған. Оның әкесі, ағалары майданнан дін аман, мүгедек болмай оралған. Осы жағдайға байланысты, Нұралы ғана емес, оның отбасы да ауыл тұрғындарынан көзге шыққан сүйелдей оқшауланады. Ақыр соңында бұл отбасы басқа жаққа көшіп тынады. Ауылдан кеткім келмейді деп мұғалімге, класстастарына шағына жылаған Нұралыға бұрын қызығып та, қызғанып та қараған басқа балалардың бір сәтте оған деген адам айтқысыз аянышы оянады. «Әкесі мен үш ағасы бірдей соғыстан аман келген балаға әкесіз баланың жаны ашитын тұсы боларын алғаш аңғардық» [3,430-431], – дейді баяндаушы-кейіпкер.

Шығармадағы аналар бейнесі ұқсас шыққан. Барлығы да өзінің жарын сарыла күткен, тынымсыз ауыр еңбектен белі қайыспай, бүлдіршіндерін асырап, тәрбиелей білген аналардың көңіліндегі алаң да, қуаныш та, қайғы да бір-біріне өте жақын. Шығармада ең ұнамсыз бейнеде көрінетін Панзайдың өзінің кінәлары мен күнәсін ақтап алатындай себептері барын оқырман шығарма соңында бір-ақ біледі. Оқырман мен кейіпкерлердің ұнатуы мен жек көруі үнемі үйлесе бермейтіндігі де шығарманың басты ерекшелігі болып табылады. Нұралының әке-ағаларының түгелдей аман оралуын шығармада бүкіл ауыл дұрыс қабылдай алмаса, оқырманның оған деген қатынасы мүлдем басқа. Олар оқырманға аяушылық, жылылық сезімін оятқаннан басқа, жағымсыз әсер бермейді. Бұл қатарда Панзайды да айта кетуге болады. Оның жұмбақ болып келген барлық әрекетінің сыры шығарма соңына қарай ашылған кезде, оқырманның оған деген де кешірімі мен ықыласы оянады. Өгей балаларының әкесінен, яғни кейінгі күйеуінен қара қағаз алса да, балалардың жетілуін күтіп, оны айтпай жасырған. Құлманның ашу-ызасын туғызған, Зеркүлді шырылдатып суық бөлмеге қамап қоюға себеп болған, Құлман жоқта жасырын үйге келетін жұмбақ арбаның иесі оның бұрынғы күйеуі екен. Құлманмен екеуінің арасында болған қақтығыстан кейін бар сыр ашылған соң ғана, Панзай бұрынғы күйеуіне кетеді. Өйткені одан басқа жол қалмаған еді.

Тіпті повестегі жануарлар бейнесінің де уақыт тынысын танытарлық өзіндік орны бар. Мұндағы сары сиыр мен көк есектің бейнесі кейіпкерлер характерін ашуға және дәуір тынысын айқындауға зор септігі тиген. Қасқырлардан қорғанып арпалысып жүргенде өлі туылған бұзауының терісіне сабан тығылған тұлыпқа иіп, шелек-шелек сүт беріп тұрған сары сиырдың бейнесі қатыгездік пен мейірім қатар жүрген дәуір сипатының заттық бейнесіндей болып көрінді. Етігі жыртқық, қар кешуге жарамайтын Құлманды мінгестіріп алып сабаққа барып қайтатын Оңғардың көк есегінің де аштықтан қиналып, ілініп әзер жүруі соғыс тұсындағы қазақ ауылындағы қиындықтың жаңа беттерін ашқандай болып көрінеді.

Характерлерді сомдауда бейнелеу компоненттерінен айрықша қолданылатыны авторлық баяндау, авторлық мінездеу, монолог, диалог, және ішкі монолог, сондай-ақ кейіпкер әрекеті. Автор кейіпкер сомдаудың кіші бөліктерін де барынша ұтымды пайдаланып, оқырманға таныс-бейтаныс шындықты жайып салған. Оқырман әрбір эпизодты өз басынан өткізгендей сезінеді. Жазушы кейіпкердің әр сөзін, әр қимылын, бейнеленіп отырған шындықты жан-жақты ашатындай етіп береді. Шығарманың әр бетін оқығанда, оқырман бей-жай қалмайды, айрықша сезімге, әсерге бөленіп отырады. Шығарманың ең басты құндылығы да осында. Кеңес дәуірі тұсында жазылғанымен, повесте социалистік идеологияның ізі мүлдем байқалмайды. Ол кездегі саясаттың ең басты ұстындары таптық көзқарасты, атеизмді, интернационализмді насихаттау мен дәріптеу, космополитизмді, буржуазияны қаралау, терістеу сияқты науқандық қоспалар жоқ. Керісінше, мұнда кеңестік саясаттың жасандылығын, ұлттық танымға қонымсыздығын әшкере қылатын емеуріндік иірімдер бар. Әрине мұны автор мақсатты түрде жасаған деуге болмас, бірақ шынайылықтың өзі соған алып барған. Мәселен, Сейду мұғалім балалардың сабаққа қатысуын түгелдегенде, бірнеше оқушы жоқ болып шығады. Бірінің әкесінен қара қағаз келген, бірі қырға шаруамен кеткен екен, енді бірі сүндетке отырғызылған:

«– Боқаев.

– Сүндетке отырғызылған.

– Онысы несі? – Сейду наразылық білдірген болды. Балаларға көз қылып шошынғаны, айтпесе ұлдарының бәрі сүндет көрген.

– Жапсарбаев.

– Ол да несі? О да...нетілген бе?

– Иә.

– Бұларға не болған? Осындай ел аласапыран боп жатқан кезде... – ол ашу шақырды» [5, 399].

Осы эпизодта оқырманның ғана өзі аңғарып, біліп, танып алатын қаншама шындық жатыр. Бұлар – үстемдік құрған кеңестік идеологияның қарапайым қазақтың санасына әлі де сіңе қоймағанынан хабар беретін суреттер.

Автордың әрбір бейнелеу компоненті детальға өте бай. Детальді біз бейнелеудің идеялық жүк арқалаған ең кіші бөлігі деп есептейтін болсақ [6, 31], повестегі детальдар авторлық баяндаудан да, сыртқы әлем бейнесінен де, кейіпкер әрекетінен де, монолог, диалогтан да жиі орын алып отырады. Жазушының өзі берген бір сұхбатында шығарманың құнын түсіретін нәрсе көп сөзділік екенін айтқан болатын. «Бір ғана дастарқанның басын бес бетке дейін суреттеу әлі жалғасып келеді. Осының бәрін сылып тастап, мәселені төтесінен бастайтын уақыт жетті. Айтматов неге танымал? Өйткені оның шығармаларында ұзын-сонар баяндау жоқ, нақтылық бар. Идеялардың бәрін образ арқылы береді» [7], – дейді ол. Шынында да, жазушы әрбір кіші бейненің семиотикалық ауқымдылығын, яғни өмір шындығынан барынша көп ақпарат беруін көздей отырған. Шағын диалогтың өзінен, жазушы үнсіз қалған арғы-бергі тарихты оқырман өзі аңғарып алады. Мәселен, Құлман мен қарындасының диалогін алайық:

«Біз шығуға ыңғайландық. Құлман табалдырықтан аттай берді де, кері қайтып қарындасының бетінен сүйді.

– Ана сандықта жүгері бар, соны қуырып же, жарай ма?

Ол үндемеді.

– Жарай ма деймін?

– Апам ұрысатын шығар.

– Ұрыспайды. Ұрысса маған айт!

– Мақұл! Жүгері қуырсам, саған апарып берейін бе?

– Керегі жоқ. Тоңасың» [5, 398].

Осы жерде ағалы-қарындастың бір-біріне деген қамқорлығы, махаббаты айрықша көрініс табуымен бірге Зеркүлдің әлденеден қорқатындығы, Құлманның ол нәрсеге деген қарсылығы және анасының бұл екеуіне қандай да бір жаттығы, оның Құлманнан аздап ығатындығы сезіліп тұрады. Оқырманға жұмбақ күйінде қалған осы шындық шығарма барысында біртіндеп ашылады. Бұның барлығы оқырман ынтасын арттырудың айрықша көркем тәсілдері.

Бір қарағанда, сендіре қоймайтындай болып көрінетін Орыншаның жынданып кету себебі де жазушы «үнсіздігімен» жеткізіледі. Соғыстан сыңар қолмен ғана келген Бәрібайдың өзін сарыла күткен жұбайына жар қызығын сыйлай алмағаны, қуаныш орнына қайғысына ауыртпалық қосқаны, соны көтере алмастан, түтек боранды боранды пайдаланып, өз өмірін қиғаны, жан тапсырар алдында ағыл-тегіл жылағаны жайында автор-баяндаушы ләм демейді. Бірақ Бәрібайдың қатып қалған мәйітін, сол кездегі Орыншаның әрекетін суреттеген шағын бейнеден сол айтылмаған тарихтың бәрін оқырман ойша қисындап алады. Мұндай шығармашылық үдерісті Аристотель «тану» деп атап, оның көркемдік маңызын да көрсеткен болатын [8, 91-93].

Повестегі авторлық баяндауларда да лирикаға тән медитациялық бастаулар мол. Медитация – нақты бір жағдайға бар болмыспен еніп, шығармашылық қуатты сарқа жұмсау нәтижесінде, сол жағдайдағы сезіммен астаса ойлану болса [9, 173], шығармадағы авторлық баяндауларда сонау өткен шақтағы, бала күнгі бұла мінез бен сезімді дәл жеткізе білудің мысалдары өте көп.

Авторлық хронотоп екі түрде көрінеді. Көбінесе бала шақтағы ой мен сезім қаз-қалпында беріліп отырса, енді бір тұстарда өткенін еске алушы ретінде, бейнеленіп отырған шындықтан уақыттық-кеңістік алшақтығы бар ересек авторды да кездестіріп отырамыз. Мұндай қарама-қарсылық шығарманың эмоциялық қуатын әрлендіре түседі. Автор көп жағдайда балаша ойлап, балаша бағалау жасайды. «Бірде біздің үйдің ортақ етігі секілді жас шамамыз әр түрлі» [5, 399], – десе, енді бірде: «Бір кластың ары-берісі жоқ және айналып келгенде бір үйге баратын білім» [5, 404], – дейді ол ағасының орнына оқуға келіп жүрген Жапсарбаевтың қарындасы жайлы ой толғағанда. Автордың кейіпкерлерден оқшауланып, одан уақыттық тұрғыдан алшақтап, өткенді еске алушы сипатында көрінетін кездерінде оқырманмен сырласып отырған бейне көз алдымызға келеді. Сейдудің соғыстан келгендегі жұрттың ерекше қуанып жасаған тойына қатысты ойлардың көбінде осы сипаттар көрінеді. «Балалық шағы жаралы бір топ бала есік жақта үнсіз отырамыз. Бізге ешкім көңіл бөлмейді, көңіл бөлмеді деп намыстанбаймыз, жасымаймыз. Солай болуы керек. Біз баламыз. Бізді ешкім елемейі керек» [5, 403], – дегенде автор сырттан қараушы, өтіп кеткенді еске алушы бейнеде қабылданады.

Лиризм мен эмоциялық бояуға қанықтықпен қатар, кейіпкер арасындағы қатынастан психологизм де анық көрінеді. Оңғардың Гүлжамалмен аз ғана сөйлесуінен соң, бәрін бақылап тұрған Құлман оған сен Гүлжамалды жақсы көресің дейді. Өзгелерден барынша жасырып жүрген өзінің ішкі сырын Құлманның біліп қойғанына ызаланған Оңғар оның айтқанын мойындамай, біраз дауласады. Ерегіс қыза келіп, ақыры Құлманды есегінен түсіріп кетеді. Сол сәттегі ширыққан қарым-қатынасты жазушы былайша шағын суретпен беріп өтеді:

« – Түс есектен, дедім.

Ол дәм деместен түсті де, қала берді. «Түс» деген кезде қарнының аштығын, жолсызбен жүруге болмайтынын, жыртық етігің, онсызда дірілдеп, қолтығының астында да жылу қалмағанын ойлап, «кешір, Оңғар» дейтін шығар деп ойлап ем, «түс» деп айтуым сол екен, аузымды жиып болғанша сыпырылып қала берді. Қайтадан мін деп айтуға кеш қалды. Кім біледі, қайтып мінгізсем ол мені жеңілдіге санауы мүмкін» [5, 407].

Құлманның Оңғардың көк есегінен бір ауыз сөзге келмей түсіп қалуының себептерін де оқырман өзі ойша тауып алады. Ойша табылатын бірнеше себеп бар. Ең алдымен, ол – Құлманның тағдырға деген ішкі қарсылығы: ол ешкімге міндет артпайтындығын, тағдыры өзіне ғана тиесілі екендігін сезіндірудің нышаны болатын. Сондай-ақ Гүлжамалды Оңғар сияқты өзінің де жақсы көретіндігі. Оңғардың Гүлжамалмен еркін сөйлесуі қыз алдындағы артықшылығына (киімінің бүтіндігі, астында көк есек сияқты көлігінің болуы) байланысты екенін біле тұра, оларсыз да күн кеше алатынын дәлелдегісі келгендей. Қайтсе де Құлманның көліктен оп-оңай түсіп, қайтадан жалынса да мінбей қоюы әлденеге деген іштей қатқан кек пен ызаның барлығынан хабар береді.

Повесте біртұтас сюжет жоқ. Мұнда бейнеленген оқиғалардың хронологиялық реті әрдайым айқын емес. Дегенмен де, уақыттың үнемі алға жылжығаны, соғыстың ауыртпалық артқан күндерінен жеңіске қарай жақындағаны, сол аралықтағы уақыт тынысы айқын аңғарылады. Шығармадағы сюжеттік тұтастық, оның кезеңдері: басталуы, шиеленісуі, шарықтау шегі, шешімі, аяқталуы үздіксіз жалғастық тауып отырмағандықтан да, бұл жөнінде талдау жасаудың қиындығы туады. Зерттеуші-сыншылардың повесті көп тілге тиек ете бермейтінінің де бір себебі осында шығар. Сюжет кезеңдерін жіктеп-жіліктеп көрсету қиын болғанымен, Панзай мен Құлманның арасындағы ерегіс шығарманың шарықтау шегінде болып түйілетіні рас. Алайда мұнда қатар өрілген бірнеше оқиға бар. Олардың бәрі өзінің кезеңдік бөліктерін сақтай қоймаған. Сюжеттің негізгі қозғаушы күші тартыс десек, ол да повесте айқын күйде көрінбейді. Дегенмен мұнда тартыс жоқ деген ой тұмауы керек. Повестегі ерекшелік, мұндағы тартыс кейіпкерлер арасында емес, кейіпкерлер мен тағдыр арасында жүріп отырады. Әрбір кейіпкердің жан толқытар әрекет-мінездерінің барлығы тағдыр мен адам арасында тартыстың нәтижесінде жүзеге асқан. Тартыстың кейіпкерлер арасында ғана болмайтыны, оның сан алуан түрлері болатыны аян [10, 17].

Шығарманың композициялық құрылымы өзгеше. Сыртқы композицияның да рөлі өте зор. Жазушы шығарманың жиырмаға тарта бөлігін жұлдызшалар арқылы бөліп берген. Бұл – сюжет құраушы эпизодтардың дербестігін танытатын белгі. Шығарманың атауының да поэтикалық жүгі үлкен. В.В. Бадиков бұл атауда полемикалық сипат бар екенін атап өтеді [2, 22]. «Оның (Д. Исабеков – Б.Қ.) повесі ілікпе сөз (реплика – Б.Қ.), ұрпақтар, әкелер мен балалардың таласы мен дәйегі сияқты көрінеді. Шығарма атауы лейтмотивке айналады және онымен «Біз соғысты көрген жоқпыз ... біз оны білген жоқпыз» деген қарсылықты келісім түріндегі көркемдік дәлел бірге жүріп отырады», – дейді. Шынында да, шығарма атауы екінші компоненті көрінбей тұрған қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлем түрінде қабылданады. «Біз соғысты көрген жоқпыз, бірақ...» деген қарсылықты шылаудан басталатын екінші компонент көп вариантты болып кете беруі мүмкін. Міне, сол екінші компоненттің кең тарқатылған түрі ретінде повесть оқырман алдына жайылып салынады. Түпкі ойды айқындауымен және лейтмотивке айналып кетуімен повесть атауының атқарып тұрған көркемдік жүгі барынша салмақты. Сонымен қатар, бұл атаудың мәтін ішіндегі көркемдік қызметі де елеулі. Ол әрі монтаждық фраза ретінде де әрекетке түскен. Монтаждық фразаның қажеттілігі монтаждық композиция орын алған жерде туындайды. Повестегі бір-бірімен себеп-салдарлық байланысы жоқ оқиғалардың кезегімен бейнеленуі – монтаждық композицияның ең басты ерекшелігі [11, 331]. Бұл композицияның ұтымдылығы – бейнелеп отырған шындықты барынша ауқымды түрде қамти алуында. Көптеген оқиғалардың өзге бөліктермен себеп-салдарлық байланыссыздығы, дербестігі соғыс кезіндегі ауыл өмірінің шындығын әр қиырдан танытуға, ұғындыруға, сезіндіруге таңдап алынғаны анық. Міне, осы себеп-салдарлық байланыстың жоқтығынан оқырман ойы шашырап кетпеуі үшін әңгіменін не жайында екенін еске түсіріп отыратын «Біз соғысты көрген жоқпыз» деген сөйлем елеулі көркемдік міндет атқарып тұр. Айрықша композициялық құрылымның нәтижесінде жазушы шағын повесте көлемді романдарға тән эпопеялық шындықты жеткізе алған. «The composition, the plot of confrontation, the richness of events, the beauty of the language and other scientific terms as conditions serving one purpose are written a good thing. In this regard, the author is carefully neat. Each event has a beginning and an end. In the novel there are no forgotten, or superfluous event and movement. This reflects the ability, accuracy of the writer» [12, 1279] деген пікір повестің ең басты жетістігі ретінде саналмақ.

Аз сөзбен көп ақпарат беру, шығармаға өзек болған өмір шындығын барынша мол қамту және шығарманы бастан-аяқ эмоциялық бояудан бір сәтке арылтпау хас шебердердің ғана қолынан келетін жетістік деуімізге болады. Ғасырлар бойы феодалдық, рулық-патриархалдық жүйеде өмір сүріп келген, қауымның қадірін жетік білетін, жеке бастан ел мүддесін жоғары қоятын қазақ халқының жандарына жалау еткен көпшілдік, отаншылдық сезімін Ұлы Отан соғысы ауыртпалығының одан әрі бекемдеп, нығайта түскенін көрсеткен санаулы туындылардың бірі – «Біз соғысты көрген жоқпыз» повесі. Ол – қаралы, азалы күндерге сөзбен қойылған ескерткіш.

Қауымдасып өмір сүруді көрмеген, соғысты көрсе де, тыл майданының қиыншылығын сезінбеген халықтарға да шығарманың эмоциялық әсері күшті болғаны оның өлмейтін өміршеңдігінен хабар береді. Автор өзінің сұхбатында: «Кітаптың тұсаукесері кезінде аудармашы «Біз соғысты көрген жоқпыз» деген кітаптан аударма оқыған кезде, көзінің жасын тыя алмай тұрды» [5], – дейді. Демек повесть сыйлайтын эмоциялық нәр – таныс өмір шындығының ғана ықпалы емес, шығарманың таза көркемдік әлеуетінің де жемісі.

Идеологиялық тапсырыстың қатаң міндеттелген заманында туғанына қарамастан, саяси ықпалдан ада, қайсы дәуірде оқылса да қоспасыз шындық ретінде қабылданатын, оқырманның жан-дүниесінде ең нәзік иірімдерді үздіксіз ойнатып, сезімдік әсерден бір сәт ажыратпайтын бұл шығарманы өлмес, ескірмес дүние деп бағалау керек.

Дулат Исабековтің «Біз соғысты көрген жоқпыз» повесі – жазушының бұл жанрдағы жинаған елеулі тәжірибесінің негізінде жазылған күрделі көркемдік түрлерге құралған туындысы. Шығарманың жанрлық ерекшелігін зерттеушілер публицистикалық-

философиялық, автобиографиялық, дидактикалық деп көрсеткенімен оның бұдан да өзге ерекшеліктері бары аңғарылып тұрады. Мұнда лиризмнің алдыңғы орынға шығуы оның жанрлық сипатын күрделендіре түседі. Шығарманың басты тақырыбы – Отан соғысы кезіндегі қазақ ауылындағы балалар өмірі.

Шығармадағы кейіпкерлердің барлығы дерлік характер деңгейіне жеткен деуге болады. Ондағы басты проблематика – соғыс кезіндегі балалардың балалық шаққа тән бар қызықты құрбан етуі. Ол проблема өз уақытынан ерте есейген кейіпкерлер арқылы айқынырақ танылады. Шығармадағы кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынас пен тартыс түрлері характерлердің айқынырақ көрінуіне үлкен септігі тиген. Эпизодтық кейіпкерлер мен жан-жануарлар бейнесінің де идеялық жүк көтерген көркемдік қызметі зор. Шығарманың ең басты көркемдік құнын арттыратын эстетикалық қуат – ондағы лиризм. Балаларға деген жанашырлық, аналарға, сәбилерге деген мейірім өмірдің өзінен, яғни көркемдіктен тыс шындықтан туатын көңіл күй болғандықтан, мұндағы мәнерлеу жазушылық шеберлікке емес, материалдың өзіне қатысты болып көрінетіні рас. Тап осындай жағдайға байланысты ой айтқан әдебиеттанушы В. Гусев «шеберлік туралы басын қатырмаған» жазушының материалды іріктеп алуының өзін лиризмді тудырушы басты фактор есебінде көрсетеді [13, 236].

Повестің сюжеті мен композициясы да өзгеше. Мұнда біртұтас желіге құрылған сюжет жоқ. Себеп-салдарлық байланысы жоқ немесе мүлдем аз дербес оқиғалар монтаждық тәсілмен беріледі. Бұл тәсіл бейнеленіп отырған өмір шындығын жан-жақты әрі ауқымды қамтуға қызмет еткен. Шығарма атауының поэтикасы да өзгеше. Ол әрі монтаждық фраза ретінде көрініп, соңынан литмотивке айналып кетеді. «Біз соғысты көрген жоқпыз» повесі – Отан соғысы кезіндегі қазақ ауылындағы балалар өмірінің айнасы.

Қорытынды. Д.Исабековтің «Біз соғысты көрген жоқпыз» повесі жазушы шығармашылығының осы жанрдағы елеулі жетістігін танытады. Мұны ең бірінші кезекте шығарманың дара сипаттарынан көреміз. Шығармадағы кейіпкерлер орталық және қосалқы болып бөліне бермейді. Олардың дені характер дәрежесіне жеткен. Кейіпкерлер характері қатар және қарама-қарсы қойып салыстырудың нәтижесінде жан-жақты ашылады. Бұл екінші жағынан композициялық тәсіл ретінде де ұтымды болып шыққан. Жазушы повестерінің көбіне ортақ «бейшара адамдар» бейнесінің де бұл жердегі сипаты басқашалау. Олардың кейбірі күрескерлігімен дараланады. Тақырыптың балалар өміріне құрылғаны, баяндаудың кейіпкер атынан жүргізілетіні де повестің басты өзгешеліктерінің қатарынан орын алады. Басты орындағы тартыс сипаты да тың. Адам мен тағдыр арасындағы тартыс сюжеттің қозғаушы күші ретіндегі орны айрықша көрінбегенімен, эмоциялық әсер туғызуда шешуші рөл атқарады. Характерлердің әрі ұлттық, әрі әлеуметтік сипаты қатар көрінеді. Өз уақытынан ерте есейген балалар бейнесі (Оңғар, Гүлжамал) заман шындығының өң өзекті мәселесін айқындауымен құнды. Желісі үзілмейтін лиризм де шығарманың мәнерлеушілік қасиетін барынша күшейткен. «Біз соғысты көрген жоқпыз» повесі – автордың ғана емес, қазақ әдебиетінің елеулі жетістіктерінің бірі.

Әдебиеттер тізімі

1. Ергөбеков Қ. Баянғұмыр: (Сын мақалалар). – Алматы: Жазушы, 1991. – 232 б.
2. Бадиков В.В. Прикосновение брата (Художественный мир Дулата Исабекова) // Исабеков Д. Жеті томдық шығармалар жинағы. I том. Роман, повесть. – Алматы: Альманах, 2018. – 390 б.
3. Түменбаев Ж. Беташар сөз // Исабеков Д. Екі томдық таңдамалы шығармалар. I том. Повестер. Алматы: Жазушы, 1993. - 3-10 б.
4. Введение в литературоведение: учеб. для филол. спец. ун-тов. / Под ред. Г.Н.Поспелова. – Москва: Высшая школа, 1988. – 258 с.
5. Исабеков Д. Екі томдық таңдамалы шығармалар. I том. Повестер. Алматы: Жазушы, 1993. – 515 б.

6. Сатылханова Г.А. Қазақ новеллаларындағы детальдың көркемдік қызметі. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: 2019. – 169 б.
7. Аханбайқызы А. «Гауһартас» қаралағаннан құлап қалмайды // Егемен Қазақстан. –2019. –№80. – 10 б.
8. Аристотель. Об искусстве поэзии. – М.: «Государственное издательство художественной литературы», 1957. – 181 с.
9. Говинда А. Творческая медитация и многомерное сознание. Пер.с англ. – М.: «Беловодье», 2006. – 320 с.
10. Смағұлова Н.Қ. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі тартыс табиғаты. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертацияның авторефераты. - Алматы: 2006. – 28 б.
11. Эйзенштейн С. Избранные произведения в шести томах. Т. 2. – М.: Искусство: 1964. – 568 с.
12. Satylkhanova, G., Tanzharykova, A., Khudaibergenov, N., Tokshylykova, G., Taimanova, S. Artistic function of detail in Kazakh prose // OPCION Especial, No. 15/2018. P. 1265-1294. - URL: 85059319002&partnerID=40&md5=2ac9f53cc0003c3832dba0467f2d765a (Accessed: 5.01.2023).
13. Гусев В. В предчувствии нового. О некоторых чертах литературы шестидесятых годов. – М.: Советский писатель, 1974. – 328 с.

References

1. Ergobekov K. Bayangumyr: (Syn makalalar) [Bayangumyr: (critical articles)] (Zhazushy, Almaty, 1991, 232 p.).
2. Badikov V.V. Prikosnovenie brata (Hudozhestvennyj mir Dulata Isabekova) [The Touch of a Brother (The Artistic World of Dulat Isabekov)], Isabekov D. Zheti tomdik shigarmalar zhiynag. I tom. Roman, povest [Collection of works in seven volumes. Volume I. Novel, short story] (Almanah, Almaty, 2018, 390 p.).
3. Tumenbayev Zh. Betashar soz [Betashar word], Isabekov D. Eki tomdyk tandamaly shygarmalar. I tom. Povester [Selected works in two volumes. Volume I. Stories] (Zhazushy, Almaty, 1993, 3-10 p.).
4. Vvedenie v literaturovedenie: ucheb. dlya filol. spec. un-tov [Introduction to literary science: book for philological specialties of universities]. Ed.: G.N.Pospelov («Vysshaya shkola», Moscow, 1988, 258 p.).
5. Isabekov D. Eki tomdik tandamaly shygarmalar. I tom. Povester [Selected works in two volumes. Volume I. Stories] (Zhazushy, Almaty, 1993, 515 p.).
6. Satylhanova G.A. Kazak novelalaryndagy detaldyn korkemdik kyzmeti [Artistic activity of detail in Kazakh novellas]. Dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) (Almaty, 2019, 169 p.).
7. Ahanbaikyzy A. «Gauhartas» karalagannan kulap kalmaydy [«Diamond» does not fall out of black], Egemen Kazakstan [Egemen Kazakstan], 80, 10 (2019).
8. Aristotel' Ob iskusstve poezii [About the art of poetry] (State Publishing House of Fiction, Moscow, 1957, 181 p.).
9. Govinda A. Tvorcheskaya meditaciya i mnogomernoe soznanie [Creative meditation and multidimensional consciousness]. Transl. from English (Belovod'e, Moscow, 2006, 320 p.).
10. Smagulova N.K. Kazirgi kazak angimelerindegi tartys tabigaty [The nature of conflict in modern Kazakh stories]. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences (Almaty, 2006, 28 p.).
11. Eizenshtein S. Izbrannye proizvedeniya v shesti tomah [Selected works in six volumes] Vol.2. («Iskusstvo», Moscow, 1964, 568 p.).
12. Satylkhanova, G., Tanzharykova, A., Khudaibergenov, N., Tokshylykova, G., Taimanova, S. Artistic function of detail in Kazakh prose, OPCION Especial, no. 15/2018. P. 1265-1294. Available at: 85059319002&partnerID=40&md5=2ac9f53cc0003c3832dba0467f2d765a (Accessed: 5.01.2023).
13. Gusev V. V predchuvstvii novogo. O nekotoryh chertah literatury shestidesyatyh godov [In anticipation of the new. About some features of the literature of the 60th] («Sovetskij pisateli», Moscow, 1974, 328 p.).

Б.С. Корганбеков

Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

**Познавательное и художественное значение повести Дулата Исабекова
«Мы не видели войны»**

Аннотация. Повесть писателя Дулата Исабекова «Мы не видели войны» не получила особого внимания критиков и литературоведов. На это есть ряд причин. Несмотря на компактный размер произведения, есть основания говорить о сложных художественных приложениях, таких, как большое количество персонажей на уровне характера, отсутствие единой сюжетной линии, сложность синтагматики в изображении персонажей и многослойный характер жанра, которые помешали литературному анализу. Характерными чертами обладают не только главные герои рассказа, но и эпизодические персонажи. Через них писатель мастерски показал, как жители казахского аула во время войны вместе переносили тяготы того времени и боролись не только с последствиями войны, но и за сохранение человеческих ценностей. Поскольку основная тема связана с жизнью детей того времени, характер героев, повзрослевших раньше своих сверстников, живших в мирное время, берет на себя ведущую роль в проблематике произведения. В изображении этих моментов был очень силен художественный вклад параллелизма и антитезы образов. Авторское повествование и психологизм, типы монологов и диалогов, а также действия персонажей насыщены деталями, несущими идейную нагрузку. Эмоциональное воздействие произведения очень сильно, оно богато лирическими интонациями и медитативным началом. Заглавие повести также выступает в качестве монтажной фразы и впоследствии становится лейтмотивом. В статье раскрывается след писательского опыта в произведении, анализируются тема и идея произведения, система образов, природа конфликта, его связь с сюжетом, роль компонентов изображения в изложении идеи, авторский хронотоп и художественная коммуникация.

Ключевые слова: Дулат Исабеков, тема войны, «маленький человек», монтажная фраза, социальный характер, лиризм, деталь.

B.S. Korganbekov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**The cognitive and artistic value of Dulat Isabekov's story
«We Have Not Seen War»**

Abstract. Writer Dulat Isabekov's novel «We Have Not Seen War» has not received much attention from critics and literary experts. There are a number of reasons for this. Despite the compact size of the work, there are reasons to talk about complex artistic applications, such as a large number of characters on the character level, the lack of a single storyline, the complexity of syntagmatics in the depiction of characters and the multi-layered nature of the genre prevented the literary analysis. Not only the protagonists of the story, but also the episodic characters have their characteristics. Through them the writer masterfully showed how people living in a Kazakh village shared the hardships of that time during the war and fought not only against the consequences of the war but also for the preservation of human values. Since the main theme is connected with the life of children of that time, the character of heroes who grew up before their peers lived in peacetime, takes a leading role in the subject matter of the work. In depicting these moments, the artistic contribution of parallelism and images antithesis was very strong. The author's narrative and psychologism, the types of monologues and dialogues, and the actions of the characters are saturated with details that carry an ideological load. The emotional impact of the work is very strong; it is rich in lyrical intonations and meditative elements. The title of the story also acts as a montage phrase and subsequently becomes a leitmotif. The article reveals the trace of literary experience in the work, analyses the theme and idea of the work, the system of images, the nature of the conflict, its link with the plot, the role of representation components in the presentation of the idea, the author's chronotope and artistic communication.

Keywords: Dulat Isabekov, the topic of war, «little man», montage phrase, social character, lyricism, detail.

Автор туралы мәлімет:

Қорғанбеков Б.С. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, қазақ әдебиеті кафедрасының оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Korganbekov B.S. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Teacher of the Department of Kazakh Literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

K.V. Melnova¹, Zh. T. Ospanova²

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan¹

A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan²

E-mail: melkatharinenova@gmail.com, zhanna12@list.ru

Diversity and Multiplicity of Fantasy Genre in Modern Literary Criticism

---

Abstract. *Fantasy as a genre has a long and complex history of formation. The history of fantasy is as old as humanity itself. Its legitimate predecessors are a fairy tale, a novel and a fable. Fantasy aims to build up not only the realm of dreams, but also seeks to establish itself as a significant and indispensable system. The literary fantasy genre usually starts with obvious or concealed subtext about the existence of several realities and moves in the direction of awakening heroes' previously unknown parts of themselves. The fantastical genre, having greater freedom in creating an image of the world, has the opportunity to defend and prove "in practice" the importance of eternal humanistic values. Many scientists disagree not only in defining fantasy as a type of literature, but also on its components. In order to determine similarities and differences between the existing theories of fantasy division, the main types of fantasy worked on by Kootun, Shidfar, F. Mendlesohn and others are described using descriptive, comparative and other literary methods. All the scientists studied have been doing their research for the past hundred years, which gives a wide field for analysis. During the review of existing theories, it was revealed that the main elements of fantasy move from one classification to another, changing only the names.*

Keywords: *literary studies, fantasy, classification, fantastic, heroic fantasy, horror, portal fantasy.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-143-152>

Introduction. Such a popular nowadays variety of fantastic genres was formulated in the previous century and firmly occupies its place in modern literature. Being contemporary fantastic literature, fantasy often has its basic epics and myth of different nations of the world. The reality of fantasy is originally considered by the readers as an imaginative fantastic world and the composition loses its utilitarian potential, yielding the place for the aesthetic experience. The narration in fantasy structurally is similar to movement: in the center of the narration is the journey to the aim and obligatory homecoming. Such a cyclical journey is a metaphor of searching for oneself, for the person's identity. As one of the fantasy guides puts it – "to be at home" spiritually and mentally with oneself is the main aim of our earthly existence. Ptchelkina T.R., Matershova A.I. in their article *The Formation of Fantasy Genre in Kazakhstan* write "The purpose of fantastic literature is to establish a harmony within a person. This harmony is one of the main reasons why fantastic literature and especially fantasy is so popular among readers" [1, p. 63-67]. The main goal of the study is to research classification theories of Kazakhstani and foreign fantasy researchers. The tasks of the study are to describe the theories of fantasy divisions, analyze and compare them with each other.

Research methods. Fiction literature has been the focus of attention of literary scholars since the late XIX century. A large number of scientific papers and monographs were written, among them Kazakhstan authors Ptchelkina T.R., Matershova A.I.; Mamurbayeva B.Z.; Zhumsakbayev

A.T.; Russian and Western literary critics and researchers like E. Kovtun, R. Shidfar, F. Mendlesohn, S.N. Manlow and many others. In the article modern and classical research papers are used to scope a wider range of opinions and get a better understanding of when and how the fantasy genre emerged and how it developed throughout the time. The fantasy genre saw significant change in the 1970s and 1980s. Research materials from this era offer insightful perspectives on the growth, development, and maturation of fantasy literature. These writings offer scholarly analyses, interpretations, and discussions of various works of fantasy. They create a deeper grasp and appreciation of the literary merits of the genre and lay the groundwork for further investigation.

The main methods of study are descriptive, comparative, cooperative, etc.

Discussion and outcome. Fantastic (from Greek – the art of imagining) is a specific method of literary display of life, that uses literary form-image (subject, situation, world), in which the elements of reality are combined in a way that is unusual for it – incredibly, “miraculously”, supernaturally [2, p. 8].

Genres could be factiously divided into two groups: genres of content and genres of form. Genres of content consist of thrillers, romance, detective stories, etc. The second group has epos, poems, drama. We can place the fantasy genre both to the genre of content and to the subgenre, depending on the used classification. Genres of the content may also include the genre of form that is why if we consider fantasy one of those, it could be divided into short fantasy stories, fantasy novellas, fantasy poems, etc. As Melnova K.V. mentions in her article “as a genre fantasy tries to strengthen unconscious world of dreams, establish not only in human’s psyche but also as a valuable, vital entity” [3, p. 20-21]. Literary fantasy genre usually starts with obvious or concealed subtext about the existence of several realities and moves in the direction of awakening hero’s previously unknown parts of themselves.

Fantasy as a genre had a lot of critique starting from it being too superficial and even dangerous for people. Despite all of that the theme of fantasy is still in the center of attention in academic circles. The scientists studying fantasy genre try to prove its seriousness and originality. Mostly all those scientists agree that fantasy is one of the oldest types of literature. Despite numerous studies, scientists cannot give an exact definition of the fantasy genre. Rosemary Jackson at the beginning of her work “*Fantasy: The Literature of Subversion*” writes that it turned out to be quite difficult to find the right definition of the term “fantasy” [4, p. 7]. Similar thoughts were expressed by J. Clute and J. Grant, who described the term fantasy as rather superficial, including all the literature of one country or one period, which for certain reasons were considered unreal by people [5, p. 17].

For the first time, the term *fantastique* was used by French author Charles Nodier in 1830 and ever since then the phenomenon was under scrutiny. An adequate assumption about the existence of different definitions and why scientists cannot come to an understanding about the genre was expressed by Charlotte Burcher. “Forms and genres in literature are changing and the boundaries between them are blurring” [6, pp. 226-231]. In other words, adaptations and changes of literature to new borders and forms make it hard for the scientists, who work on those topics, to find the right definitions.

Results. M. White considers one of the ancestors of the fantasy genre the 18th Baron Dunsany Edward John Morton Drax Plunkett [7, p. 15]. He became the first author who created an imaginary world that was endowed with all necessary attributes of the real world. The imaginary world had its geography, history, and mythology. That world was a part of the cycle of stories called *Gods of Pegana*. Their basis was Irish myths. However, later those stories were considered to be primitive and too superficial.

Each nation has its own myths and folklore, which convey the basic lessons of survival and part of history. Fantasy as an independent genre is a recent invention. For a long time it was considered a secondary part of science fiction literature. R. Jackson traces the history of fantasy to oral tradition: “As an eternal literary style, fantasy can be traced back to ancient myths, legends, folklore, carnival art”. She also lists the features of fantasy in romantic literature, such

as Gothic fairy tales and novels; fantastic realism (for example, Bronte novels) and Victorian fantasies in the works of Lewis Carroll, George MacDonald or Charles Kingsley.

Fantastic literature can be found in various ancient stories and fairy tales. Stories in which gods and heroes are present at one time could be considered fantastic stories, but now we refer them to the genre of legends and myths. For example, Homer's *Odyssey* or *The Epic of Gilgamesh* can be considered the foundations of modern fantasy literature. One of the earliest fantasy stories is the epic poem "Beowulf". After being translated from Icelandic into English, it influenced many science fiction writers. These include J.R.R. Tolkien, Alan Garner and Neil Gaiman.

In the Middle Ages, fantastic stories could be found in more romantic works, such as "The Tale of King Arthur". This kind of chivalric literature often had a pronounced political subtext. F. Mendleson and E. James note that "the cycle about Arthur was periodically revived to support the English monarchy," which also explains the revival of such stories in the middle of XIX century, since it "gave moral authority to the aristocracy." [8, p. 1-6]

N.G. Komlev gave the following definition of fantasy (from English "phantasy") which is considered as a literary genre that appeared in the first half of XX century in English prose [9, p. 300]. It holds a transitional place between science fiction and fairy tale. Fantasy traces its ancestry from national epics of European countries, i.e., *Kalevala* or *Beowulf* or *Fairy Tales*. Fantasy is full of poetic bizarre images; it represents supernatural and unrealistic events and characters. The stories with gods and heroes in previous centuries were considered fantastic. A.T. Zhumsakbayev agrees with it and adds that fantasy is also a part postmodern culture where imagined literary world consists of different plot-image constructions that came from myth, religion, chivalry romance; that are completely different in origin but work seamlessly together [10, p. 128]. Though he critiques the creation of the single classification of fantasy genre calling it despairing because all that appears from it are registries based on tastes and likes of researchers.

Modern fantasy originated in XIX century, after a period of chivalrous European novels and fairy tales, the fantastic elements of which were still considered somewhat plausible. The Scottish writer George MacDonald, whose novel *Fantasies* (1858) tells about a young man drawn into a dream world where a series of adventures awaits him, is credited with writing the first explicitly fictional fantasy for adults.

Ursula Le Guin in one of her books writes that "people consider books that have dragons or hippogriffs fantasy if the action happens in Celtic places or Middle-Ages. Such assumption is false" [11, p. 25-30]. Nevertheless, there are certain moments, that help define the creation as the fantasy of any other genre. F. Mendlesohn and E. James refer to such key points as "magical transformations, strange monsters, mages, dragons and supernatural creatures of the world" [8, p.15-17]. If we compare the statements from Ursula Le Guin, F. Mendlesohn and E. James, we can notice that there are many more elements that we can consider as part of fantasy literature than in any other genre. But similar elements can be also found in myths and dream stories. Thus, those elements are more of a hint. A.T. Zhumsakbayev adds to this list a quest that is one of the core elements of fantasy literature that is also close to magical fairy tale. He writes that quest becomes second reality only when it is ruled by order. Such story can be unusual for the reader but should not contradict readers' understanding of the history or moral background [12, p. 47].

Susan Mandala differentiates two types of stories – plot based and character based. Usually fantasy stories are plot based. In them, the plot does not reveal the motives and characters of the heroes, but on the contrary, the heroes are the central elements in the disclosure of stories.

Due to the fact that the narrative follows the heroes of the story, the reader often knows more than the heroes of the work. When the narrator is omniscient, they can influence how much the reader knows. Often the narrator is a third person and cannot give more information than just a description of what is happening to the characters of the book. This means that the protagonist knows as much as the readers and together they reveal all the details of the journey [13, p.36-37].

There are several ways to organize fantasy. One of the simplest approaches was the division of fantasy into high and low. "In the high fantasy narration, actions happen in a secondary world,

where everything is completely normal, and magic is not considered as something strange”, B.J. Mamyrbayeva writes [14, p. 259]. Examples of such books are Robin Hobb’s *The Farseer trilogy* and Brandon Sanderson *The Way of Kings*. Low fantasy books are the ones where everything that happens to the characters and the world is in the original one. Magic and creatures that appear in the original world are unusual or unnatural. For example, in Cassandra Clare’s *The Mortal Instruments* or Neil Geyman’s *American Gods*. Even though this classification is the shortest, it split a lot of critics and scholars into two camps. Nevertheless, there are a lot of books that do not refer to the first or the second type of fantasy. For example, in *Yarilo’s manuscript* by M.Kozinaki and S. Avduykhina two of the main characters come into the secondary type of the world or a city that is very close to the main world to learn about magic and go through the initiation. The same can be said about J.R. Rawling’s *Harry Potter* or any other book that uses similar types of worlds. The book *Resurrecting Legends* by Kazakhstani writer Timur Yermashev is another of such examples, where two friends are thrown into the past of nomadic Kazakh community where they had to fight not only Dzungar but also dark magical forces. That is why scholars got other classifications of fantasy and fantastic literature and covered more ground. For example, Elena Kovtun, in turn, divides fantasy into four types: mystical-philosophical fantasy, metaphorical fantasy, “black” fantasy and heroic fantasy as can be seen in Figure 1 [15, p. 54-78].

Fantasy division made by Elena Kovtun is unique due to it being based on her own observations and classification. E. Kovtun pays special attention to metaphysical, philosophical and social aspects in fantasy dividing it into types that allow the analysis of various themes, atmosphere and aims of the works. Her typology focuses on deep themes and metaphorical usage of fantastical elements in the study of real problems and social issues.

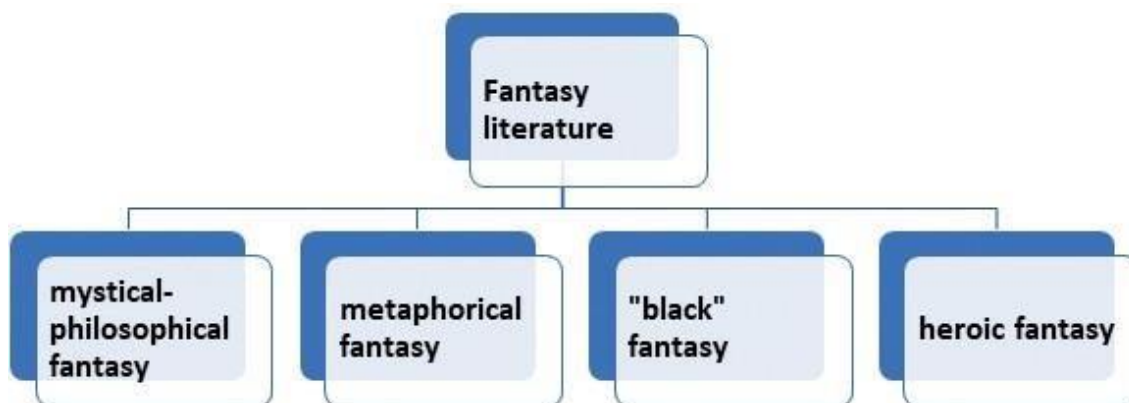

Figure 1. E. Kovtun’s classification of the fantasy genre

1. *Mystical-philosophical fantasy*. A kind of fantasy where a fantastic assumption determines the essence and meaning of the story. The fate of the hero and their life choice completely depend on the fantastic reality created in the work. In the works of this variety, the mystical-philosophical aspect is the main meaning of the being and the only goal worthy of attention and service.

2. *Metaphorical fantasy*. A kind of fantasy where the fantastic assumption is a kind of ideal image of the miraculous. In this variety of fantasy, the inner world of a person, their mental and spiritual qualities are at the forefront. The heroes of the works are people with a complex inner world, and the plot is built around their experiences and rethinking of the world around them.

3. *Black fantasy* (here Kovtun means horror literature). A kind of fantasy, where otherworldly forces invade the seemingly unshakable everyday reality. These forces are incomprehensible to people and embody the most terrible properties.

4. *Heroic fantasy*. A kind of fantasy, where a fantastic assumption turns into a decoration, a design of the Spatio-temporal world. The basis of the works is the adventurous journey of the protagonist. Worldview issues for this kind of fantasy fade into the background. [15, p. 101].

Another classification of fantasy was created by R. Shidfar, a Russian translator, who singled out four directions in fantasy:

- 1) heroic fantasy based on Celtic folklore.
- 2) folk-tale fantasy, which is characterized by the fact that the action takes place in the real world, where characters from myths also live.
- 3) "Might and Magic": this direction of fantasy has a heroic-epic character, in the center is the adventure of the protagonist. However, the difference between this direction and the heroic one is not indicated by the author of the classification.
- 4) "myth-forming" fantasy when the author creates their own mythology and world [16, p. 90].

Tzvetan Todorov distinguished the following fantastical genres: "extraordinary in its purest form", "extraordinary fantastical", "fantastical miraculous", and "miraculous in the purest form" as shown in Figure 2 [17, p.24-58].

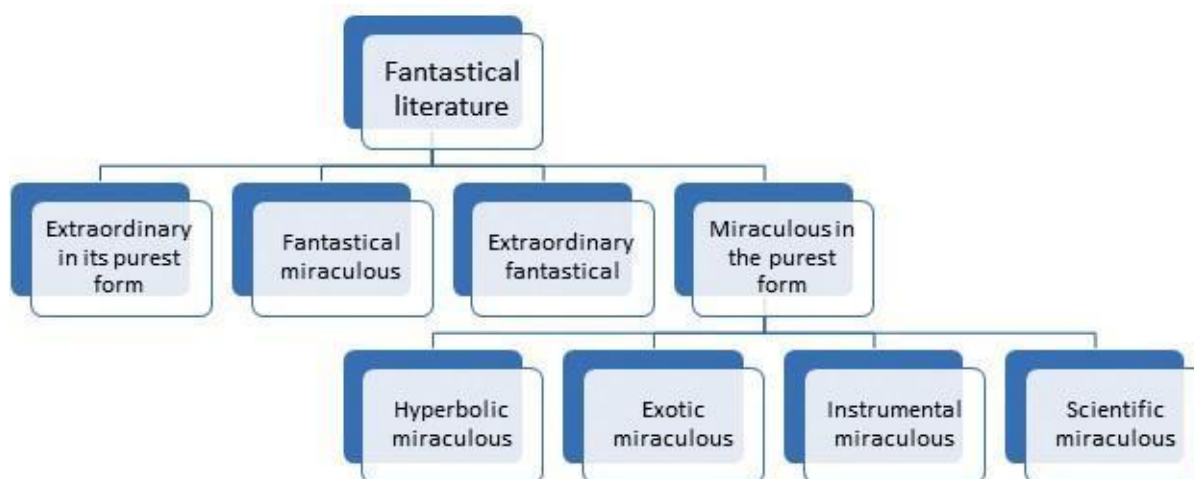

Table 2. T. Todorov's classification of Fantastical literature

The extraordinary in the purest form usually frightens and amuses but does not give any doubts. Those are horror stories, that are possible and natural in their surrounding.

The second one gives doubt and indecision to the happenings in the story. It feels as if something supernatural has intruded, but the ending is quite rational and simple.

Fantastical miraculous is the opposite of the previous one. The ending is irrational and unreal.

Miraculous in the purest form does not give any hesitancy in the reality of the story. It also can be divided into four parts: hyperbolic miraculous, exotic miraculous, instrumental miraculous, and scientific miraculous (science fiction).

F. Mendlesohn identified four types of fantasy based on the setting in which the stories take place. These include haunting fantasy, immersive fantasy, portal fantasy, and liminal fantasy. Farah Mendlesohn's subcategories in "Rhetorics of Fantasy" are distinctive in that they offer individual features through which it is possible to examine and comprehend numerous facets of fantasy literature.

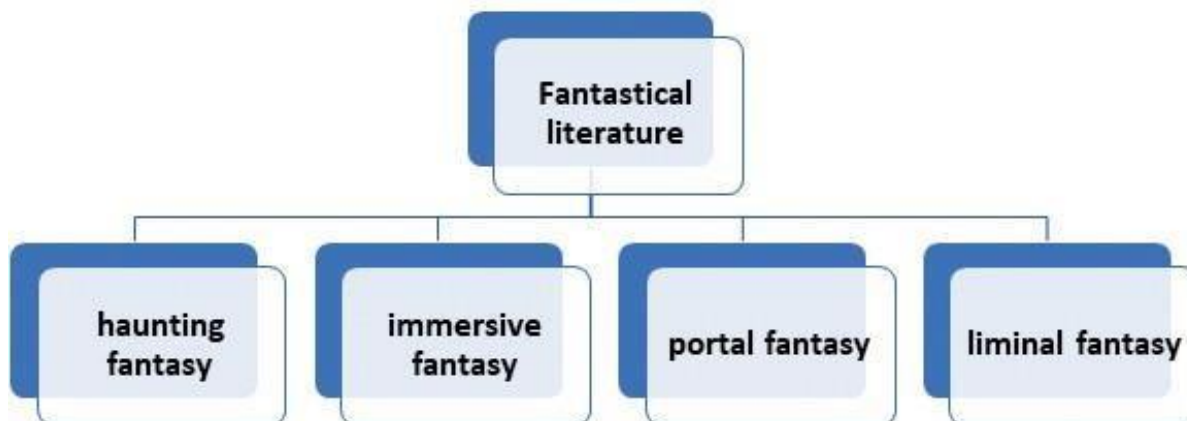

Figure 3. Mendlesohn's classification of the fantasy genre

In the first type of fantasy, the supernatural or fantastic makes its way into the ordinary or fantastic world. Such an invasion is the beginning of a conflict, change or threat that moves the story forward. Neither the hero nor the reader has ever faced such a threat before, and as the story progresses, everyone comes to terms with it.

In immersive fantasy, the world is familiar to the hero, they live and act in it. Immersive stories are characterized by the deterioration of the state of life in the world, its extinction. Finding and returning the world to its former possibilities is the basis of such literature. The reader needs to deal with the rules of life and culture in such a story.

Portal fantasy, also known as search fantasy, is characterized by the fact that the main character must leave their homes, familiar world for various reasons and set off on a journey through new lands. Typical is the presence of a "guide" who helps the protagonist navigate and who explains the history of the country and the world.

Liminal fantasy is the hardest to describe. Fantastic elements are at the very edge, and it is difficult for both readers and characters of the story to determine whether they exist. In such stories, the action takes place in a familiar world where fantasy elements already exist. The hero reacts to them not as in immersive stories, but unusually or extraordinarily. An example of this type of story is F. Kafka's novel "Metamorphosis". In it, the hero feels the same discomfort from becoming a bug as the reader themselves [18, p. 132-156].

Various narrative strategies, themes, and places used within the fantasy genre are highlighted by these subcategories, which offer various objectives that allow exploring and interpreting fantasy literature. They draw attention to the distinctive ways that authors develop their stories, involve readers, and produce engaging and inventive reading experiences.

Conclusion. All the theories on types of fantasy are valid and important to understand fantasy as a genre and what divisions are there. The author of each classification highlights some universal principles underlying all works of this genre. But at the same time, some of them were done a long time ago and the literature has changed a lot and those types don't suit the narrations anymore. T. Todorov's organization, for example, mostly covers the low type of fantasy. As he considers this type of fantastical genre as the only real ones, R. Shidfar's categories are more suitable, but again they do not cover every aspect of fantasy and fantastic literature.

In literary studies, fantasy is understood as "a creative fiction that depends on a strange place of action (another world or time) and heroes (supernatural beings)". We consider the classifications by F. Mendlesohn and E. Kovtun the better ones because they embrace the biggest parts of fantastic literature that is present nowadays. The uniqueness of E. Kovtun's typology lies in the fact that it offers an alternative view on the diversity and multiplicity within the genre of fantasy. It also emphasizes the importance of thematic and philosophical study of the genre. It provides another perspective for the analysis and discussion of fantasy works and contributes to a

deeper understanding of their variety. But they still don't concern different types of that literature. Fantasy is very diverse and includes many subgenres, themes and styles that may not fit into the proposed types. A thorough framework for comprehending and evaluating the fantasy genre can be created by combining Farah Mendlesohn's subgenres with Elena Kovtun's classification of the fantasy genre. They partially cover and complement each other. For instance: Liminal Fantasy (F. Mendlesohn) and Mystical-Philosophical Fantasy (E. Kovtun) The two studies would investigate mystical and philosophical fantasy stories while emphasizing transitional or in-between places. These writings frequently questioned established beliefs about reality and prompted readers to consider more profound philosophical issues. E. Kovtun's concept of Metaphorical Fantasy and F. Mendlesohn's concept of Haunting Fantasy refer to the use of symbolism, allegory, and metaphor in fantasy stories to analyze contemporary themes or make social commentary. These issues would be metaphorically represented by the introduction of fantasy elements into the real world. E. Kovtun's "Dark" Fantasy and F. Mendlesohn's Immersive Fantasy: By incorporating complex secondary worlds and darker, gritty themes, this combination would include fantasy stories that tackle these topics. These works may have ethically complicated characters and difficult ethical conundrums in realistic, immersive situations. The fusion of Portal Fantasy, as described by F. Mendlesohn, and Heroic Fantasy, as outlined by E. Kovtun, involves the integration of epic quests and heroic journeys undertaken by larger-than-life protagonists within secondary worlds accessed through portals or gateways. These stories would explore themes of heroism, fate, and the conflict between good and evil while embodying conventional hero's journey patterns.

Combining these categories allows us to develop a multifaceted analysis of fantasy literature that considers both thematic and narrative facets of the genre. It offers a wider framework for comprehending the various range of storylines available within the genre and enables a deeper investigation of the subtleties and complexity present in fantasy works.

Литература

1. Пчелкина Т. Р., Матершова А. И. Формирование жанра фэнтези в Казахстане. – Алматы, 2012.
2. James E. The Cambridge Companion to Fantasy Literature. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 268 p.
3. Melnova K.V., Foreign Reception of Fantasy Genre. // Astana International Scientific Journal "Global Science and Innovation, 2021: Central Asia". – 2021, 4 (15) p. 20-21.
4. Jackson R. Fantasy: The Literature of Subversion. – London: Routledge, 1998. – p. 8, 13.
5. Clute J. and Grant J. The Encyclopedia of Fantasy. – London: Orbit, 1997, 832 p.
6. Burcher C., and Hollands N., Smith A., Trott B., and Zellers J. Core Collections in Genre Studies: Fantasy Fiction 101. // Reference & User Services Quarterly, Vol. 48, No. 3, 2009. – p. 226-231
7. White M. Tolkien a Biography. – London: Abacus Print, 2002. – 175 p.
8. Mendlesohn F., James E. "Introduction." A Short History of Fantasy. – Chicago: Libri Publishing, 2012. – 297 p.
9. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. – М.: Эксмо-пресс, 2000. – 384 с.
10. Жумсакбаев А.Т. Фэнтези – литературная сказка эпохи постмодернизма // Пятый этаж. – 2015. – №. 1. – С. 127-130.
11. LeGuin U. K. The Language of the Night: Essays on Fantasy and Science Fiction. – New York: G.P. Putnam's Sons, 1979. – 270 p.
12. Жумсакбаев А.Т. Жанровая феноменальность трилогии Джона Толкиена «Властелин колец» // Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. – 2018. - №1(122). – С. 47.
13. Mandala S. The Language of Science Fiction and Fantasy. Continuum International Pub. Group, 2010. – p.36-37.
14. Мамырбаева Б. Ж. Фэнтези как особый литературный жанр (на примере романа Дж.К. Роулинг) // Нурғалиевские чтения-IX: научное сообщество молодых ученых XXI столетия. Филологические науки. – 2020. – С. 259-263.

15. Ковтун Е. Художественный вымысел в литературе на рубеже 20 века. – М.: Высшая школа, 2008. – 408 с.
16. Шидфар Р. Бесконечная история. Зарисовки зарубежной фантастики. – М.: «Книжное дело №1», 1997.
17. Todorov T. The Fantastic: A Structural Approach to a Literary Genre. – Ithaca: Cornell, 1975. – 196 p.
18. Mendlesohn F. Rhetorics of Fantasy. – Middletown: Wesleyan UP, 2008. – 306 p.

References

1. Pchelkina T. R., Matershova A.I. Formirovaniye zhanra fentesy v Kazakhstane [The Formation of Fantasy Genre in Kazakhstan] (Almaty, 2012). [in Russian]
2. James E. The Cambridge Companion to Fantasy Literature (Cambridge University Press, Cambridge, 2012, 268 p.).
3. Melnova K.V., Foreign Reception of Fantasy Genre, Astana International Scientific Journal “Global Science and Innovation, 2021: Central Asia”, 4 (15), 20-21 (2021).
4. Jackson R. Fantasy: The Literature of Subversion (Routledge, London, 1998, p. 8, 13).
5. Clute J., and Grant J. The Encyclopedia of Fantasy (Orbit, London, 1997, 832 p.).
6. Burcher C., and Hollands N., Smith A., Trott B., and Zellers J. Core Collections in Genre Studies: Fantasy Fiction 101, Reference & User Services Quarterly, 3 (48), 226-231 (2009).
7. White M. Tolkien a Biography (Abacus Print, London, 2002, 175 p.).
8. Mendlesohn F., James E. “Introduction.” A Short History of Fantasy (Libri Publishing, Chicago 2012, 297 p.).
9. Komlev N. G. Slovar inostrannykh slov [Dictionary of foreign words] (Eksmo-press, Moscow, 2000, 384 p.). [in Russian]
10. Zhumsakbayev A.T. Fentesy – literaturnaya skazka epochi post modernizma [Fantasy-Literary Tale of the Age of Postmodernism], Pyatyi etazh [Fifth floor], 1, 127-130 (2015). [in Russian]
11. LeGuin U. K. The Language of the Night: Essays on Fantasy and Science Fiction (G.P. Putnam’s Sons, New York, 1979, 270 p.).
12. Zhumsakbayev A.T., Zhanrovaya fenomenalnost’ trilogii Djona Tolkiena “Vlastelin kolets” [Genre phenomenality of John Tolkien’s trilogy “The Lord of the Rings”], Vestnik Evraziyskogo nacional’nogo universiteta im. L.N. Gumileva [Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University], 1 (122), 47 (2018). [in Russian]
13. Mandala S. The Language of Science Fiction and Fantasy, Continuum International Pub. Group, 2010. – p.36-37.
14. Mamyrbayeva B. J. Fantasy kak osobiy literaturnuy zhanr (na primere romana Dz. K. Rouling) [Fantasy as a Special Literary Genre (on the example of J. K. Rowling’s novel)], Nurgalievskie chteniya-IX: nauchnoe soobshhestvo molodykh uchenykh HHI stoletiya. Filologicheskie nauki [Nurgaliyev readings – IX: Scientific community of young scientists of the XXI century. Philological sciences]. p. 259-263 (2020). [in Russian]
15. Kovtun E. Khudozhestvennyy vymysel v literature na rubezhe 20 veka. [Artistic fiction in literature at the turn of the 20th century] – («Vysshaya shkola», Moscow, 2008, 408 p.). [in Russian]
16. Shidfar R. Beskonechnaya istoriya. Zarisovki zarubezhnoy fantastiki. [Endless History. Sketches of Foreign Fantasy] – («Knizhnoe delo №1, Moscow, 1997, p. 86-90). [in Russian]
17. Todorov T. The Fantastic: A Structural Approach to a Literary Genre (, Ithaca, Cornell, 1975, 196 p.).
18. Mendlesohn F. Rhetorics of Fantasy (Wesleyan UP, Middletown, 2008, 306 p.).

К. В. Мельнова¹, Ж.Т. Оспанова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²А.К. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

Қазіргі әдебиеттанудағы фэнтези жанрының ауқымы мен жан-жақтылығы

Андатпа. Фэнтезидің жанр ретінде ұзақ және күрделі тарихы бар. Фэнтезидің тарихы адамзаттың өзі сияқты көне. Оның заңды алғышарттары – ертегі, роман және мысал. Фэнтези жанры арманның бейсаналық әлемін нығайтуға, адам психикасында ғана емес, сонымен бірге құнды, өміршең тұлға ретінде орнығуға тырысуы. Әдеби фэнтези жанры әдетте көп шындықтың бар екендігі туралы ашық немесе жасырын субтексттерден басталып, кейіпкерлердің өздері бұрын белгісіз болған бөліктерінің оянуына қарай жылжиды. Дүниенің бейнесін жасауда үлкен еркіндікке ие фантастикалық жанр мәңгілік гуманистік құндылықтардың маңыздылығын «тәжірибеде» қорғауға және дәлелдеуге мүмкіндік алады. Көптеген ғалымдар қиялды әдебиеттің бір түрі ретінде анықтауда ғана емес, оның құрамдас бөліктерінде де ерекшеленеді. Қиялды бөлудің қалыптасқан теорияларының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау үшін сипаттамалық, салыстырмалы және басқа әдеби әдістерді қолдана отырып, Ковтун, Шидфар, Мендельсон және т.б. зерттеген қиялдың негізгі түрлері сипатталған. Зерттелген ғалымдардың барлығы соңғы жүз жылдағы зерттеулерін жинақтады, бұл талдауға кең өріс береді. Қолданыстағы теорияларды талдау барысында қиялдың негізгі элементтері бір классификациядан екінші классификацияға ауысып, тек атауларды өзгертетіні анықталды.

Түйін сөздер: әдебиеттану, классификация, фантастикалық, қаһармандық фэнтези, хоррор, порталдық фэнтези.

К.В. Мельнова¹, Ж.Т. Оспанова²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кураинова, Астана, Казахстан

Диапазон и многогранность жанра фэнтези в современном литературоведении

Аннотация. Фэнтези как жанр имеет долгую и сложную историю становления. История фэнтези настолько же стара, как и само человечество. Его законными предшественниками являются сказка, роман и басня. Как жанр фэнтези пытается укрепить бессознательный мир сновидений, утвердиться не только в психике человека, но и как ценная, жизненно важная сущность. Жанр литературного фэнтези обычно начинается с явного или скрытого подтекста о существовании нескольких реальностей и движется в направлении пробуждения ранее неизвестных частей самих героев. Фантастический жанр, обладая большей свободой в создании образа мира, имеет возможность отстаивать и доказывать «на практике» важность вечных гуманистических ценностей. Многие ученые расходятся не только в определении фэнтези как вида литературы, но и его составляющих. Для того, чтобы определить схожести и различия между существующими теориями деления фэнтези, с помощью описательного, сопоставительного и других литературоведческих методов описаны основные виды фэнтези, изученные Ковтун, Шидфаром, Мендельсон и другими авторами. Все исследуемые ученые составляли свои исследования в течение последних ста лет, что дает широкое поле для анализа. В ходе анализа существующих теорий было выявлено, что основные элементы фэнтези переходят из одной классификации в другую, меняя только названия.

Ключевые слова: литературоведение, классификация, фантастическое, героическое фэнтези, хоррор, порталное фэнтези.

Сведения об авторах:

Мельнова К.В. – докторант 1 курса по образовательной программе «Литературоведение», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Оспанова Ж.Т. – Ph.D., доцент кафедры иностранных языков, Евразийский гуманитарный институт им. А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан.

Melnova K.V. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ospanova Zh.T. – PhD, Associate Professor, A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

К.Р. Нурғали, А.Г. Уайсбаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: nurgalik1@mail.ru, alina.uaisbayeva@mail.ru

Авторская картина мира в контексте гендерного анализа художественного произведения (на материале романа Л.Улицкой «Зеленый шатер»)

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности авторской концепции создания художественного мира в аспекте гендерной проблематики, так как вопрос «женского письма» на современном этапе развития литературоведения является одним из актуальных, о чем говорит разнообразие теоретических работ, рассматривающих феминистскую литературу. В качестве объекта исследования был выбран роман Людмилы Улицкой «Зеленый шатер», так как данный автор – один из перспективных современных писателей. Целью настоящего исследования является выявление особенностей художественного мира произведения с точки зрения авторского позиционирования в контексте гендерной проблематики. Для успешной реализации поставленной цели нами был проведен сбор материала, касающийся «женского письма» в контексте литературного процесса, проанализирован роман автора, выбранного в качестве объекта исследования, с позиции использования различных языковых средств и компаративистского анализа системы персонажей: различия и сходства мужских и женских типов героев художественного произведения. В ходе анализа было выявлено, что Л.Улицкой для создания авторской картины мира используется широкий спектр лексического разнообразия: тропы и различные оттенки коннотации, детальное описание системы персонажей и социальные, аксиологические аспекты описываемой в романе эпохи.

Ключевые слова: гендер, фемининность, маскулинность, троп, «женское письмо», стереотип.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-153-160>

Введение. Женское письмо в художественной литературе – это важное направление, которое обогащает литературное наследие. Современные авторы-женщины продолжают писать произведения, которые отражают женскую мудрость и опыт. Важно продолжать поддерживать женских авторов и их творчество, чтобы обеспечить равенство в литературе и в обществе в целом.

В художественной литературе «женское письмо» давно занимает важное место. Женщины всегда были активными писательницами, но их произведения не всегда получали признание общества. В течение последних десятилетий, однако, «женское письмо» стало все более популярным и узнаваемым, что свидетельствует о значительном прогрессе в общественном восприятии женского творчества. Женские персонажи, описываемые в книгах, становятся символами настоящей женской эмансипации и борьбы за равноправие. Некоторые авторы, такие, как Вирджиния Вульф, Сильвия Платх и Тони Моррисон, писали о женской душе, что привело к большому интересу к их произведениям.

«Женское письмо» играет важную роль в современной литературе, так как оно открывает новые грани женского опыта. Многие писательницы стали использовать свой

опыт в качестве источника вдохновения для своих произведений, что позволяет читателям увидеть мир глазами женщины.

Цель исследования: проанализировать гендерную картину художественного произведения, созданную автором-женщиной.

Постановка задач: для достижения поставленной цели, были выделены несколько задач:

1. Рассмотреть историю возникновения феномена «женского письма»;
2. Проанализировать языковые особенности, используемые автором для создания гендерных типов;
3. Провести сравнительно-сопоставительный анализ фемининного и маскулинного типов персонажей, описанных Л.Улицкой в тексте романа.

Методология исследования: в настоящем исследовании использовался компаративистский метод, позволяющий рассмотреть воссозданные автором женские и мужские образы в контексте сопоставления, а также гендерный анализ текста.

История. Вопросы, связанные с анализом женского литературного творчества, обсуждались в течение всего XX века и до сих пор не утратили своей актуальности. Во второй половине XX века неопределенное понятие «женская литература» практически исчезло из научного обихода, уступив место более точным определениям, таким, как тексты, созданные женщинами, тексты, адресованные женской аудитории (например, «дамский роман»), и литература феминистического толка.

Своеобразным толчком для появления понятия «женское чтение» становится эссе Ролана Барта «Смерть автора», впервые опубликованное в 1967 году. Установка на то, что произведение и автор не имеют больше отношения друг к другу, открыла возможности для новых подходов к тексту, в том числе позволяя анализировать его и с женской/феминистской точки зрения [1].

Важным этапом в исследовании женской литературы стало появление понятия «женское письмо» («écriture féminine») во франкоязычном культурном пространстве. Во многом это понятие было ответом на теорию Ж. Лакана, в соответствии с которой женщина оказывается исключенной из символического, отцовского порядка, выступая в качестве «другого», а также на деконструктивизм Ж. Деррида, который использовал понятие «логоцентризм». Концепция «écriture féminine» была разработана на основе работ Э. Сиксу, Л. Иригарей, Ю. Кристевой и других исследовательниц гендера [2, с. 20-21]. Э. Сиксу в своих исследованиях определяет женственный стиль письма как способ, который помогает освободиться от гендерных ролей и позволяет «другому» стать видимым. Она утверждает, что каждый из нас является бисексуальным. Таким образом, «женский стиль» не зависит от пола писателя.

Автор приводит в пример Жана Жене как представителя женского стиля. Она критикует «бинарные оппозиции» логоцентризма, которые являются основой западной философии. Исследовательница подчеркивает, что хотя женский стиль письма сложно определить, это не значит, что его не существует.

Идеи Л. Иригарэй, другой женщины-психоаналитика, утверждают, что женщина не может говорить вне маскулинного дискурса и, следовательно, не имеет женственного языка. Она может только имитировать маскулинный дискурс с помощью игрового повторения, чтобы разоблачить присущее ему подавление женственного. По словам психоаналитика, женщины могут так хорошо подражать маскулинному дискурсу, потому что они не полностью поглощены им, что означает, что они остаются еще где-то в другом месте.

Это «другое место» означает, что женщина всегда «другое» в маскулинном дискурсе, поскольку ее наслаждение угрожает именно ему. В своих исследованиях автор подчеркивает, что маскулинный дискурс должен подавить наслаждение женщины, чтобы продолжать существовать.

Хотя Л. Иригарэй и другие ученые отказываются от определения женственного стиля и женщины в целом, метафоры, описывающие женственный стиль письма и женственное

«я», часто используются в литературных исследованиях феминисток. Эти метафоры противопоставляются западной (маскулинной и рациональной) логике [3, с. 8-11].

Ю. Кристева утверждает, что женский субъект проблематичен в связи с определенным представлением о времени как о времени языка и произнесения предложения.

Автор выделяет два поколения женского движения, которые по-разному относятся к линейному времени. Первое поколение требовало места в линейном времени, равенства в общественной жизни, в то время как другое поколение подчеркивает специфичность женственной психологии, стремясь дать выражение для интересубъективных и телесных опытов, которые оставались невысказанными в культуре.

Согласно Кристевой, важно определить разницу между женщинами и мужчинами в отношении власти, языка и значения. Необходимо определить разницу между полами в отношении символического и общественного [4, с. 166].

Исследуя тему «женского стиля» в литературе, можно заметить, что наличие женского авторства может оказывать влияние на использование дифференциальных стилистических характеристик в тексте. Эта проблема связана с выбором нарративных стратегий, которые использует женщина-автор. В зависимости от творческих установок женщин-писательниц можно подразделить на три типа.

Первый тип включает женщин-авторов, которые усваивают мужское восприятие и создают игровую подмену угла зрения. Они могут использовать стиль, который более традиционно ассоциируется с мужскими авторами.

Второй тип включает женщин-авторов, которые подчеркивают свою женскую идентичность и создают свой уникальный «женский стиль». Эти авторы могут использовать определенные языковые формы и приемы, которые отражают их женскую идентичность.

Третий тип включает женщин-авторов, которые стараются избежать самоотождествления с каким-либо полом [5, с. 82].

В настоящий момент «женское письмо» современной русской литературы представлено такими именами, как Людмила Петрушевская, Татьяна Толстая, Людмила Улицкая, Виктория Токарева и многие другие. Их присутствие на литературной сцене заставляет задуматься о том, что такое «женская литература» и как она вписывается в контекст современной литературы в целом [6, с. 21].

Разнообразные формы «женской прозы» постепенно завоевывают свое место в литературе. Среди наиболее часто используемых форм можно отметить социально-психологический, сентиментальный роман, роман-жизнеописание, рассказ, эссе и повесть.

Обсуждение. Свою авторскую картину мира Л. Улицкая воссоздает при помощи языкового разнообразия. В романе «Зеленый шатер» присутствуют слова, указывающие на гендерную принадлежность персонажей, имеющие различные оттенки коннотации. Обозначение лиц мужского пола включает в себя слова «мальчишек», «молодыми людьми», «ребята», «мужик», «доброго молодца», «мальчик», Лица женского пола обозначаются словами «девчонок», «барышнями», «девушку», «девочкой», «девку», «баба», «девица», «деваха», «тетка».

Из приведенных примеров видно, что лексическое разнообразие, обозначающее женский и мужской пол, представлено в тексте достаточно широко и разнообразно. Однако в описании фемининного типа персонажей присутствуют слова, несущие в себе отрицательную характеристику: 5 негативных и 4 нейтральных примера, тогда как у маскулинного типа всего одно слово окрашено негативно.

Также в тексте присутствуют средства художественной выразительности, создающие авторскую гендерную картину мира романа:

1. Эпитеты: мужского размера, мужскую тяжелую работу, мужского интереса, мужское самолюбие, с легким женским интересом, женская дружба, женскую душу, женское тело;
2. Метафора: женские тени, женская природа;
3. Олицетворение: «...гитара издала какое-то женское воркование» [7, с.218];
4. Сравнение: «...плет как мужик. Железная баба...» [7, с. 216].

Людмилой Улицкой в романе «Зеленый шатер» отражается аксиологическая картина мира советских людей, в которой мужчины и женщины выполняли определенные роли, и к которым предъявлялись различного рода требования. Так, по мнению действующих лиц произведения, именно женщине присуща необходимость быть замужем, о чем свидетельствует реплика одного из главных персонажей Сани: «Женщины почему-то хотят замуж» [7, с. 539]. Подтверждением данной мысли является и разница в отношении к браку с иностранными гражданами, что также обнаруживается в тексте посредством наблюдения за развитием жизненной линии Сани, который фиктивно женится на американке. Он был практически единственным русским мужчиной, женившимся на иностранке, в то время как брак русской девушки и зарубежного гражданина не являлся редкостью.

Указание на важность института брака в первую очередь для женщины указывает и история Ольги, которая развелась с первым мужем, что вызвало шквал негодования у ее родителей, в частности, у матери. В тексте автор описывает развод как «семейную неприятность». Еще один женский персонаж, подтверждающий высокое ценностное значение замужества – первая супруга Ильи Людмила, которая в молодом тридцатилетнем возрасте уже считается в обществе старой девой. Также Л. Улицкой подчеркивается, что спрашивать у женщины о наличии или же, наоборот, отсутствии супруга считается бестактностью.

В художественном тексте романа проявляется и социально обусловленное разделение обязанностей по гендеру. Так, за женщиной закреплены обязанности по ведению домашнего хозяйства и обустройства быта, присмотр за детьми, а за мужчиной – тяжелый физический труд, что мы наблюдаем в эпизоде с одним из действующих лиц Виктором Юльевичем – школьным учителем, размышляющим о нелегкой судьбе деревенских детей, вынужденных с малых лет выполнять взрослые обязанности; и при знакомстве Ольги с одним из друзей Ильи – Артуром, попытавшемся передать роль хозяйки дома девушке, которую он видит в первый раз лишь из-за ее принадлежности к женскому полу.

Персонажи романа Л. Улицкой «Зеленой шатер» создаются ею при помощи внешнего и внутреннего портрета, что позволяет нам ближе узнать всех действующих лиц.

Ко внешнему описанию мы относим физиологические особенности, голос и манеру общения, а также стиль и предпочтения в одежде, разделив героев художественного текста на три категории: фемининный, маскулинный и смешанный типы.

К описанию физиологических особенностей женского пола можно отнести эпитет «огромным бесстыжим бюстом», характеризующий мать Ильи. Мужчинам присущи такие внешние портретные проявления, как большие кулаки, широкие плечи, высокий рост, тяжесть тела. К смешанному типу можно отнести внешность Сани: «...девичьи ресницы, раздражающая миловидность лица...» [7, с.11] и эпизодических персонажей Иры Троцкой – одноклассницы Ольги, описываемую, как девушку, которая имеет мужские, крупные руки и ноги, и одноклассницы Ильи, Михи и Сани – Филимоновой, которая была похожа на мальчика.

В описании мужского голоса встречаются такие описание, как «басовый, трубный», женский – «капризный», «истеричный». Исходя из этих характеристик можно определить, что женщины более эмоциональны, о чем и свидетельствуют типы их голосов, отражающих определенное настроение.

Описание строго канонично мужской и женской одежды присутствует в национальном костюме татар: «.....узнавались по узбекской тюбетейке мужчины, женскому полосатому платку...» [7, с. 498]. У русских девушек стилиевой выбор в романе представлен более широко: от характерных для фемининного типа одежды до унисекса: «...девушки в то лето носили широкие пестрые юбки...тали были перетянуты широкими поясами, а волосы взбиты на макушке» [7, с.127]; «Девушка ... коротко стриженная, в белых джинсах и майке ...» [7, с.213].

Что же касается внутреннего описания действующих лиц в контексте данного анализа, нами были рассмотрены стереотипные черты поведения гендерных типов и их психологический портрет.

В качестве основных клишированных поведенческих черт выделяется мнение:

- о женщине как о слабом поле, о котором необходимо заботиться, выраженное в образе Сани, взявшем опеку над женой и дочерью друга Михи, в то время как тот отбывал срок тюремного заключения, но был быстро забыт по возвращении отца семейства. Саня был удивлен и оскорблен, посчитав, что «...все женщины связаны с какой-то круговой порукой?» [7, с.561];

- о постоянном опоздании женского пола на свидания, проявляющееся в диалоге Ильи и допрашивающего его сотрудника КГБ: «Опоздываете. Как барышня на свидание» [7, с.306];

- наличия биологически обоснованного проявления большей привязанности женщины к ребенку, именуемого материнским инстинктом, упоминающимся в романе.

Внутренний мир героев, как и внешний портрет, был поделен нами на категории: фемининный, маскулинный и смешанный типы.

Женским персонажам присущи такие черты характера, как:

- кокетство, проявляющееся на примере супруги одного из главных действующих лиц Михи – Алены, которая «оживлялась, когда приходили мужчины» [7, с. 492], чем вызывала у своего мужа чувство ревности. Также потребность во внимании мужчин наблюдается и в эпизоде с описанием школьных лет, где девочки и мальчики были взволнованы школьной дискотекой, на которую женская половина коллектива возлагала надежды получить «свою долю небольшого счастья» [7, с. 101];

- кроткость, встречающаяся в описании матери Михи, а также в эпизоде с допросом Ольги сотрудником КГБ, где она пыталась воссоздать модель семьи, где жена послушна и подчиненна своему мужу;

- самостоятельность и независимость, которую демонстрирует одна из героинь – Ольга, способная защитить себя от пересудов ее семейных отношений, супруга от сотрудников КГБ и других лиц, нуждающихся в ее покровительстве. Также в романе поднимается тема феминизма, однако связана она не с советскими женщинами, а с американскими и проявляется в образе фиктивной жены Сани – Деби.

Женщины в романе «Зеленый шатер» являют собой сложноорганизованную структуру и вмещают в себя двойственные черты характера, так, как, например, это делает девочка-подросток, родители которой являлись политическими заключенными: «...эта шальная, смелая, отчаянная девчонка ... нежная маленькая девчонка» [7, с. 387].

Мужские персонажи также не лишены кокетства, но маскулинного типа, о чем свидетельствует наличие эпитетов: «...ласково посмотрел, как мужик на девушку» [7, с. 204]., «...смотрят на нее мужскими жадными глазами» [7, с. 265]. Что характерно в обоих примерах языкового средства выразительности упоминается особый мужской взгляд, выражающий интерес к противоположному полу.

Маскулинный тип героев характеризуется высокой степенью финансовой независимости, что демонстрируется автором на антитезном описании двух друзей: Ильи, который со школьной скамьи самостоятельно зарабатывал деньги и не просил их у матери, и Сани, находившемся на финансовом обеспечении матери и бабушки, но понимавшим, что данный способ существования не самый лучший.

Автором создается определенный эффект отчужденности главных мужских персонажей от всех остальных. Воспитанные на русской литературе, благодаря учителю Виктору Юльевичу, они почерпнули основные принципы мужского поведения из книг, и потому считали, что «...уважающие себя мужчины не обсуждают женщин» [7, с. 89], что указывает на высокую степень уважения к женскому полу. И действительно, они являются практически единственными персонажами, которые хранили верность своим супругам или же вовсе не вступали в романтические отношения, как в случае с Саней.

Смешанные типы условно разграничены нами на две категории:

1. Женские персонажи, несущие в себе черты маскулинности, представленные эпизодическим персонажем Лисой – первой супругой друга Ильи, описываемой автором,

References

1. Rusetskaya D. K. «Zhenskoe pis'mo» i «zhenskoe chtenie» na primere rasskaza Yudit German «Camera obscura» [«Women's writing» and «women's reading» on the example of the story «Camera obscura» by Judit Herman]. [Electronic resource] – Available at: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/212295/1/%D0%A0%D1%83%D1%81%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%B0%D1%8F%20%D0%94.%20%D0%90%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%8B%20%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B8%D1%8F%20%D0%B8%20%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5%20%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%8B%20%D0%AB%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%87%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%D0%B2%20%D1%80%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F%D1%85%20%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%20%D0%AE.%20%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD%20%D0%ABCamera%20obscura%20BB.pdf> (Accessed: 13.04.2022)
2. Eliseeva A.V. «Zhenskoe pis'mo» kak prostranstvo diskursivnyh, zhanrovyyh i narrativnyh konfliktov (na materiale nemeckoyazychnoy zhenskoj prozy konca XIX – nachala XX vv.) [«Women's Writing» as a Space of Discursive, Genre and Narrative Conflicts (on the Material of German Women's Prose of the Late 19th - Early 20th Centuries)], *Praktiki i interpretacii* [Practices and interpretations]. 5 (2). P. 17-47, (2020). [in Russian]
3. Ryutkyonen M. Gender i literatura: problema «zhenskogo pis'ma» i «zhenskogo chteniya» [Gender and Literature: The Problem of «Women's Writing» and «Women's Reading»], *Filologicheskie nauki* [Philological sciences], 3, 5-17 (2000). [in Russian]
4. Kristeva J. *Language the Unknown: an initiation into linguistics* (New York, 1989, 366 p.).
5. Bazylova B.K., Kurmangalieva A.A. Osobennosti zhenskoj manery pis'ma v hudozhestvennyh tekstah [Peculiarities of women's manner of writing in literary texts], *Mezhdunarodnyj zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniya* [International Journal of Experimental Education], 6, 82-85 (2015). [in Russian]
6. Zumbulidze I. G. «Zhenskaya proza» v kontekste sovremennoj literatury [«Women's prose» in the context of modern literature], *Sovremennaya filologiya: materialy I Mezhdunar. nauch. konf.* [Modern philology: materials of the I of the international and scientific conference], Ufa, April 2011. p. 21-23. [in Russian]
7. Ulitskaya L.E. *Zelenyj shater* [Green tent] (AST, Moscow, 2018, 640 p.).

Қ.Р. Нұрғали, А.Г. Уайсбаева

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Авторлық дүние суреті көркем шығарманы гендерлік талдау контекстінде (Л. Улицкаяның «Жасыл шатыр» романы бойынша)

Аңдатпа. Бұл мақала автордық көрнекі жарияланыстық дүниені жасау концепциясының өзеліктерін гендерлік мәселелер аспектінен қарастырады, сондықтан қазіргі литература тарихының дамуында «әйелдік жазба» сұрақсы ең танымал болғандықтан, феминисттік әдебиет туралы теориялық жұмыстардың көпшілігінің ерекшелігін айтады. Зерттеу мақсаты роман Людмилы Улицкой «Жасыл шатыр» таңдалды, себебі бұл автор бұдан әрі әлдеқайда перспективалық қазіргі әдебиетшілерден бірі. Бұл зерттеудің мақсаты – гендерлік мәселелер контекстіндегі автордың позициясы тұрғысынан шығарманың көркемдік әлемінің ерекшеліктерін анықтау. Осы мақсатқа ойдағыдай жету үшін әдеби үдерістегі өзгерістер контекстінде «әйелдер жазуына» қатысты материал жинап, зерттеу нысаны ретінде таңдалған автордың романын түрлі тілдік құралдарды қолдану тұрғысынан талдап, салыстырмалы талдау жасадық. кейіпкерлер жүйесі бойынша: көркем шығармадағы кейіпкерлердің еркек және әйел типтерінің айырмашылығы мен ұқсастығы. Талдау кезінде, Л.Улицкой көрнекі дүниені жасау үшін тілдің сөйлеу мүшелері мен қонотацияларының біріктірілгендігі, персонаждар жүйесінің сипаттамалы түсініктері мен социалды, аксиологиялық нүктелерінің романда сипатталған эпохалардың егжей-тегжейін толық анықталды.

Түйін сөздер: гендер, әйелдік, еркектік, троп, «әйелдер жазуы», стереотип.

K. R. Nurgali, A. G Uaisbayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**Author's Worldview in the Context of Gender Analysis of Literary Works
(based on the Novel *Green Tent* by L. Ulitskaya)**

Abstract. This article examines the features of the author's concept of creating an artistic world in the context of gender issues, as the issue of «women's writing» in the modern stage of literary studies is one of the relevant ones, as evidenced by the diversity of theoretical works considering feminist literature. The novel «Green Tent» by Lyudmila Ulitskaya was chosen as the object of study, as this author is one of the promising contemporary writers. The purpose of this study is to identify the features of the artistic world of the work from the point of view of the author's positioning in the context of gender issues. To successfully achieve this goal, we collected material regarding "women's writing" in the context of changes in the literary process, analyzed the novel of the author chosen as the object of study from the perspective of the use of various linguistic means and a comparative analysis of the character system: the differences and similarities of male and female types of characters in a work of art. In the course of the analysis, it was revealed that Ulitskaya uses the linguistic diversity of language, tropes and various connotations, detailed description of the system of characters, and social and axiological aspects of the described era to create an authorial picture of the world.

Keywords: gender, femininity, masculinity, trope, «women's writing», stereotype.

Сведения об авторах:

Нургали К.Р. – профессор, доктор филологических наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Уайсбаева А.Г. – докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Nurgali K. R. – Professor, Doctor of Philology, Head of the Department of Russian Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Uaisbayeva A. G. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

G. I. Baigunisova, Zh. A. Beisembayeva, M. Y. Abaidulla

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
E-mail: baigunisova@mail.ru, zhannabei@mail.ru, moliaabaidulla1@gmail.com

Principle Ideas of Visible Thinking in Teaching English in Kazakhstan

Abstract. *Visible thinking is a consistent, flexible and methodical approach to the organization of the educational process, allowing teachers to integrate the development of students' thinking with the study of the materials. Currently, most foreign language teachers are unable to make full effective use of visual learning tools. For this reason, they often serve as decorations, rather than a tool for developing students' language and thinking skills. As a result, this article examines key issues of using visual materials based on the principles of visible thinking in teaching English, proposed by experienced teachers from various backgrounds. Hence, a sociological survey was conducted among teachers in Kazakhstan, as well as interviews with teachers from Turkey and Kazakhstan. The survey offered questions that allowed delving into practical ideas and recommendations on the use of visible thinking in teaching English. The main results showed that images are the most effective material among other visual means in teaching English. Moreover, the article contains recommendations on how to integrate this approach in the English classroom under the principles of visible thinking.*

Keywords: *visible thinking, visual aids, structuring task, creative thinking, critical thinking, teaching English*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-161-171>

Introduction

A person begins his/her mental path in life with the use of visual concepts. But the traditional education system directs its main efforts to the development of abstract-logical thinking while visible thinking remains in its infancy. At the same time, we receive most of the information about the world around us through vision. Visible Thinking (VT) is vital for a person. Every day, with the help of visible thinking, we add up a lot of pictures: we bring together the distant, we see similarities, we share the close, we oppose, we generalize, and we form a whole. We all do this without even touching visible objects. This is how we create the visible world and the image of our life. This is the relevance of the current study.

Today there has been a transition from traditional values to innovative ones. In the new paradigm, a "successful person" is a personality complex that includes talent, developed imagination, creativity, and the ability to plan and see each phenomenon in perspective, in development. The development of creative imaginative thinking creates prerequisites for the formation of such a personal complex.

Using visual aids in teaching in general terms is an easy and at the same time complex process to implement in a classroom setting. In the given article, we try to answer to the common questions of teachers in applying them in their classroom with the help of the Visible Thinking approach. For this reason, this topic cannot be clarified only by quantitative analysis, as we also include a qualitative method of research. Initially, we conducted a survey with teachers, then we interviewed the teachers to get the extensive answer to the questions. The survey included 11 questions classified into 3 groups (introductory, subject-related questions and ideas on adapting the materials into VT). Then the interview was held with experienced university and school teachers from Turkey and Kazakhstan who assisted to create a practical guide for their colleagues, who have the intention to try a new approach to their teaching.

This study is aimed to answer the common questions of teachers in applying visible thinking in the classroom and to give a brief recommendation on how to integrate it easily into the classroom.

Literature review

According to the paper "Understanding Student Differences" by Richard Felder and Rebecca Brent, 65% of people in the world are visual learners, which proves the benefits of visuals in education [1]. However, why do we miss our valuable chance to use it effectively in the classroom? The author of the book "Making Thinking Visible" and forerunner of the Visible Thinking approach Ron Richhart also pointed out that "Classrooms are too often places of tell and practice" rather than think and speak [2]. By analyzing all these ideas, we tried to make our classroom more visible thinkers and found the approach "Visible Thinking" by Harvard University.

Visible Thinking is an innovative approach that focuses on how teachers can stimulate learners' understanding of material, independence and engagement. One of the fundamental ideas in Visible Thinking is to foster students' thinking by "externalizing" it while they engage with content, by making it visible [3].

Unfortunately, when we ask teachers to define thinking that should be taught in their classroom, we receive this frequent question: "Do you mean Bloom's taxonomy?" Bloom established a sequence of 6 objectives that are based on lower and higher-order thinking: knowledge, comprehension, application, analysis, synthesis, and evaluation [4]. However, it is worth noting that thinking doesn't always follow this sequence and knowledge can be obtained from any objective mentioned above. Accordingly, vivid examples of this view can be found in our everyday life. A little boy paints with watercolour and doesn't even know what will happen if he mixes some colours. After mixing red and yellow, unexpectedly he observes an orange colour. Here, after applying the knowledge, he analyzes what happened in the end.

Apart from Bloom's taxonomy, there are numerous tasks in the language learning process that don't require students to think and therefore do not result in understanding. Completion tasks, filling out gaps, and tasks for ordering and corresponding are implemented constantly in English classes. Consequently, teachers select what is essential or not and teach only those themes. As a result, learners get used to completing tasks automatically and don't even have a chance to stop and think. Due to this, Visible Thinking is an aid not only in language learning but also in thinking in the target language [5].

Based on the previous studies in visible thinking in teaching across Kazakhstan, it is worth noting that it was applied even in teaching technical sciences to schoolchildren such as math to make the "complex" concept easy. Making thinking and understanding visible promotes simplicity, clear structure, and completeness, as well as the accessibility of the presented material to a greater extent [6].

Now it is clear what thinking in the classroom means and we start to question: "How to make thinking visible?", "What stages does it have?", etc. There are 4 components to making thinking visible: questioning, interpretation, listening and documenting.

1. Questioning –teachers question during the class, but frequently through using Bloom’s taxonomy. Most of them are monotonous and simple. Perhaps, educators should approach questioning differently.

2. Interpretation- another component of Visible Thinking. Interpreting visual material requires practice and a certain amount of time. This phase needs learners’ input and output. Initially, students see and receive the visual, but later decode it orally or in a written form drawing on their ability and level of thinking. Decoding runs through observation, critical thinking and involving prior knowledge of individuals. Prior experience is essential there, as the more knowledge they have, the more things they can easily interpret [7].

3. Listening – the third component of the Visible Thinking approach. If teachers can listen to students talk, they can learn about student thinking. Both teachers will ask questions during the class, but they usually have different results. The reason is that one teacher keeps silent and continues the class when students respond with short answers and seem to be guessing, while the second one asks open-ended questions and listens to them. No doubt, listening to students’ responses attentively demonstrates our respect for them and helps to fight fears in the classroom which brings us to become interested in the following day’s topic.

4. Documenting – the last part in Visible Thinking. There are many ways to collect student thinking: notes on a whiteboard, photographs of students’ work, audiotapes or recordings of classroom discussions, students’ independent work, etc. However, it should be noted that not only teachers, but students are responsible for documenting and keeping their work. If a student saves his/her work, the progress can be seen at the end. Sharing this documentation with colleagues can assist in facilitating a rich discussion about learning and teaching innovatively.

However, it is important to note that to advance student learning, documentation must include more than simply capturing the learning. Students must be able to use the documentation to reflect on and monitor their progress. Thus, it is strongly recommended to keep the portfolio or save each student’s work separately in Google Disc.

The Visible Thinking approach is a conceivable way of teaching English through the use of our everyday classroom visual materials. It is beneficial both for enhancing the language level and developing students’ thinking skills. Here, we should mention that students improve the acquisition of knowledge and content, even memorizing, when they think through some information. Developing other soft skills, such as open-mindedness, attention to evidence, and imaginativeness can be organized in this way [8].

Methodology

Methods and Procedure

The present study provides the frequent questions of teachers in using the Visible thinking approach in the classroom, the possible ways to solve them and recommendations created by us according to the results survey and interview. The main questions that we focused on in our paper:

1. What kind of visual materials are effective and favorable for teachers?
2. How and what type of thinking do most teachers promote in the classroom?
3. How can visual materials and assignments be arranged to have students think?

The work on studying the ways of using the strategy of Visible Thinking in teaching English was organized by us into two stages. At the stage of studying the history of the issue, methods of the theoretical level were used – study and generalization, and content analysis. As a result of studying the existing experience, the basic concepts of the study were determined – Visible Thinking strategy and its main stages.

To collect data, empirical level methods were used – a survey and interview. At this stage, we initially conducted the survey in Google form with 28 teachers. The survey included 11 questions: 9 closed questions and 2 open-ended questions that required you to draw your conclusion or perception. Those questions were classified into 3 groups in their type (general, subject-related and ideas on adapting the materials into VT).

Then, we discussed some questions from the survey in detail with 5 participants among them via Zoom.[9]. The videos are recorded with the permission of both sides to get a precise variant of their speech. Finally, based on the processed data, conclusions and recommendations were formulated.

Participants

The participants of the survey were 28 teachers, working in various educational institutions, including schools, universities and educational centres in Astana. Most of the respondents were female teachers from schools aged over 30 with big experience (see Table 1). In terms of the interview, we conducted individual online meetings with 5 teachers, who also participated in the survey. Two of them are male professors at Ataturk University, Turkey and others are young female English tutors working in one of the educational centres in Astana. The number of participants less than 30 is explained by the fact that the length of the paper is expected to be short and the authors conducted further interviews for exploring the topic deeply. A detailed description of the survey participants is given in Table 1.

Table 1

The data about participant teachers in the survey

Participants						
Gender		Age		Job		
Female	Male	18-30 y.o.	Over 30	School teacher	University teacher	Language centre tutor
22	6	11	17	18	3	7
28		28		28		

Discussion

Main constituents of the Visible thinking approach. In applying the Visible Thinking approach in the classroom, we have to take into account the following elements that were investigated in our study and reflected in the part “Results:

The meaning of thinking. What is thinking for the teacher in the classroom? After collecting the data on this topic, we identified 3 main perceptions of thinking: asking Wh-questions, applying Bloom’s taxonomy, and problem-solving individually or in groups [10]. Asking Wh-questions does not require special preparation of teachers and it is a straightforward way of asking students to think by “why”. Following Bloom’s taxonomy is also seen as one of the main sources to rely on in terms of developing students thinking in the classroom. Its main focus is on moving from simple to complex in doing different tasks related to the topic. Problem-solving, in the form of debate or case study, can also be observed as a way of enhancing thinking in the lesson.

Visual aids. Visual material is the main element for implementing the Visible thinking approach, however, we have a wide range of visuals available in the classroom which led us to confusion. Pictures and videos are the simplest and most commonly used visual aids in the classroom [11]. Another group of visual aids include traditional means of visual materials such as posters, flashcards, paper handouts and stickers. The last group includes PowerPoint presentations and mobile apps which are becoming an indispensable part of our lesson. It should be admitted that even though blackboards and posters are outdated for most educational institutions, they shouldn’t be fully eliminated from the learning process. The developers of the Visible Thinking approach have also suggested the routine “Chalk Talk” that can be implemented with the help of posters and possibly also on the blackboard [12]. As an example of how to use this approach, we suggest you look through the Visible thinking activity called “Chalk talk”. Its main aim is to think and answer silently on posters in groups. Group members read each other’s opinions, comment and if necessary, ask questions to the participants. Students should be given questions

relevant to their study. For instance, if your topic is “Emotions and Feelings” you can ask the question “What ideas, feelings and emotions are associated with the school?” Accordingly, the responses will include new vocabulary, interesting ideas and warm collaborative games in the classroom.

Types of thinking to promote in the English classroom. Almost all teachers aim to develop their students’ various types of thinking. Among them, the most widespread is critical thinking. It may include creating a fictional story, practising creative writing, sharing a speech, creating your activity, etc. [13]. It is also a great chance for sharing your experience and imagination. Following, analytical thinking has a vast impact on the English classroom. Drawing on the obtained information, analytical thinking is analyzing the facts, comparing them and solving problems logically with the help of “filling the gap”, finding the headline, ordering, etc. [14]. Critical thinking is also promoted in the English classroom through drawing conclusions, realizing contradictions, distinguishing relevant from irrelevant information, interpreting pictures, etc. Overall, all of them are applied in English classrooms in certain situations.

Questioning stages for implementing Visible thinking in the classroom. Based on all the received information, we identified 3 stages of integrating thinking and visual aid in the classroom. Everything passes from easy to complex and starts from simple comprehension questions.

1. Comprehension questions: questions such as “What is happening?”, “Where is he?”, “What is he doing?” in the picture etc. They may seem not to involve thinking, but it requires comprehending and interpreting the image.

2. Reasoning questions: after interpreting the general information, reasoning questions will appear. They are more complicated than comprehensive questions. Surprisingly, these questions have no right answer and are aimed at making students think deeper.

3. Predictions and questions related to student’s experiences. Then, the questions move on to predictions that are more required. In this part, students apply critical thinking and are expected to answer the following questions: “What happened previously?”, “What will happen next?”, etc. All answers should have arguments and evidence before sharing them publicly.

Structuring the homework assignment to make students think. Homework is also an important part of the Visible thinking approach. While giving the assignment, to think through visual material, teachers should take into account all these elements:

1) It should have an aim and learning objectives. Do not forget about the aim while restructuring the assignments.

2) Assignments should be interesting and engaging. Assignments can be creative or problem-solving. However, they should meet learners’ expectations and levels.

3) It should force students to search more on certain topics. Thinking is not only about creating something but about being able to use and analyze already existing materials.

4) It should have a beginning or introduction in the classroom. The assignment cannot be given on a topic, not familiar to students; therefore, there should be given at least handout materials on the new topic. Books or articles can also be considered as visuals.

5) Don’t make assignments big, it is better to break them down into manageable steps. When you start applying creative thinking in your classroom, make several tasks on improving your creative thinking skills. Let them start with the simplest one.

6) Assignments should contribute to keeping students interactive. Thinking individually is common. However, reflecting on situations from different viewpoints enriches students’ understanding and develops their social skills alongside the thinking skill itself.

7) Help students not be afraid of making mistakes. Criticizing students from the initial stage of thinking probably discourages them. That’s why most educators advocate not focusing on their mistakes but on their achievements.

Results

The results combined both the oral answers from the interview and survey results from Google Forms.

Result 1. Asking Wh-questions is the most common way to have students think in the English classroom in Kazakhstan.

According to Figure 1, approximately 61 % of respondents voted for all the answers mentioned above. It was followed by the answer by asking wh-questions during the class, which necessarily means that Wh-questions are a widespread and straightforward way of promoting thinking. Only 1 participant (4%) chose to apply Bloom’s taxonomy as a means of thinking process in the English classroom.

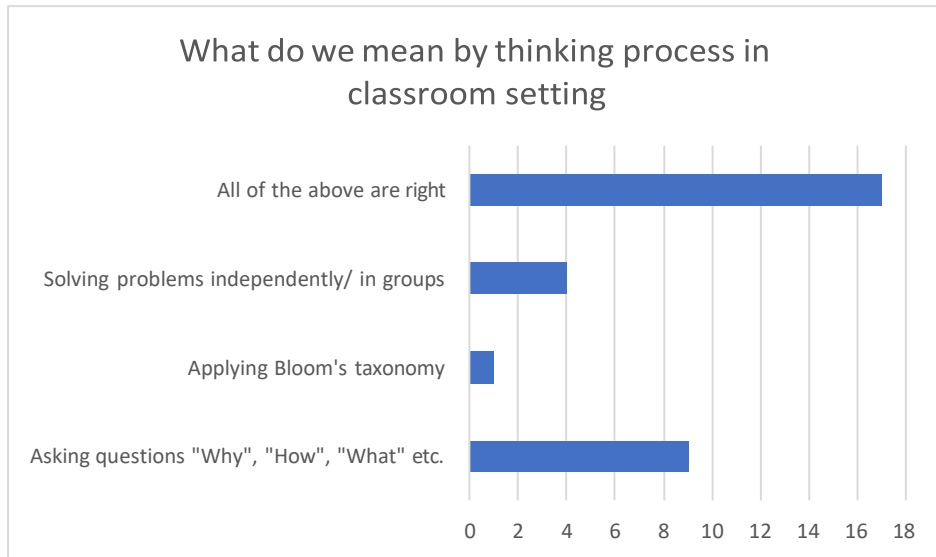

Figure 1. Participants’ vote on the meaning of the thinking process in the classroom

Result 2. Images and videos are mainly used as visual material in teaching English in Kazakhstan (28%).

This question is made up as a multiple-choice question in Google form, where participants can choose 2 or more answers. According to Figure2, the second place after photos and videos stood boards, posters, handouts and presentations making up 24% and 22% each. Finally, the use of mobile applications and flashcards/stickers got the least vote among all by not exceeding 15%.

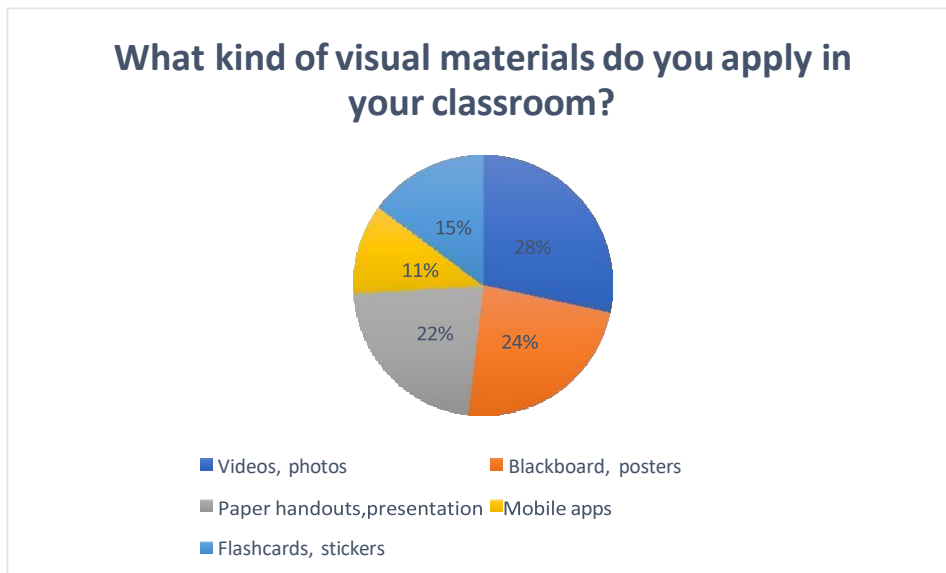

Figure 2. Types of visual materials in the classroom

Result 3. Teachers are interested in promoting types of thinking, especially creative thinking in English classes.

After data analysis, it became evident that all teachers are keen on promoting types of thinking. In addition, creative thinking is supported more among others making up over 70%. Based on Figure 3, analytical thinking has a vast impact on the English classroom followed by creative thinking. Last, but not least, critical thinking was chosen as a type of thinking developed in the English classroom (see Figure 3).

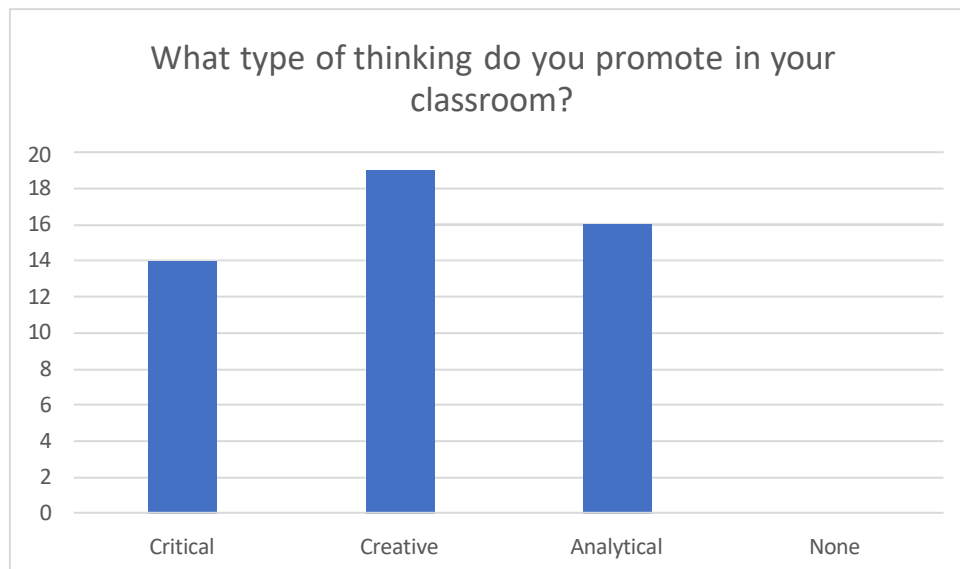

Figure 3. The types of thinking promoted in the classroom

Result 4. Most participants of our study think that it is possible to develop thinking with visual aids and already apply this approach without realizing it.

Based on the results of Question 9 in the survey, 61% of educators deem integrating the thinking and visual materials possible and rated it 5 out of 5. Subsequently, 32% state that it is almost possible, while no one agrees that it is impossible.

The results of question 10 in the survey show that about 70% of the participants often apply VT in their classroom (see Figure 4). Asking questions such as “why” based on the image, applying Bloom’s taxonomy, problem-solving and all other tasks based on thinking are considered as VT. Subsequently, 30% of the responders admit that they use it only sometimes. However, there is no teacher that never applied visual material and asked questions according to it. To sum up, all teachers use it at least from time to time.

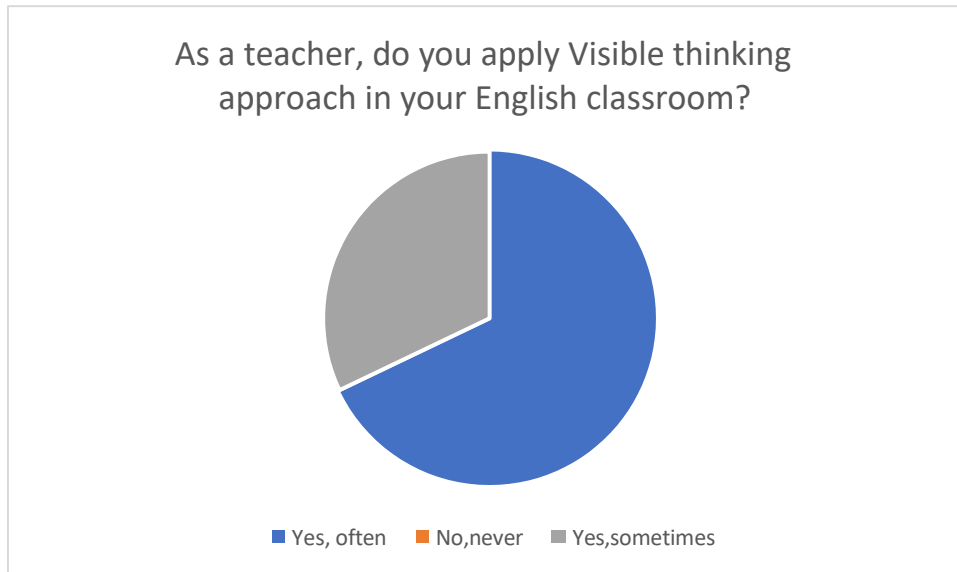

Figure 4. Percentage of teachers applying the Visible thinking approach

Result 5. There are 3 stages of using and adapting classroom materials into Visible thinking: comprehension questions, reasoning questions, predictions and questions related to students' experiences.

The results derived from the interview included ideas on adapting classroom materials into Visible Thinking. Based on all the received information, we identified 3 ways of implementing it: comprehensive questions, reasoning questions, predictions and questions related to student's experiences. It also consisted of one more question on structuring the assignment to build students' thinking, which is already discussed in the "Discussion" part.

Conclusion. The main principles in the Visible Thinking approach integrated lessons are identified and interpreted due to the teachers' responses in the survey. The conducted survey responses are derived from experienced practicing teachers, which makes the answers more concrete.

The main findings of our research demonstrated that teachers think positively about the Visible thinking approach and most of them already apply thinking required tasks while showing the visual materials in the classroom. Moreover, pictures and videos are found to be the most common and effective visual aid to make students think and develop their language skills. We also received the answer to what is meant by thinking in the classroom, which included critical, creative and analytical thinking. Creative thinking by writing creatively the ending of the story to make an interesting speech on the given topic is the most favorable among other thinking skills for English teachers. Finally, taking into account the stages of questioning from simple to complex and sticking to your language aim and level of students are equally important in implementing this approach.

Here is a brief *recommendation* for implementing the Visible thinking approach in your classroom:

1. Identify the meaning of thinking for your class. One day you can just ask Wh-questions, or you can give a certain case study or problem to solve. On another day you can make the tasks based on Bloom's taxonomy.

2. Select the visual material. As the research showed, pictures and videos are the most effective aids in the classroom. Find the photos, short videos or artwork related to your topic.

3. Think on your own about what type of thinking you should focus on or mix them. Critical, creative and analytical thinking skills are equally important to students. Please, prepare the corresponding task to visual material depending on your choice in developing one type of thinking. For instance, prepare a list of questions where students look at the photo/video and

critically make up the questions related to it. For creative thinking, they can predict the end of the video or the history of the photo/image.

4. Do not forget the simple steps to have students think easily. Start with comprehension questions, then move on to reasoning and the prediction, based on their previous experience while observing the photo/image.

5. For a complete implementation of Visible Thinking, structure the home task to make students think, not copy from the textbook.

In conclusion, in this paper, we have examined the common questions of teachers in integrating visual materials and tried to solve them with the help of surveys and interviews. Thanks to them, we made our brief recommendation to efficiently work with the visual material.

References

1. Felder R. & R. Brent. Teaching and Learning STEM. – San-Francisco: A Wiley Brand, 2016. – 336 p.
2. Richhart R. Cultures of Thinking in Actions. – San-Francisco: A Wiley Brand, 2022 – 272 p.
3. Papalazarou, C. The Diary of Anne Frank: A Teacher's Insight into Creative Pedagogy // International Perspectives on Creativity in the Foreign Language Classrooms. – New York: Nova Science Publishers, Inc., 2020. – P. 45-79
4. Gregory Hadley and AndrewBoon: Critical Thinking // Applied Linguistics. [Electronic resource]. URL: <https://doi.org/10.1093/applin/amad006> (Accessed: 9.11. 2022).
5. Baigunisova G. Co-authored. Developing Academic Speaking and Writing skills of University Students by Means of SD and Expressive Means Under Muller's Method. 7th International Conference of Educational and Social Sciences. INTcess, January 20-22, 2020. Dubai. Web of science. [Electronic resource]. – URL: www.ocerints.org/intcess20/ (Accessed: 12.11. 2022).
6. Zemlyanov V. The peculiarities of visual thinking in schoolchildren in the bilingual study of mathematics // Annali d'Italia. – 2021. – Vol. 26. – P. 50-51.
7. Karimi F. A Reflective Practice for EFL teacher Development in view of Teacher Educators: Components and Process. [Electronic resource]. – URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s42321-022-00138-1> (Accessed: 6.12. 2023).
8. Beisembayeva Zh. Co-authored. Verbing in Modern Spoken English. // Turismo: Estudos&Práticas (UERN), Mossoró/RN, CadernoSuplementar 02, 2019. Web of science. [Electronic resource]. – URL: <http://periodicos.uern.br/index.php/turismo> (Accessed: 20.12. 2022).
9. Abaidulla M. Teachers' Experience and Ideas on Visible Thinking. 2022. Google Doc 1. Questionnaire [Electronic resource]. – URL: bit.ly/3YiCC1Z (Accessed: 11. 01. 2023).
10. Qasrawi R., Beni Abdelrahman A. The higher and lower thinking skills (HOTS and LOTS) in Unlock English textbooks (1st and 2nd editions) based on Bloom's Taxonomy: An analysis study. Online Journal of Education and Teaching, 7(3) 2020. [Electronic resource]. – URL: <https://eric.ed.gov/?id=EJ1258442>. (Accessed: 22 2023).
11. Macwan H.J. Using visual aids as authentic material in ESL classrooms // Research Journal of English language and literature. – 2015. – Vol. 3. – P. 91-96.
12. Thinking Routines for making thinking visible. 2022. [Electronic resource]. – URL: <https://bit.ly/3J62R7p> (Accessed: 2.02. 2023).
13. Tejasvee S. Linking and Digital Story Telling Approach in Teaching Towards Enhancing and Engagement of Smart Study. 2020 // Advances in Information Communication Technology and Computing. P. 173-179. [Electronic resource]. – URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-15-5421-6_17 (Accessed: 26.02. 2022).
14. Chen T.-H. Is a Video Worth a Thousand Words? Enhancing Second Language Reading Comprehension Through Video-Based E-book Design and Presentation // English Teaching and Learning. Vol.47, issue 1. – P. 69-93. – [Electronic resource]. - URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s42321-022-00107-8>. (Accessed: 26.02. 2022)

Г.И. Байгунисова, Ж.А. Бейсембаева, М.Е. Абайдулла

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстанда ағылшын тілін оқытудағы көрнекі ойлаудың негізгі идеялары

Аңдатпа. Визуалды ойлау – бұл мұғалімдерге оқушылардың ойлау қабілетін дамытуды оқытылатын материалды зерттеумен біріктіруге мүмкіндік беретін оқу процесін ұйымдастырудың дәйекті, икемді және әдістемелік тәсілі. Қазіргі уақытта шет тілі мұғалімдерінің көпшілігі көрнекі оқыту құралдарын толық пайдалана алмайды. Осы себепті көрнекі оқыту құралдары көбінесе оқушылардың тілдік және ойлау қабілеттерін дамыту құралы емес, безендіру ретінде қызмет етеді. Осы негізде, мақалада әртүрлі жұмыс тәжірибесі бар мұғалімдер ұсынған ағылшын тілін оқытуда визуалды ойлау принциптері негізінде көрнекі материалдарды қолданудың негізгі мәселелері зерттеледі. Осы мақсатта Қазақстан мұғалімдері арасында әлеуметтік сауалнама, сондай-ақ Түркия мен Қазақстан мұғалімдерімен сұхбат жүргізілді. Сауалнама аясында ағылшын тілін оқытуда визуалды ойлауды қолдану бойынша тәжірибелік идеялар мен ұсыныстарды тереңдетуге мүмкіндік беретін сұрақтар ұсынылды. Негізгі нәтижелер кескіндердің ағылшын тілін оқытудағы басқа көрнекі құралдар арасында ең тиімді материал екенін көрсетті. Сонымен қатар, мақалада визуалды ойлау принциптеріне сәйкес ағылшын тілі сабақтарында осы тәсілді қалай біріктіруге болатындығы туралы ұсыныстар берілді.

Түйін сөздер: көрнекі (визуалды) ойлау, көрнекі құралдар, тапсырмаларды іріктеу, сыни ойлау, креативті ойлау, ағылшын тілін оқыту.

Г.И. Байгунисова, Ж.А. Бейсембаева, М.Е. Абайдулла

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Основные идеи визуального мышления в преподавании английского языка в Казахстане

Аннотация. Визуальное мышление – это последовательный, гибкий и методичный подход организации учебного процесса, позволяющий педагогам интегрировать развитие мышления обучающихся с изучением преподаваемого материала. В настоящее время большинство преподавателей иностранных языков не могут в полной мере эффективно использовать наглядные средства обучения. По этой причине они часто служат декорациями, а не инструментом развития языковых умений и навыков мышления обучающихся. Вследствие этого в данной статье изучаются ключевые вопросы применения наглядных материалов на основе принципов визуального мышления при обучении английскому языку, предложенных педагогами с разнообразным опытом работы. С этой целью был проведен социологический опрос среди учителей Казахстана, а также интервью с учителями из Турции и Казахстана. В рамках опроса были предложены вопросы, позволяющие углубиться в практические идеи и рекомендации по использованию визуального мышления при преподавании английского языка. Основные результаты показали, что изображения являются наиболее эффективным материалом среди других визуальных средств в преподавании английского языка. Более того, в статье содержатся рекомендации о том, как интегрировать данный подход на уроках английского языка в соответствии с принципами визуального мышления.

Ключевые слова: визуальное мышление, визуальные средства, структурированное задание, креативное мышление, критическое мышление, преподавание английского языка.

Information about authors:

G.I. Baigunisova – Doctor of Philology, Acting Professor, Foreign Languages Theory and Practice Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zh. A. Beisembayeva – Candidate of Philology, Head of the Foreign Languages Theory and Practice Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

M.Ye. Abaidulla – Master's student, Foreign Languages Theory and Practice Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Байгунисова Г.И. – филология ғылымдарының докторы, шетел тілдерінің теориясы мен тәжірибесі кафедрасының профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Бейсембаева Ж.А. – филология ғылымдарының кандидаты, шетел тілдерінің теориясы мен тәжірибесі кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Абайдулла М.Е. – Шетел тілдерінің теориясы мен тәжірибесі кафедрасының магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

R.F. Zhussupova¹, A. S. Amrenova¹, Shamsudin Abikar Nur²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Bristol Primary School, Bristol, Great Britain

E-mail: rozazhusupova@mail.ru, amrenova_as@enu.kz, nur2000us@yahoo.com

---

Identifying and Fostering Gifted University Students Across English Language Skills

---

Abstract. *Being a gifted and talented learner may mean having academic and creative skills that are above the norm in the classroom. This small-scale study that lasted 12 weeks explored how English language skills (reading, writing, speaking, and listening) in tandem were improved among Kazakhstani Pre-service English teachers.*

Gardner's (1983) Multiple Intelligence and Vygotsky's (1978) Zone of Proximal Development (ZPD) were used as theoretical frameworks. A total of 20 (12 females and 8 males) respondents participated in the study. In addition to the pre-course, mid-term, and post-course English language assessments, each week's assessment and survey data were collected. The language assessments showed improvement in participants' language skills; whilst survey data indicated two prevalent themes: the importance of the intervention for professional development and the importance of scaffolding. Limitations of the study included the lack of standardized measurement tools for language assessment. The study recommends further research that involves a larger sample with equal gender representation to enable the generalization of the outcome.

Keywords: *gifted students, English language skills, mass media language.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-172-187>

Introduction. In Kazakhstan, the concept of human development is analyzed using strategic documents such as Kazakhstan-2030 and Kazakhstan-2050 [1]. The documents contain the sectoral programs of regional and national action plans which include poverty reduction, health, and education improvement of the population. Ever since Kazakhstan gained independence in 1991, it has been experiencing growth in many areas of life including education. In 1996, an important document regarded an extra classroom provision for gifted students [2]. This enabled the creation of conditions for achieving academically further. The document identified the type of school for gifted students: A special school for gifted children is a type of comprehensive school, aimed at the teaching and training of children showing a wide range of intellectual abilities and special talents in different subjects. This apparently gave the green light for an education system different than the Kazakhstani system. Currently, there are various schools in Kazakhstan for gifted students, and, Astana (the capital city) has seen the emergence of schools using academic standards that are different than Kazakhstan, such as Nazarbayev Intellectual School, International School Miras, the school for gifted children Zerde, the Kazakh-Turkish Lyceum, the international schools Nur Orda and Haileybury.

Since 2011 Kazakhstan adopted the State Program for Development and Functioning of Languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 which recognizes Kazakh as the state (national) language, Russian as the official language used alongside the Kazakh language, and English as the international language. Thus, trilingual education has been launched in 33 schools

including those for gifted students (the Republican Scientific and Practical Center “Astana Daryny”) [3], [4].

In general, the Kazakhstani educational system is expected to incorporate the skills of innovation, creativity, and critical thinking into the school curriculum. Likewise, universities provide such opportunities for students in the form of scholarships, grants, student exchange programs, work, and travel programs with the aim of improving the educational outcome for students. Similarly, authors of the Kazakhstani Mapping Digital Media project urged that it underpinned the citizen’s provision of reliable and abundant information. Equally, the authors focused on the importance of being aware of the changing technology that could affect locally and internationally [5, p.76]

The aim of the study was to explore how the linguistic skills of Kazakhstani gifted students further improved and to understand their perception of learning English in this study. Firstly, the context of linguistic giftedness in Kazakhstani will be explored to serve as a springboard for the study. Then, the method used to collect data for the study will be detailed after which the finding will be explored before concluding the paper.

Literature Review

Linguistic Giftedness Model in Kazakhstan

Giftedness is one of the most controversial notions in education (Heller, 1989; Howe, 1990; Berger, 1991; Feldhusen 1991; Eysenck et al., 1993; Heller et al., 1993; Gagne 1995; Freeman 1998; Faulkner 2003; Mönks et al. 2005; Tadeyev, 2008; Davletova 2012 [6, p.5]; Yakavets 2014 [7, p.515-517]. However, Faulkner’s (2003) work *Predicting Gifted Foreign Language Learning and Performance* emphasized the controversies around the notion of giftedness and adapted the definitions by Porter [8, p. 78]. Faulkner notes that Porter reflects on the diversity of definitions and points out that there is a lack of clarity. Although the notion of giftedness appears to be universal, its definition and method of identification are actually more complex because differing ideologies and assumptions give rise to diversity and controversy in definition and consequently in assessment.

Furthermore, Faulkner (2003), stressed that according to Sternberg and Davidson (1986), giftedness is a structured notion by society rather than a natural discoverable phenomenon that is far from being static [8, p.87]. Similarly, Faulkner highlights that Howe (1990) raised an important point in which he rejected the existence of direct relationship between genetic factors and being gifted claiming that ‘the idea that genetic factors severely limit the success of individuals is false’.

The definition by Sternberg and Davidson opened a new perspective on giftedness particularly the statement that “giftedness is not a fixed construct” [9, p.56]. During the preparation phase of the study, we adhered to this statement to successfully identify the gifted students as well as to test their performance throughout the course.

With the fast and growing development in the world society, it is obvious that working with gifted students would require more means and more new education techniques. The advantage of Kazakhstani education is that it turns to foreign educational experiences and incorporates them into its education system which can be beneficial for society. Recently, the economic growth in the country prompted technological improvement in education. There are more schools equipped with all the necessary means to deliver the appropriate provision. Moreover, Kazakhstani educational institutions follow new trends in education which enable many opportunities to be accessed such as foreign libraries in an electronic method. This study has direct relevance to the government’s 2011 three-language policy. Within this policy, English is identified as a *Lingua Franca* and spoken worldwide. Kazakhstan follows the same trend as many countries in recognizing the importance of the English language and encourages students to gain native-like fluency. For this study, we mainly focused on linguistic giftedness and foreign language aptitude as it can be regarded as a juvenile trend that may positively contribute to globalization efforts in achieving Kazakhstan’s 2030 and 2050 visions.

Since the data on teaching English to gifted students is abundant, it was quite a challenge to adhere to specific theoretical approaches to the study. Also, Golombek's (1998) study of language teacher's personal practical knowledge which acknowledges the role of the second language in education and theory was considered [10, p. 451-455].

Gardner's (1983) analyzed Multiple Intelligences theory was analyzed. It is believed that his theory makes sense in that any classroom might contain students of different abilities [11, p.57] For instance, some students might exhibit skills in English but perform quite well in mathematics, science, or other areas. Gardner introduced the model of giftedness in his book "Frames of Mind". He distinguished eight intelligences: musical-rhythmic, visual-spatial, verbal-linguistic, logical-mathematical, bodily-kinesthetic, interpersonal, intrapersonal, and naturalistic.

Gardner recognized the existence of verbal-linguistic intelligence and that some students might show proclivities to learning languages including their native language more easily than other students. Further acquaintance with related literature made it clear to us that the role of motivation is paramount. Gardner termed the role of motivation as a crucial component in English language classrooms for linguistically gifted students. Although it is worth mentioning that motivation is needed in any type of classroom, Gardner's work inspired our perception of gifted students and their needs.

Similarly, Heller's (1989) 'Munich model of giftedness' appears to be of utmost importance as it illustrates how to work with gifted students (Figure 1) [12, p. 141-147]. Heller discussed the key topics regarding the diagnosis of giftedness and proposed the notion of giftedness to be conceptualized as a dynamic potential rather than only as a disposition. Heller seemed to signal that distinguishing between intelligence and creativity is meaningless when providing a concept for giftedness. He further postulated that: giftedness is dependent on the intended use, for example, from the goals and type of support program, from scientific goals, but also from social considerations and norms.

Heller also emphasized that the definition of giftedness could also be determined by the individual's choice of how to measure and what type of instruments are used. Additionally, Heller stressed two crucial points regarding the legitimacy, rights and responsibilities of talented people when provided for a particular support program: 1) through the right of every individual to receive optimal nurturance of talents and development, 2) through the societal demands on everyone, as well as on the gifted, to make an appropriate contribution for others.

However, the assessment tools for measuring gifted students seem to rely on different aspects, in addition to different cognitive personalities, such as elements of the person's talent indicator or predictors, achievement criteria, and sociocultural variables.

Heller distinguished talent factors, non-cognitive personality characteristics, performance areas, and environmental conditions in his giftedness model. Heller defined giftedness: as the individual[s] cognitive and motivational potential for – as well as social and cultural conditions of – achieving excellent performance in one or more areas such as in mathematics, languages, or artistic areas regarding difficult theoretical vs. practical tasks.

In this study, we adopted the talent factors and performance area in languages and omitted the environmental conditions and non-cognitive personality characteristics described in Heller's model.

Thus, we set out to explore what way is effective for developing English language skills among Kazakhstani university students.

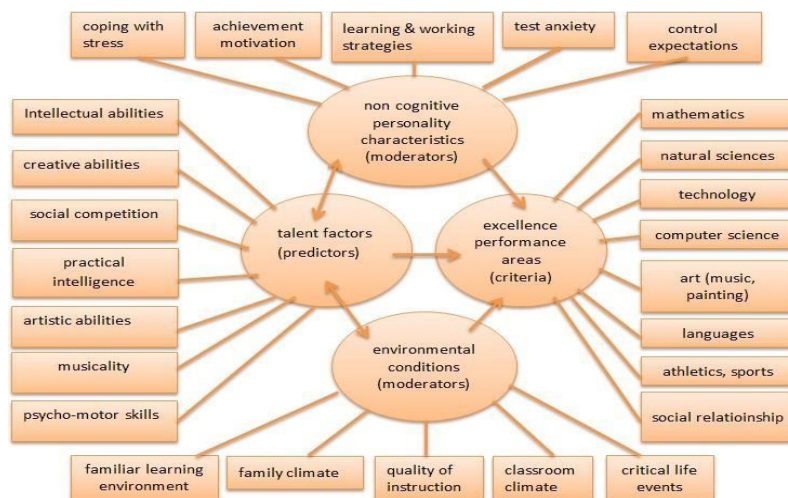

Figure 1. The Munich model of giftedness adopted from Heller (2004)

Furthermore, to strengthen the study outcomes, Fisher’s (1990) model of linguistic intelligence was used as its main points regards the development of four basic language skills: reading, listening, speaking, and writing (Figure 2) [13, p. 78].

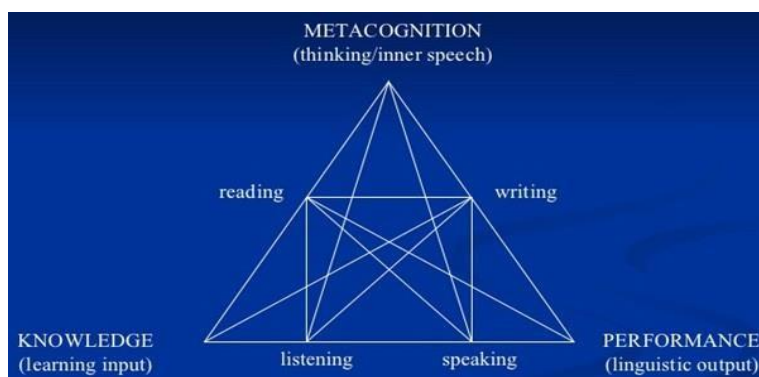

Figure 2. Fisher’s (1990) model of linguistic intelligence

Likewise, Vygotsky, (1978) introduced the term “zone of proximal development” (ZPD) which is termed as the distance between what the learner can do alone and what they can do with the help of adult guidance working with them or more capable peers [14, p.21-25]. Vygotsky’s ZPD is important because, during the intervention, we anticipated that students would interact and scaffold each other.

Methodology

This study was undertaken in the fall term of the 2022-2023 academic year and lasted for 12 weeks. The discipline under study was Mass Media Language. Participants of the study were 20 in total (12 female and 8 men), who were third-year Pre-service English teachers. The pre-course selection test on linguistic giftedness displayed that out of the 58 students, 20 students met the criteria set for participation in the course. After they consented to participate in the study, different activities were planned for the participants which aimed to reinforce and consolidate their English language skills.

The experimental base was the L.N. Gumilyov Eurasian National University located in Astana city.

We studied and analyzed an enormous amount of theoretical data and different approaches to giftedness, various models, and techniques such as (Freeman 2001; Bialystok 1991 [15, p.116-118]; Naiman et al. 1978; Porter 2005; Renzulli 1998 [16, p.62]; O'Malley et al. 1990; Mitchell et al. 2013; Skehan 1989; Spolsky 1989 [17, p. 140-142], Ellis 2000; Johnson 2008; Gagne 1995). We tried to envisage how certain techniques and models would work with the profession of journalism (Heller 1998; Renzulli 1998; Sternberg et al. 2005; Towell et al. 1994; Hilary Faulkner 2003 (VanTassel-Baska; Roberts; Fisher; Berger; Tannenbaum); Carroll et al. 1958; Rybalka 2011 [18, p. 18-22].

To collect data for the study, the language assessment outcomes data was used. They consisted of pre-course (starter), mid-term, and post-course (end) proficiency language.

Descriptive statistics were used for the pre-course (starter) and post-course (final) language assessments as Gagne V. emphasized that it is a way of organizing and summarizing data whether it comes from studies of population or samples [19, p.107-109].

In recent years, the use of new information technologies in education has significantly raised in coronavirus situation in 2019-2021. It is not only new technical means but also new forms and methods of teaching, a new approach to the learning process. The introduction of computer-assisted technologies in the pedagogical process increases the teacher's confidence in the team, as teaching is conducted at a modern, high level [20, p.510]. At the same time, the teacher's self-esteem increases as they develop their own professional competencies.

Now teachers need to be able to get information, use it, and create it themselves. The widespread use of digital tools opens new opportunities for teachers to teach their subject, as well as significantly simplifies its work, increases the effectiveness of teaching, and improves the quality of teaching [21, p.265].

So, we used digital tools at the end of each week, and the target language content for the week was benchmarked to see the performance of each student.

Additionally, a survey and questionnaire were used to capture the participants' perceptions regarding their experience of participation in the intervention course. The survey was analyzed using Braun and Clarke's (2006) six-step thematic analysis [22, p. 80-83].

Developing four basic language skills is also known as the framework of the ZPD and competency-based approaches. Our objective was to integrate the mass media language into our study to provide a full immersion into the English language [23, p.45]. Exploring authentic programs like TED Talks, magazines, YouTube links, and digital storytelling techniques significantly promotes mastering mass media language for Pre-service English teachers [24, p.42].

Intervention activities

The first week of the study was dedicated to testing the English proficiency of the participants and included their knowledge of vocabulary, grammar, and speaking. As a warm-up, a set of exercises "Heads up" were introduced which mainly focused on activating their prior knowledge of the four basic language skills: speaking, reading, writing, and listening.

Week 2 was about a *book challenge project*. Each participant was assigned a project: to write an essay with an unlimited word count. Although the aim was to give participants the ownership of their free writing style, the theme of the writing was explained to be a 'persuasive essay'; where they should provide justification for the question of why certain books were worth reading while others were less so.

Week 3 involved participants dealing with lessons in the form of videos. The following videos were made available to the participants:

The movie *Death becomes her*. Participants were expected to complete a set of tasks after watching the movie and perform discussions around the concept of *immortality*.

1) Video lesson on TED presentation, *Detroit City*, by Toni Griffin. The aim was to reinforce the participants' speaking competency by sharing their observations of the presentation.

2) Newspaper headlines: this lesson was assumed to equip participants with the skill needed to write effective headlines for different topics as this had a direct relationship with their profession.

Week 4. Game-based learning was about developing the vocabulary skill of participants by introducing a game-based learning activity – playing a computer game in the classroom. The games contained many new vocabularies which were believed to be new to the participants. A Sherlock Holmes: Crimes & Punishments game which took place in London and its suburbs in 1894 and 1895 was introduced.

The aim of week 5 was to enable the participants to understand the most common English mistakes that journalists make by involving them to participate in a workshop. The delivered topics of the workshop were based on the books: Cambridge English for the Media, and Grouchy Grammarian – A How not to Guide to the 47 most common mistakes made by broadcasters.

Then, Week 6 was reserved for the mid-term test week. The test was like the pre-course test. Week 7 regarded the digital storytelling activity. Although the aim of the study was to develop the English language skills of participants, equally important was the inclusion of journalism topics in the intervention activities. Participants were introduced to the notion of digital storytelling and the basics of creating digital content and they learned how to create videos by using oral English.

Week 8 concerned the Newspaper project. The aim of the project was to augment the participants' creativity. The expectation was to create a newspaper of a particular genre. Participants were divided into groups: 4 groups of 5 students each and each group was expected to come up with the name of their newspaper. They came up with the names Astana Weekly, Astana Times for Teens, The Spectator, and The Perspective. Then each group was assigned to write 2 articles, a total of 8 articles whilst each article should not be less than 2 pages using an A4 paper, single page.

During Week 9, participants were required to focus on how to structure their mass media writing as a crucial component. The book: Writing for Journalists by Hicks and, et al. (2008) was used as an example as it has, except for the introduction, five chapters – writing news, writing features, writing reviews, writing online, and style – particular attention was given to the chapter *style* since it provides suggestions on how to properly combine ideas into a particular style when writing a story.

Week 10 was concerned with a blogging activity since it became part of everyday communication where people of different professions, backgrounds, and ages share their views on different matters. The task assigned to the participants was to create a blog with content corresponding to their future profession. To facilitate the activity, participants were introduced to the blogger.com website and explained to them how to register.

Week 11 covered a case study regarding public journalism in cyberspace. The participants examined the role of public journalism in the formation of people's viewpoints.

In week 12, participants conducted their post-course test. Each week's task was benchmarked and given scores for the participants to know what went well and what needed to be improved that week.

Survey (Questionnaire)

Ruel, Wagner, and Gillespie (2016) postulated that using a survey method in research can be a highly effective method of measurement when conducting a social study [25, p. 139-145]. Thus, in week 12 we decided to explore the perception of the participants. Participants were asked to rate the following questions. and gave a scale of 1 to 10. Number 1 represented the least favorable and 10 the most favorable (not for Question 1):

- 1) How would you rate your experience from the course?
- 2) What was/were your favorite activity/ties?
- 3) Did this course have an impact on you in the professional way? If yes, state how?
- 4) What was your favorite kind of work: in groups, individually, or both?
- 5) Would you recommend other students to take this course?

Discussion

Findings from the 12-week intervention activities

Week 1 – The students’ English proficiency test covered all linguistic areas. The highest student’s score on the Starter test was 94 and the lowest score was 78. Chart 1 illustrates the week 1 test.

Week 2 – This week, participants were feeling relaxed and looking forward to starting the course. As the group consisted of 20 students, we decided to divide them into 4 groups, with the assumption that the overall interaction between them and their presentation would improve.

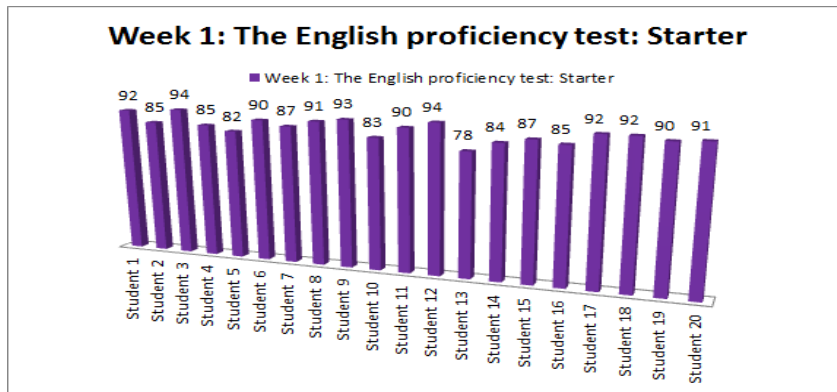

Chart 1. week 1 test

Students studied the notion of project work independently before coming to the class. Each of them wrote an essay and read it out loud in front of the class. When a student finished the reading, they came over to the blackboard and wrote the most interesting and catching phrases or expressions from their essays. Participants agreed to call the activity “a book challenge word cloud”. The highest grade achieved was 100 and the lowest mark was 85. The achievement can possibly be attributed to the intervention activity.

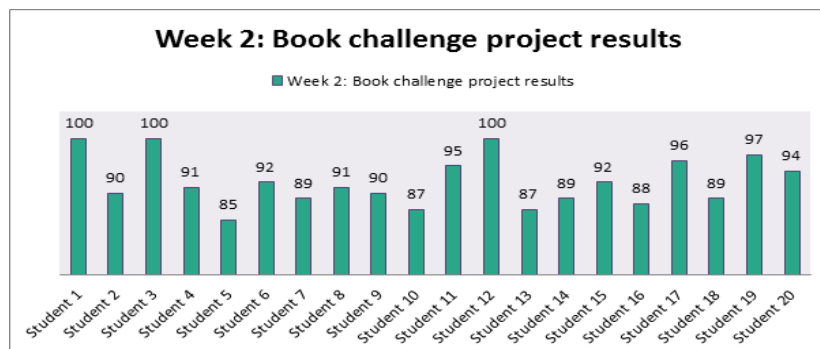

Chart 2. Week 2 Book challenge project

Week 3 – In this activity, a student-centered approach was used, and participants were encouraged to complete tasks on their own. The teacher’s role remained to be that of a facilitator and intervened only when needed. Students 3’s comment about this particular activity was positive:

It was something I never imagined. Well, we received video recordings with our teacher’ explanation, we received handouts, we had the whole group together. All we had to do was to proceed by following the instructions.

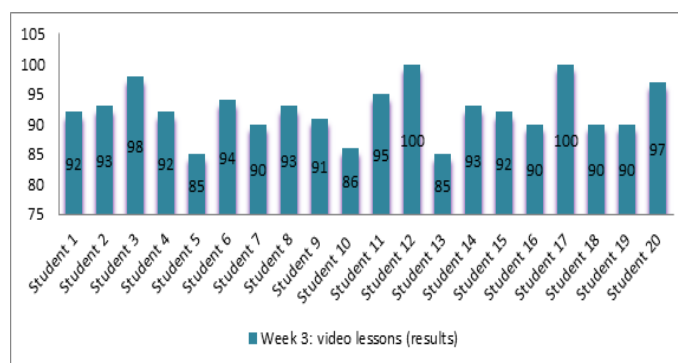

Chart 3. Week 3: video lessons

Week 4 – To assess the participants’ knowledge of the plot, vocabulary phrases, and expressions a test was created. One separate mark to each student was given for the discussion task, where students shared their opinions on each of the cases in the game, and which actions they chose since the players might either fail or succeed in the game depending on the presence of clues at their disposal. Finally, most students mastered this activity and were able to perform well on the test. Possibly because of regarding the task as entertainment. The highest score of Week 4 was 100 and the lowest one was 85.

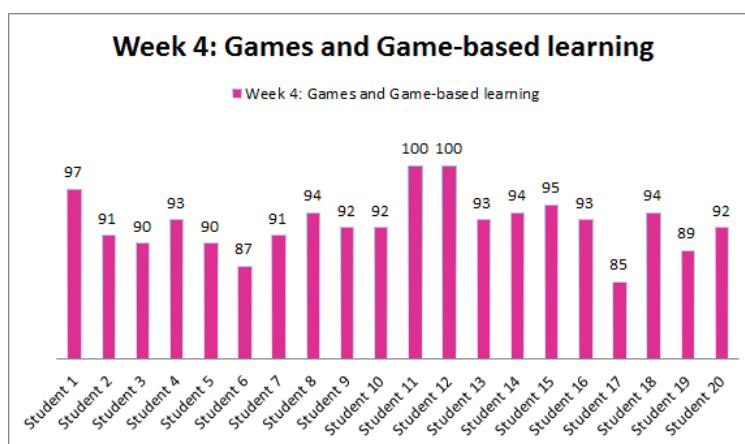

Chart 4. Week 4: Game-based learning

Week 5 – This week, participants worked individually as well as in a group focusing their attention on the complexities of the English language. It was discovered that the eagerness of participants to acquire as much mass media vocabulary as possible and, also build on their grammar skills. Participants’ achievements were encouraged as they achieved in the range of 90 and 100. It is remarkable that in the pre-course test, the lowest score was 82.

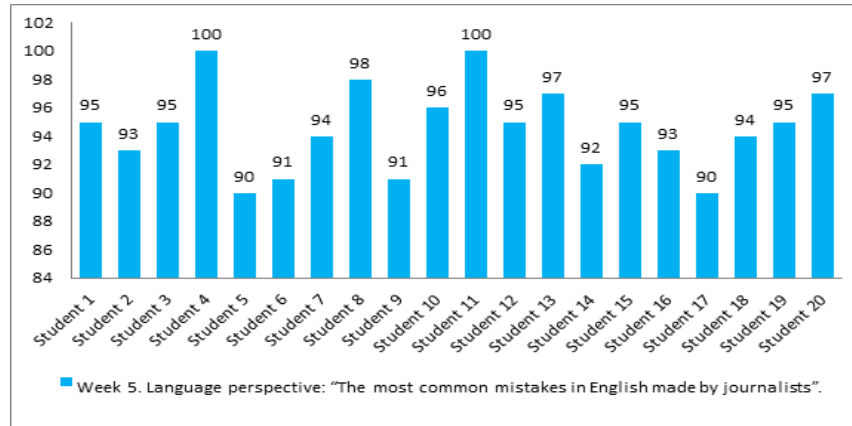

Chart 5. Week 5 The most common mistakes in English in mass media

Week 6 – The mid-term test indicated a visible shift in students’ progress in English language skills. In comparison to the Starter test, all 20 students demonstrated better results in all respects. The nine students who initially had difficulties in speaking and grammar areas significantly improved their performance. The overall better performance of the participants was attributed to the intervention. The highest score on the test was 100 and the lowest score was 90.

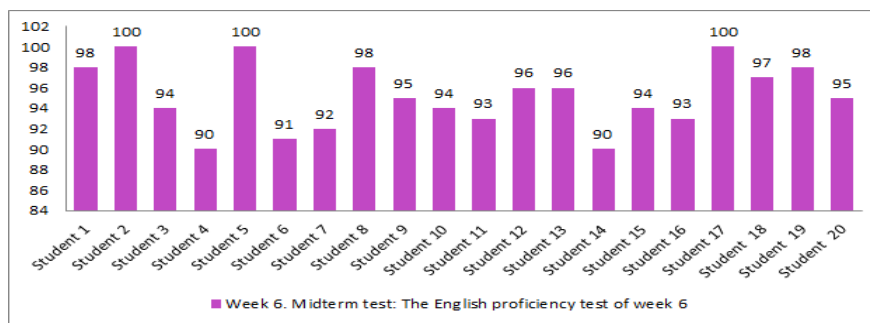

Chart 6. Week 6: Midterm test

Week 7 – Topics that students chose for digital storytelling were the following: William Shakespeare – 400 years, Students’ struggles, Work challenges in the 21st century, Psychology and Innovation, Persuasive techniques in conversation, 30 is a new 20, Refugee crisis, Tiny housing, Kitchen Nightmares, Humans of New York (YouTube channel), Volunteering, News nowadays, Discover Britain, Pursing your dreams, Professional development, Critical thinking in education.

Thus, the results of week 7 showed the participants’ understanding of the notion of *digital storytelling*. Furthermore, participants received good marks for their videos, i.e., 6 students received the highest marks – 100%, 2 – 98%, 4 – 97%, 5 – 95%, 1 – 94%, 1 – 93%, and 1 – 91%.

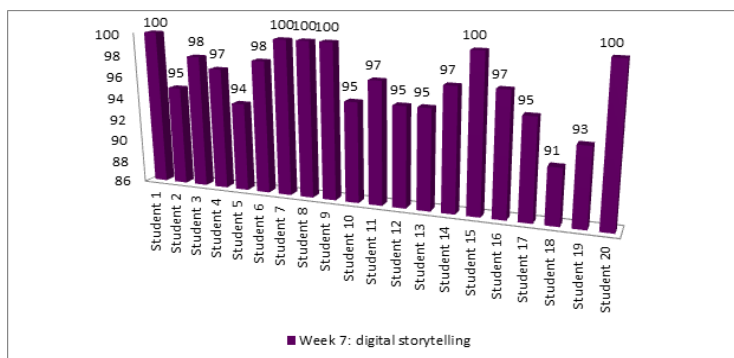

Chart 7. Week 7 Digital Storytelling

Week 8 – *Astana weekly* group wrote articles on the following topics: Astana and Expo-2017, great debaters – a new craft, Astana’s agenda, exams and tension about it, McDonald’s opening in Astana and the fuss about it, Kazakhstan, and money value..., schools with I-phones? Any parking spaces nearby?

Astana Times for Teens group penned the articles: taking a gap year, Astana then and now, Kazakhstan in the world arena, stress reduction, is it possible? The problem with prices, the impact of lighting on school performance, traveling, and economic crisis, take a break: boost in creativity.

The Perspective group presented articles such as tips for going through a job interview, audiobooks, and school, Kazakhstan in crisis: fewer people buying designer clothes, tell me what your pet is... and I will tell you who you are, tips for saving money, seeking inspiration from the internet, perils of traveling in India, libraries of today.

The Spectator group presented articles on such topics as the trilingual policy of Kazakhstan, and Germany in crisis. What is the right salary for living in Kazakhstan? Student exchange practices, interview with a British professor, volunteering in Astana: look at us now, a woman leader in politics, USA predicament: Trump or Clinton?

The results of that week were regarded as excellent in every way, as students’ articles were written impeccably in terms of English grammar and structure. Many students added different pictorial elements to their newspapers and printed them out with a color print. The results were amazing as the newspapers looked professional and artistic.

Each group received marks for their overall performance. Before getting down to work students were told that their marks would be highly affect to their overall performance. This kind of activity may make students aware of their part in the whole project, as each student had to contribute to the project to get a good mark. The chart below shows the results achieved by each group: *Astana Weekly* group received 96 %, *Astana Times for Teens* group – 95 %, *The Spectator* group – 100 %, and *The Perspective* group – 98 %.

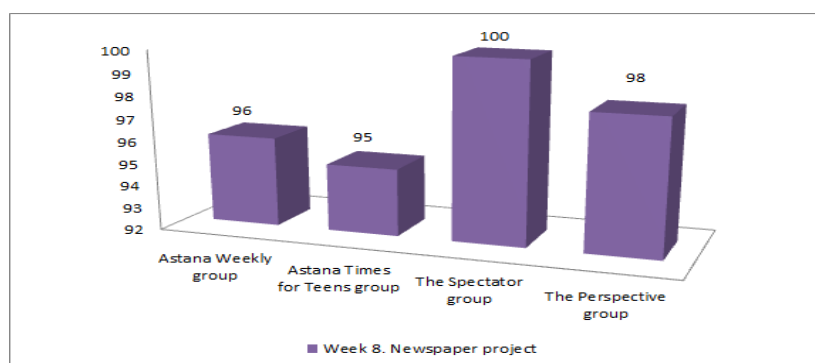

Chart 8. Week 8: Newspaper project

Week 9 - Students' stories written in this were the following: dancing with horses, living in the world's priciest city, the birds addicted to junk food, supercomputer copying human blood flow, the wonderful world of pi, in conversation with an astronaut, college students create a backpack for students on the autism spectrum, the months-long manhunt for Paris attacks fugitive, Goodwill employee finds \$10,000, how an eight-year-old boy invented a new word, The woman who lives like it's 1939, the evolution of surfing, the building that went for a walk, the hidden math in great art, what's the song of your generation? The man who created Paris.

Participants were eager to learn about the ways to professionally write and structure news stories. Their highest score for accomplishing this assignment was 100 %, and the lowest score was 93 %. These marks indicate steady progress in students' English language skills, and it is noticeable that they felt confident and excited about the class assignments including this assignment.

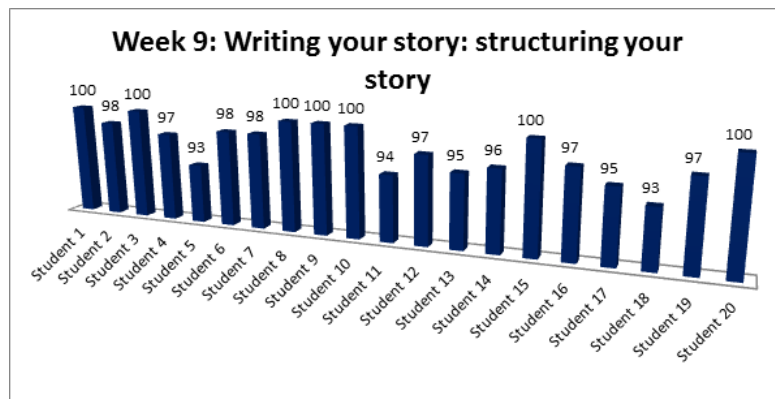

Chart 9. Week 9: Writing your story: structuring your story.

Week 10. Participants signed up to the website and each student came up with their own name for the blog. Some participants named their blogs after themselves, however, most students created the name of the blogs according to the news they wanted to cover for the blogs. Interestingly, students expressed a desire to cover worldwide news along with magazine news. To guide participants through getting to know the basics of blogging, we introduced the book *The Handbook of Journalism Studies*. This book describes how to start blogging for journalists in such articles as objectivity, Professionalism, and Truth Seeking in Journalism, Convergence and Cross-Platform Content Production, Agenda Setting, Rethinking News and Myth as Storytelling, Alternative and Citizen Journalism, and Towards De-Westernizing Journalism Studies.

The week of blogging was an entertaining, mesmerizing, and collaborative experience for participants as they practiced receiving peer assessment. It is worth mentioning that apart from paying attention to the content of blogs, students also were interested in the external view of their blogs. Overall, participants' blogs were a great combination of external look and internal gist where one could easily focus on reading. The highest score was 100 % and the lowest score was 94 %.

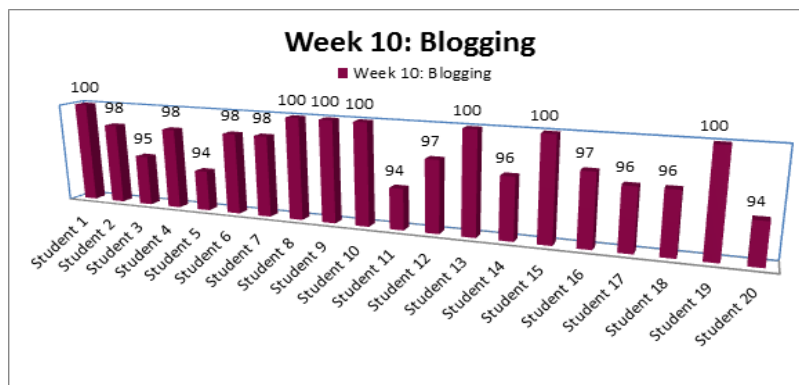

Chart 10. Week 10: Blogging

Week 11 – Participants were divided into 4 groups and focused to research the question: Why do people use the internet? Each group was asked to choose a country of their choice. They chose the USA, the UK, Kazakhstan, and South Korea. The most common response was that people used the internet to send e-mails. At the end of week 11 participants gave their presentations on each topic as a group discussion. Their marks were encouraging. They ascertained that they enjoyed the intervention activities.

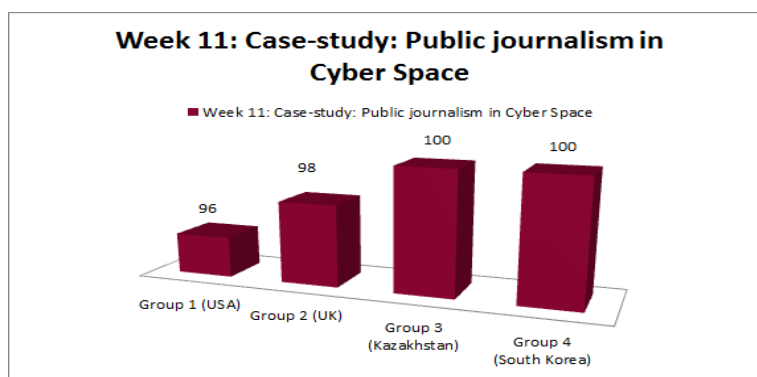

Chart 11. Week 11: Case-study: Public journalism in Cyberspace

During Week 12 students used an Internet-based weblog, essentially a homepage managed by a writer. They wrote comment feature posts so that readers of posts leave their opinions, questions, or thoughts. Finally, there was a writing style element: one individual who gives his or her thoughts in a generally relaxed, “spoken” style. After Week 12 the post-course (end) test was conducted and results were displayed in Chart 12.

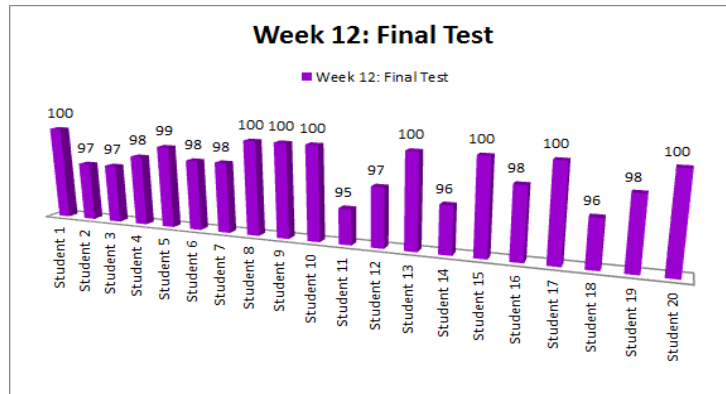

Chart 12. Week 12: Final test

The final test consisted of innovative activities that were beneficial to students of Foreign Languages specialty. Indeed, these students got to experience activities closely related to their profession and qualifications, and quite improved their English language skills. Each activity that was included in the curriculum functions according to a certain strategy (enrichment, differentiation, acceleration). In addition, each student had a chance to evaluate their personal English proficiency in four basic language skills: speaking, listening, reading, and writing.

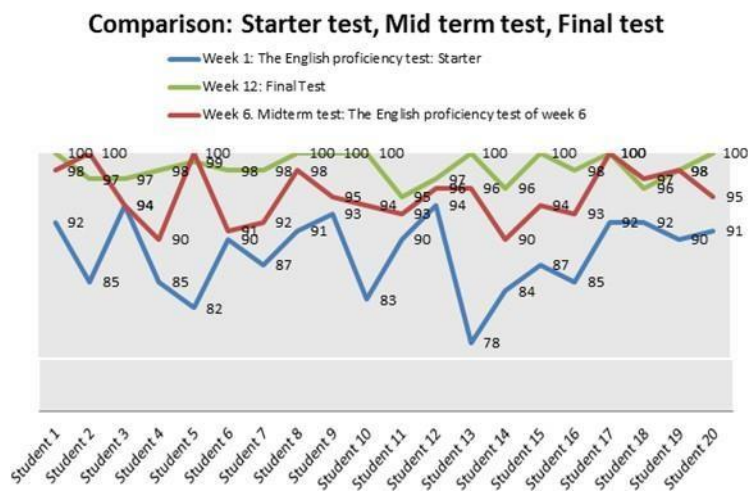

Chart 13. Comparison of pre-course (starter), mid-term and post-course tests

The comparative results of participants during assessment in the starter test, midterm test, and final test were illustrated in Chart 13. Every test for each student was demonstrated in different colors.

Results. Two themes came out of the survey: the intervention improved the mass media language provision and the importance of scaffolding to improve speaking performance. The participants rated the course 10 out of 10, and this may be an indication of the course's effectiveness and that it might have motivated the participants.

Student 9: *This is like a snowball, we are getting immersed into the course gradually, and I enjoyed the way we are taught. There is something special in it. I definitely see the difference.*

For question 2 "What were/was your favorite activity/ties?" the participants pointed out that they enjoyed the whole intervention activity. We designed the intervention in such a way that students were challenged in an appropriate way because each week brought new activities.

Student 4: *I liked the Book challenge project. Each student made a presentation on their favorite book and others were to read them. Now I know what I should read next.*

Similarly, Student 3 added: *I loved Game-Based learning week especially. I love games and talking about learning English through playing games. I never expected that to happen in English classroom. Usually, it is about reading and writing. I am glad I signed up for this course.*

The participants reported that the intervention was marvelous as it also focused on mass media language, and it could be further developed. In terms of group work, most participants emphasized that they prefer working in groups rather than individuals. What was remarkable was that participants unanimously agreed that they would recommend colleagues for the course. Finally, participants' general feelings about the course can be termed as effective, beneficial, and thought-provoking.

Conclusion. The study examined the English language development of 20 participants studying mass media English language. Participants were involved in 12-week intervention courses where they were learning mass media English language according to the curriculum that was necessary for Pre-Service English teachers.

As a result, at the end of Week 2 which was devoted to the *book challenge project*, it was revealed that the interesting part of introducing such a kind of activity was when teachers only assisted in the whole preparation process, and if needed advised on writing or vocabulary. Participants gave feedback to each other on what needed to be further improved. Likewise, Student 3's comments above illustrated that the teacher stood back and only intervened when help was needed. This meant giving support to the teacher when needed. The comments also showed that students strived as they worked independently. Comparing the pre-course (starter) and post-course (end) achievements by the participants paints a promising picture i.e., that the course might have been effective.

In terms of participants' perception, it can be highlighted, according to the data, that participants enjoyed the course as it focused on developing both the mass media language in fun ways as well as their other language skills. Thus, it can be tentatively claimed that where the aim is developing short interactive courses for Pre-service English teachers with different topics might be beneficial. However, it should be noted that the finding of the study is contextualized and may not be applied to another setting. Limitations of the study involved the measurement tools for giftedness which were not standardized. We recommend further research with a larger sample with equal gender representation to understand more about the ways of developing English academic writing and public speaking skills for Pre-service English teachers.

Acknowledgment. *This research was conducted within the framework of the grant funding project IRN AP09260118 "Facilitators in the professional development of the teachers of blended learning: Assessment of efficiency, methodology, vectors of the development of the competences".*

References

1. Nazarbayev N.A. The Long-Term Development Strategy "Kazakhstan 2030: Prosperity, Security and Ever-Growing Welfare of All the Kazakhstanis". State Program for Country Development. – 1997.
2. Ministry of Education and Science. Order Ministry of Education and Science, Republic of Kazakhstan: About the State Support and Development of Schools for Gifted Children, #1125, 26.09.1996. Almaty
3. The State Program of Development and Functioning of Languages of Kazakhstan for 2011-2020. The Decree of the President of Kazakhstan, No.110. – 2011
4. Nazarbayev N.A. Address by the President of the Republic of Kazakhstan to the Nation - January 17, 2014 [Electronic resource]. - URL: https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/address-of-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nazarbayev-to-the-nation-january-17-2014-3. (Accessed: 14.01. 2021).
5. Kunanbayeva S.S. The Modernization of Foreign Language Education: The Linguocultural-Communicative Approach. Hertfordshire Press, United Kingdom, 2013. – 270 p.
6. Davletova A.A. Psychology of Gifted Person. 2nd ed. [Russian Language Version]. Almaty. – 2012 – p. 109

7. Yakavets N. Reforming Society Through Education for Gifted Children: The Case of Kazakhstan. *Research Papers in Education*, 29:5. 2014. - Pp. 513-533.
8. Faulkner H. Predicting Gifted Foreign Language Learning and Performance. PhD Thesis: University of Nottingham. 2003. - p.191
9. Sternberg R.J., Davidson J.E. *Conceptions of Giftedness* – 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press. 2005. - p.282
10. Golombek P.R. A Study of Language Teacher's Personal Practical Knowledge. *TESOL Quarterly*, 32(3), 1998. – P. 447-464.
11. Gardner H. *Frames of Mind*. New York: Basic Book Inc. 1983. – P.81
12. Heller K.A. Perspectives on the Diagnosis of Giftedness. *The German Journal of Psychology*. 13(2): 1989. - Pp. 140-159.
13. Fisher R. *Teaching Children to Think*. Oxford: Basil Blackwell. 1990. – P. 173
14. Vygotsky L. *Mind in Society: The development of Higher Psychological Processes*. Cambridge: Harvard University Press. 1978 – p.81
15. Bialystok E. Metalinguistic dimensions of bilingual language proficiency. In Bialystok, E. ed (1991) *Language Proficiency in Bilingual Children*. Cambridge: Cambridge University Press 1991. - pp.113-140.
16. Renzulli J.S. The Three-Ring Conception of Giftedness: A Developmental Model for Creative Productivity. In: Sternberg, R. J. and Davidson, J. E. eds. (1998) *Conceptions of Giftedness*. New York: Cambridge University Press. 1998. - Pp. 53-92.
17. Spolsky B. Communicative Competence, Language Proficiency and Beyond. *Applied Linguistics*. 10: 1989. – P. 138-156
18. Rybalka V. Definitions of giftedness, talent, genius personality: classic and contemporary methodological approaches. *Gifted child*, 2, 2011. – P.16-38.
19. Gagne F. From Giftedness to Talent: A Developmental Model and its Impact on the Language of the Field. *Roeper Review*. Vo1.18, No.2. 1995 - Pp.103-111.
20. Zhussupova R., Shadiev R. Digital storytelling to facilitate academic public speaking skills: case study in culturally diverse multilingual classroom. *Journal of Computers in Education*, 10(3), 2023. - P. 499-526 [Electronic resource]. - URL: <https://doi.org/10.1007/s40692-023-00259-x> (Accessed: 14.01. 2021).
21. Tulekenova D., Kulgildinova T., Zhumabekova G., Yerzhanova A., Zhussupova R. Formation of professional cognitive and communicative competency of future primary school foreign language teachers through information-communicative technologies. *XLinguae*, Volume 16 Issue 2, 2023. -P.264-285.
22. Braun V., Clarke V. Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*. 3:2: 2006. – P. 77-101.
23. Akzhigitova A, Zharkynbekova Sh. Language planning in Kazakhstan: The case of ergonyms as another scene of linguistic landscape of Astana. *Language Problems and Language Planning*. Volume 38, Issue 1, 2014. -P. 42–57
24. Hofstede G. *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations*. Sage publications. 2001. – 120 p.
25. Ruel E.E., Wagner W.E. III, Gillespie B.J. *The Practice of Survey Research – Theory and Application*. Thousand Oak, California: SAGE Publications. 2016. – P. 135-156.

Р.Ф. Жусупова¹, А.С. Амренова², Ш. Абикар Нур²

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

³Бристоль бастауыш мектебі, Бристоль, Ұлыбритания

Университеттің дарынды студенттерін анықтау және олардың ағылшын тіліндегі дағдыларын дамыту

Аңдатпа. Білімі сыныпта берілетін нормадан асатын академиялық және шығармашылық дағдыларға ие оқушылар дарынды оқушылар болып табылады. 12 аптаға созылған бұл шағын ауқымды зерттеу жұмысы қазақстандық ағылшын тілі оқытушыларының ағылшын тілі дағдыларын (оқылым, жазылым, айтылым және тыңдалым) тандемде қалай жақсаратынын зерттеді.

Теориялық негіз ретінде Гарднердің бірнеше интеллект тұжырымдамалары (1983) және Выготскийдің жақын даму аймақтары (1978) қолданылды. Зерттеуге барлығы 20 адам қатысты (12 әйел және 8 ер адам). Ағылшын тілін меңгеру деңгейін курс басталмас бұрын, курс барысында және курстан кейінгі бағалаудан басқа, әр апта сайын бағалау жұмысы жүргізіліп, сауалнама деректері

жиналды. Бағалау қатысушылардың тілдік дағдыларының жақсарғанын көрсетті; сауалнама деректері екі маңызды тақырыпты айқындады: кәсіби даму үшін араласудың маңыздылығын және қолдау көрсетудің маңыздылығын. Зерттеудің шектеулері қатарына тілді меңгеруді бағалауға арналған стандартталған өлшеу құралдарының болмауы кіреді. Зерттеу нәтижелерін жалпылау мақсатында гендерлік бөлінісі тең болатын үлкен ауқымдағы қосымша зерттеулер жүргізу ұсынылады.

Түйін сөздер: дарынды студенттер, ағылшын тілі дағдылары, бұқаралық ақпарат құралдарының тілі.

Р.Ф. Жусупова¹, А.С. Амренова², Ш. Абикар Нур³

¹*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

²*Бристольская начальная школа, Бристоль, Великобритания*

Определение одаренных студентов университета и развитие их навыков английского языка

Аннотация. Одаренными называют студентов, которые обладают яркими умениями и навыками в учебе и творчестве. Данное исследование посвящено вопросам повышения уровня изучения английского языка будущими учителями иностранных языков. Исследование длилось в течение 12 недель, и рассматривались все четыре языковых навыка: чтение, письмо, разговорная речь и аудирование.

Теоретической основой исследования являются теория Множественного интеллекта Г. Гарднера (1983) и Зона ближайшего развития (ЗБР) Л. Выготского (1978). В исследовании приняли участие в общей сложности 20 человек (12 женщин и 8 мужчин). Были собраны результаты оценивания до начала курса, все текущие оценки, результаты рубежного контроля, финального экзамена и анкетирования. Анализ оценивания показал улучшение языковых навыков участников. В данном экспериментальном обучении использовались две стратегии: стратегия вмешательства и стратегия от простого к сложному. В рамках исследования рассматривалось отсутствие стандартизированных измерительных инструментов для оценки знания языка. Данное исследование может быть продолжено в русле гендерного анализа с целью обобщения результатов.

Ключевые слова: одаренные студенты, знание английского языка, язык СМИ.

Information about authors:

Zhussupova R.F. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Foreign Languages Theory and Practice Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Amrenova A.S. – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Foreign Languages Theory and Practice Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Abikar Nur Sh. – PhD, Bristol Primary School, Bristol, Great Britain.

Жусупова Р.Ф. – п.ғ.к., шетел тілдерінің теориясы мен тәжірибесі кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Амренова А.С. – ф.ғ.к., шетел тілдерінің теориясы мен тәжірибесі кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Абикар Нур Ш. – Ph.D, Бристоль бастауыш мектебі, Бристоль, Ұлыбритания.

Ж.Т.Қошанова, Т. А.Ахметова

*М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан, Петропавл*

E-mail: zhazira29092009@mail.ru

Қазақ тілін деңгейлеп меңгертуге бағытталған тапсырмалар жүйесінің сипаттамасы

Аңдатпа. Мақалада жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдары үшін «Қазақ тілі» жалпы білім беретін пәнінің үлгілік оқу бағдарламасы негізінде әзірленген қазақ тілін деңгейлік меңгеруге бағытталған университеттің тілдік емес мамандықтарының студенттеріне арналған тапсырмалар жүйесі ұсынылған. Сондай-ақ, қазақ тілін үйретуде репродуктивтік, вариативтік, ізденістік, шығармашылық тапсырмаларына қойылатын талаптар мен олардың сипаттамасы беріледі. Тапсырмалар қатысымдық әрекеттердің (айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым, тілдесім) түрлеріне байланысты іріктелген.

Мақаланың негізгі мақсаты – ғылыми-теориялық және практикалық тұрғыда талдау жасай отыра, әрбір әрекеттің мазмұнына сай негізделген тапсырмалар түрлерін ажыратып, жүйелеп ұсынумен қатар, қазақ тілін тиімді үйретуге бағытталған дағдыларды зерттеп көрсету де қарастырылған. Атап айтқанда сөздікпен жұмыс істеу, сызба құрастыру, нақты тақырып бойынша тірек конспектілер, салыстырмалы кесте жасау, әдебиетпен жұмыс істеу, дискуссия жүргізу, пікір-талас (ой-толғау, дебат), дөңгелек үстел өткізу және т.б.

Сонымен қатар, қазақ тілін үйрету барысында ойластырылған тапсырмалар жүйесін әзірлеп пайдаланудың нәтижелері зерттелініп, мақаланың ғылыми-әдістемелік маңызын аша түседі. Ойластырылып құрастырылған тапсырмалар жүйесі білім алушылардың қазақ тілін үйрену барысында тілдік құзыреттіліктерін қалыптастыруына, қатысымдық әрекет (айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым, тілдесім) түрлерін толыққанды игеруге мүмкіндік тудырады.

Түйін сөздер: тапсырмалар жүйесі, қатысымдық әрекеттер, айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым, тілдесім.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-188-196>

Кіріспе. Қазіргі таңда дүние жүзінің оқу-таным үрдісінің іс-тәжірибесінен тұрақты түрде орын алған оның ұйымдастырылуы мен жоспарлаудың негізгі қағидаттарын қолданудың тиімділігін дәлелдейтін фактілер жаһандану заманында ғылыми-әдістемелік әдебиеттерде жеткілікті түрде кездеседі. Алайда, тілді зерттеушілер әлем тілдерін зерттеуді көбейткен сайын зерттеу әдістері ерекшелініп, олардың ерекшеліктері шектеле бастады [1, 6]. Солардың бірі, жоғары оқу орындарына арналған «Қазақ тілі» пәні бойынша қазақ тілін жаңа форматта оқытуға және рухани жаңғырудың жалпыұлттық идеясын жүзеге асыру аясында білім алушылардың әлеуметтік – гуманитарлық көзқарастарын қалыптастыруға деген қажеттіліктің туындап отырғаны белгілі. Бұл ретте, қазақ тілін сапалы игерту мақсатында тілді әлеуметтік, мәдениетаралық, кәсіби қарым-қатынас құралы ретінде үйретуіміз қажет. Сондықтан, алға қойған мақсатқа жету үшін барлық деңгейлерде (А1, А2, В1, В2, С1) білім алушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыру көзделеді.

Оқу жылы басында бірінші курс студенттерінің тілдік дайындық деңгейлерін анықтау барысында олардың басым бөлігі қазақ тілін өте нашар меңгеретіндігі анықталады. Сондықтан университет оқытушылары алдында Типтік бағдарлама негізінде қазақ тілін деңгейлеп оқытудың әдістемесі мен технологияларын жетілдіру мәселесі туындап отыр.

Осы ретте, университет оқытушылары бағдарламада көзделген тақырыптар негізінде әрбір деңгейге лайық мәтіндік материал жинақтап, тапсырмалар жүйесін әзірлеу үстінде.

Зерттелуі. Деңгейлік саралау технологиясына негізделген тапсырмалар жүйесі студенттің оқу материалын тиімді игеруіне, репродуктивтік деңгейден жоғары деңгейге жетуіне мотивациясын тудыруға мүмкіндік береді [1, б. 73-85]. Сол себепті, тапсырмалар жүйесі деңгейдің өзіндік талаптарына сәйкес жасалынуы тиіс.

Қазақ тілін үйренуге келетін болсақ, берілетін тапсырмалар тіл үйренушінің қызығушылығын туғызатындай, шығармашылық ой-қабілетін дамытатындай мақсатты көздейді [2]. Тіл үйретудің барлық деңгейлерінде, ең алдымен, студенттердің сөздік қорын толықтыру керек. Сондықтан сабақты ұйымдастыру кезіндегі басты әдістің бірі – сөздікпен жұмыс істеу. «Студенттің танымын, ойын, тілін дамытып, қатысымдық әрекетін жүйелі және нәтижелі жүргізу үшін алдымен сөз бен оның мағынасы игертіледі», – дейді ғалым С.Тұрмаханова [3, б. 7]. Сөздік жұмыс арқылы студент сөздерді бір-бірімен байланыстырып сөйлем құрастырады, белгілі ойды жеткізуге, сөйлем құрастыруға жаттығады. Бұл жұмыстың негізгі мақсаты – студенттердің сөздік қорын байыту және тәжірибеде оларды белсенді қолдануға айналдыру. Сөздік жұмысты әр сабақтың үстінде жүргізіп отыру керек. Біз, зерттеу тақырыбына байланысты А.А.Амангелді [4], Д.К.Шунк [5], С.Барглетт, Д.Бертон [6] және т.б. ғалымдардың тұжырымдамаларын ескере отырып, қазақ тілін үйретудегі басты факторлардың бірі ретінде тапсырмалар жүйесін деңгейлеп беру әдісін жүзеге асырудың негізінде қарастырамыз. Мәселен, А1 қарапайым деңгей; А2 базалық деңгей; В1 Орта деңгей; В2 Ортадан жоғары деңгей; С1 Жоғары деңгейлері бойынша пәннің мазмұны, практикалық сабақтар мен студенттердің өздік жұмысы тақырыптары ұсынылады. Тоқ етеріне келгенде, тілді үйретудің негізгі мақсаты – коммуникативтік құзыреттіліктерді қалыптастыру арқылы қазақ тілін сапалы түрде меңгерту.

2018-2019 оқу жылы М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінде тәжірибе ретінде Инженерлік және сандық технологиялар факультетінің студенттері деңгейлік жүйе бойынша оқытыла бастады. Бүгінгі күні барлық факультеттердің студенттері осы жүйе бойынша оқытылады.

Кез келген маман теорияны, зерттеу мен тәжірибені байланыстыра алуға тиіс [6, б. 39]. Бұл ретте, біз қарастырып отырған мәселеге байланысты, бірінші аптада білім алушыларды деңгейлерге бөлдік. Деңгейлерге бөлу үдерісі интервью/әңгімелесу арқылы жүргізілді. Әңгімелесу арқылы білім алушылардың коммуникативтік құзыреттіліктері, тілді меңгерудегі базалық дағдылары (айтылым, сөйлесім), лексикалық қоры, грамматикалық сауаттылығы анықталды.

Барлық деңгейлер оқу-әдістемелік құжаттармен толығымен қамтамасыз етілген. Айта кететін жайт, әрбір оқытушының өзіндік әдістемелік ерекшеліктері бар, сайып келгенде, олардың негізгі қарастыратыны оқытуды нәтижелі ету. Осы ретте университетте оқитын орыс тобы студенттеріне қазақ тілін қатысымдық тұрғыдан оқытуда В.П.Беспальконың ұсынған білім алушының оқу материалын меңгеру деңгейлерін дамыта отырып, тапсырмалар жүйесін қолдандық. Олар: *репродуктивтік, вариативтік, ізденістік, шығармашылық* [8]. Алғашқы екеуінде репродуктивтік әрекет басым болады да, танымдық дербестік тәжірибесі (игерген білімі) көрінеді, нәтижесінде жоғары белсенділік қабілеті дамиды. Ал соңғы екі типінде шығармашылық, ізденушілік әрекет басым болады. Шығармашылық әрекетке алғышарттар жасалады [9]. Студентте қарастырып отырған нысанның маңызын, мәнін байқауға мүмкіндік туады. Соның негізінде бұрын таныс емес заңдылықтар мен ерекшеліктердің сыры ашылады.

Репродуктивтік тапсырмаларға қойылатын талаптар: студент өтілген материалды әрекеттің түріне қарай орындай алатындай болуы керек; студенттің жаңадан алған білімін

бекітіп, ары қарай дағдыландыруға бағыт беруі қажет; жоғары деңгейдегі тапсырмаларды орындауға көмек бере алуы тиіс. Репродуктивтік тапсырмалар материалды меңгеруге мүмкіндік береді, бірақ шығармашылық белсенділікті дамытпайды [12]. Жоғарыда қарастырған мәселені ескере отырып, біз, жаңашылдық, оптималдық, жоғары нәтижелік, бұқаралық тәжірибеде шығармашылықпен қолдану мүмкіндігінің тиімділігін анықтаймыз. Бұл ретте, Ф.Ш.Оразбаева, Р.С.Рахметова «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» атты еңбектегі «келешек маман теориялық білімі терең, практикалық іскерлік қасиеті жоғары, шығармашылық белсенділігі дамыған жан болуы тиіс – деген пайымдаудың мәнінің маңызын ескердік [13, 3]. Қорыта келгенде, педагогикалық пәндерді оқуда бұл жұмыстар бірінші кезекте бақылау әдісімен байланысты. Бұл - ойлау әрекетінің бірінші деңгейі, онда оқылатын пәнді, құбылысты танып-білу іскерлігі қалыптасады.

Құрылымдық-вариативтік тапсырмаларға қойылатын талаптар: өткен материалмен салыстыра отырып, жаңа материалдың ерекшеліктерін ажырата алуға негізделуі керек; сөйлемді дұрыс құрай алуға машықтандыратындай болуы қажет; тапсырмалар бірінбірі толықтырып отыруы тиіс; тапсырмада берілген ой жалғасатындай болуы керек. Бұл - ойлау әрекетінің екінші деңгейі, онда оқылатын құбылыстарды қабылдау мен түсіну процесі жүреді.

Ізденістік тапсырмаларға қойылатын талаптар: студентті іздендіре отырып, нәтижесінде өзінің жаңа білім алуын қамтамасыз ететін болуы керек; студентті қосымша әдебиетпен, сөздіктермен жұмыс жүргізуге бағыттайтындай болуы қажет; студенттің ойлау қабілетін жетілдіруі тиіс. Ізденістік тапсырмалар лекция, семинар, лабораториялық, тәжірибелік сабақтарда қойылған жеке сұрақтардың шешімін табу мақсатында орындалады. Бұл - ойлау әрекетінің үшінші деңгейі. Бұнда құбылыстарды, оқиғаларды терең түсіну, яғни шығармашылық әрекет басталады.

Шығармашылық тапсырмаларға қойылатын талаптар: белгілі бір шығармашылық жұмысқа бейімдейтіндей болуы керек; ғылыми көзқарасын қалыптастыруға әсер етуі қажет; тапсырманың мазмұны арқылы студентке проблемалық ситуация туғызып, оның шығармашылық ойлауын дамытатындай болуы тиіс [13, 68]. Бұл жерде студенттер қалыптасқан үлгіден алшақ кетеді, проблемалық жағдайларды шешетін өзінің әдістемелік шешімдері ұсынылады, ойлау қызметінің барлық мүмкіндіктері іске қосылады. Бұл - ойлау қызметінің төртінші деңгейі. Яғни, «студенттің шығармашылық қабілеті мен әрекеті көрінеді» [14, 59]. Осылай бөліп оқытуда, біріншіден, алғашқы деңгейлердегі (репродуктивтік, вариативтік) тапсырмаларға қарағанда, ізденістік және шығармашылық деңгейлерде орындалатын жұмыстардың мазмұны мен жүргізілу жолдары бірте-бірте қиындай түседі; екіншіден, студент тапсырмаларды қызығып орындауы үшін сабақта түрлі амал-тәсілдер іске қосылады; үшіншіден, сабақтағы бір тақырып бірнеше тапсырма арқылы пысықталады; төртіншіден, жеңілден қиынға қарай берілген тапсырмалар жүйесі студенттің қабілетін ұштап, шығармашылық жұмысқа жетелеп отырады.

Қорыта айтқанда, тақырыпты берубарысында біз салыстыру, талдау, интерпретациялау, қорытындылау әдістерін басшылыққа ала отырып, өзіндік ұсынысымызды, бағдарымызды көрсетуді жөн санаймыз.

Зерттеу әдістері және сипаттама. Қазақ тілін үйретуде басты факторлардың бірі ретінде тапсырмалар жүйесі қарастырылады. Біз тапсырмаларды қатысымдық әрекеттердің [12] яғни, айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым, тілдесім түрлеріне байланысты іріктеп, оқытудың тиімділігін тәжірибе барысында анықтадық.

Ғылыми тұрғыда «айтылым» ұғымы тілдік қатынас барысында адамның өз ойын жарыққа шығару процесі. Ол ауызша сөйлеу нәтижесінде іске асады. Осы орайда, қазақ тілінде сөйлеуге үйрету сапалы болуы үшін оқытушы қоршаған орта, жағдайдың әсерін, жеке тұлғаның қабілетін, сөйлеудің түпкі мақсатын ескеру керек. Әсіресе, айтылым әрекетінің іске асуына диалогтік сөйлесу көп мүмкіндіктер жасайды. Сондықтан оқытушы әр сабаққа, әр тақырыптың құрамына топ пен топтың арасында диалогтарды әртүрлі жағдаятты түрде үлкен шеберлікпен ұйымдастыруы керек. Бір сөбен айтқанда, айтылым

бойынша студенттің сөйлей білуі, айтар ойын жеткізе білуі, екінші адаммен түсінісе білуі, ойын ауызша жеткізіп қана қоймай, оған жауап ала білу мақсаты қойылады. Сонымен қатар, айтылым әрекетіне үйрету мәтін арқылы, жағдаят негізінде және монолог түрінде хабар беру үлгісін қолдану арқылы, диалог жасау арқылы жүзеге асырылады. Түйіндей келгенде, айтылымға арналған тапсырмалар студенттердің монолог және диалог құрастыра алуы, бір-біріне сұрақтар қойып, оларға жауап бере алуы қабілеттерін қалыптастыруға жаттықтырады.

Айтылым әрекет түріне негізделген тапсырмалар түрлері: мәтін негізінде сөйлесуге үйрету; жағдаят негізінде сөйлесуге үйрету (фраза деңгейінде, фразадан жоғары бірліктер деңгейінде, мәтін деңгейінде); монолог түрінде хабар беру үлгісімен жұмыс (жазбаша монолог түрінде хабар беру үлгісімен жұмыс, ауызша монолог түрінде хабар беру үлгісімен жұмыс); мәтін-үлгісін қолдану арқылы диалогтік сөйлеуге үйрету; диалогты қадам түрінде құрастыру негізінде диалогтық сөйлеуге үйрету; тілдесім, жағдаят жасау арқылы диалогтік сөйлеуге үйрету; жалпы тыңдалым дағдыларды қалыптастыруға бағытталған жаттығулар; грамматикалық қиындықтарды жеңуге бағытталған жаттығулар; лексикалық қиындықтарды жеңуге бағытталған жаттығулар; тілдік ағымды қабылдауға үйрететін жаттығулар; мағыналық ақпараттың әртүрлі категорияларын айқындауға үйрететін жаттығулар.

Тыңдалымға арналған тапсырмалар студенттердің берілген мәтін, аудиомәтін мазмұнын бір естігеннен түсіне білу, маңызды ақпаратты ұғып алу, қажетке жарата білу қабілеттерін жаттықтырады. Яғни тыңдап түсіну тапсырмалары бір рет қабылдаудан мәтін мазмұнын түсіну, белгісіз бірліктің мағынасы туралы аңғару білігін дамытуды анықтайды. Әсіресе тыңдағанды түсіну кезінде ақпарат маңыздылығына байланысты сөйлеу қарқыны маңызды болады. Ең маңызды ақпарат дауысты дыбыстарды айтуда оны ұзақ, баяу, ал екіншісін тез айту. Ескере кететін өте маңызды жайт дайындалмаған тыңдаушыларда мақсатқа лайық бір хабарды өзгермеген күйде бірнеше рет тыңдау, ал дайындалғанда - өзгерген мәтінді бір немесе екі рет қабылдау. Сол сияқты тыңдалым нәтижелі болуы үшін акустикалық ережелерді дұрыс меңгеру қажет. Олар: а) сөйлемнің фонетикалық нормасының сақталуы; ә) сөз бен дауыстың ырғағы; б) екпін мен дауыс ырғағын дұрыс қою; в) сөйлем мен сөйлем арасындағы үзіліс. Және тыңдалым әрекетінің нәтижелі болуы әртүрлі техникалық құралдарды қолдануды да талап етеді. Олар: есту, көру, есту-көру [13] құралдары. Бұл құралдардың тиімді тұстары студенттің пәнге деген жеке қызығушылығын оятады; танымдық қабілетін қалыптастырады; білімгерді шығармашылық жұмысқа баулиды; оқытушының уақытын үнемдейді; оқулықтан тыс қосымша мәліметтер береді; тілді үйретуде ұстанатын принциптерді толық орындап шығуға көмектеседі, яғни тілді оқитудың бес түрін: баяндау, кітаппен жұмыс, көрнекілікпен жұмыс, техникалық оқу құралдарымен жұмыс, жаттығулар орындау тәрізді әдіс-тәсілдері, жаңа әдістемелерді осы құралдардың көмегімен сапалы түрде пайдалануға болады.

Зерттеушілердің нәтижесі бойынша тыңдап түсінуге оқыту үшін арналған жаттығулар *дайындық және сөйлеу жаттығулары* болып бөлінеді. *Дайындық жаттығуларға* сөздердің бірнеше жұбын қайталап тыңдау; ырғақты сөздерді есту арқылы анықтау; сөйлемдердің бірнеше жұбын тыңдап, сөйлемдер бірдей болса «+», әртүрлі болса «-» белгісін қою; фонетикалық ерекшеліктермен мәтінді дауыстап оқу, сын есімдер, етістіктер қатарын тыңдап, олармен қолданылып тұрған зат есімдерді атау; даяр сөз орамдарын тыңдап, олар қолданылатын жағдаятты атау (ана тілінде); жазылған мәтінді тыңдап, сол мәтіннің графикалық нұсқасында бос жерлерді толтыру, сөздер қатарын тыңдап, есте сақтап, олардың тақырыпқа байланыстыларын айту; екі-үш қысқа фразаларды тыңдап, оларды бір сөйлемге біріктіру; он және одан да көп сөзден тұратын сөйлемдерді тыңдап, мұғаліммен бірге қайталау; фразаны тыңдап, оған мағыналас тағы бір фразаны қайталау жатады. *Сөйлеу жаттығуларына* диалогты тыңдап, сол тақырыпқа ұқсас диалог құру; диалогтың басын тыңдап, кеңейтіп және бір қатысушының соңғы сөзін (репликасын) қосу; ұнтаспадағы жазуды тыңдап, әрекет етушілердің сөзін айтып беру; ұнтаспадағы диалогты тыңдап,

монолог түрінде айтып, тақырып таңдау; диалог басын тыңдап, оны жұппен жалғастыру; диалогты тыңдау, әрекет етушілердің біреуінің репликасын синонимдік қатармен өзгерту, жаңа нұсқада жұппен диалог жасау тапсырмалары жатады. Нәтижесінде тыңдалым әректінің ең басты мәні – студенттер арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асыратын тілдік тұлғаларды тыңдау, есту арқылы қабылдау және ұғу.

Оқылым сабағының негізгі міндеті – сөзді, сөз тіркестерін, сөйлемді, мәтінді дұрыс оқып, түсіне білуге үйрету. Қазақстандық ғалымдар Қ.Қадашева, С.К.Омарова, Г.Т.Карипжанова, Р.А.Айкенова, Б.Ж.Абильмажинованың пікірінше: «Оқу арқылы студент ойлана білуге, оқығанын түсіне білуге, мазмұнын өз сөзімен қысқаша айта білуге үйренеді» [14]. Мәтін әр сабақта өз орнын алу қажет. Мәтін оқу арқылы мәнерлеп оқуды, тездетіп оқуды дұрыс жолға қоюға болады. Мәтінді оқытуға қойылатын талаптардың ең бастысы – түсініп оқу. Түсініп оқу мен жылдам мәнерлеп оқу бір-бірімен тығыз байланысты, бірін-бірі толықтырып отыратын жұмыстар.

Оқылым әрекет түріне негізделген тапсырмалар түрлері:

1. Зерттеушілік оқуға үйрету үшін арналған жаттығулар: А. Мәтіннің алдындағы жұмыс кезеңі: тақырып пен сөздің мағынасын салыстыруға бағытталған жаттығулар; лексикалық қорды кеңейтуге бағытталған жаттығулар; грамматикалық құбылыстарды тану және дифференциациялауға бағытталған жаттығулар; сөйлемді тұтастық мағыналық құрылым ретінде қабылдау және түсінуге бағытталған жаттығулар; сөйлемдегі мағыналы сөздерді анықтауға бағытталған жаттығулар; тілдік сезінуге (языковая догадка) бағытталған жаттығулар; тілдік деңгейде болжамдауға бағытталған жаттығулар; оқылған мәтіннің мазмұнын болжамдауға бағытталған жаттығулар; екітілдік сөздікпен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған жаттығулар.

Ә. Мәтінмен жұмыс істеу кезеңі: мәтіндік материалды мағыналық бөлімдерге бөлуге бағытталған жаттығулар; мәтіндегі мағыналық тіректерге бөлуге бағытталған жаттығулар; мәтіннің негізгі ойын тиімді әдістер арқылы жеткізе білуге бағытталған жаттығулар.

Б. Мәтіннен кейінгі жұмыс кезеңі: мәтін мазмұнын түсіну деңгейін тексеруге бағытталған жаттығулар; мәтінді интерпретациялауға үйретуге бағытталған жаттығулар; оқылғанның танымдық құндылығын анықтауға бағытталған жаттығулар.

2. Танымдық оқуға арналған жаттығулар: А. Мәтіннің алдындағы жұмыс кезеңі: мәтіннің лексикалық-тақырыптық негізін түсінуге бағытталған жаттығулар; мәтіннің байланыстыру құралдарын анықтауға бағытталған жаттығулар; таныс емес, мәтіннің жалпы мазмұнын түсінуге әсер етпейтін сөздері бар сөйлемдерді түсінуге бағытталған жаттығулар; мәтіннің құрылымдық-мағыналық компоненттерін айқындауға бағытталған жаттығулар; мәтіннің мазмұнын болжамдауға бағытталған жаттығулар.

Ә. Мәтінмен жұмыс істеу кезеңі: мәтіндегі мағыналық сөйлемдерді, оларды түсінуге бағытталған жаттығулар; мәтіндегі сөйлемдердің логикалық байланысын анықтауға бағытталған жаттығулар; мәтіндегі бөлек деректерді мағыналық тұтастыққа біріктіруге бағытталған жаттығулар.

Б. Мәтіннен кейінгі жұмыс кезеңі: оқылған мәтіннің негізгі мазмұнын түсінуін бақылауға бағытталған жаттығулар; автордың көзқарасын анықтауға бағытталған жаттығулар; оқылғанға баға беру дағдыларын дамытуға бағытталған жаттығулар.

3. Қарап шығу, оқуға арналған жаттығулар: А. Мәтіннің алдындағы жұмыс кезеңі: мәтіннің тақырыбы бойынша жұмыс істеу; газет материалдарымен жұмыс істеу; ғылыми-көпшілік мәтіндермен жұмыс; мәтіннің тақырыбын анықтауға бағытталған жаттығулар; мәтіннің мазмұнын мағыналық болжамдауға бағытталған жаттығулар.

Ә. Мәтіннен кейінгі жұмыс кезеңі: оқылған мәтіннің негізгі мазмұнын түсінуін бақылауға бағытталған жаттығулар.

4. Ізденіп оқуға арналған жаттығулар: А. Мәтіннің алдындағы жұмыс кезеңі: басылымның композициясымен таныстыруға бағытталған жаттығулар; ізденісті жеңілдететін сигнал-тіректерді тануға бағытталған жаттығулар.

Ә. Мәтінмен жұмыс істеу кезеңі: мәтінді жалпы қабылдауға бағытталған жаттығулар; мәтіннің қызықты бөлімдерін анықтауға бағытталған жаттығулар.

Б. Мәтіннен кейінгі жұмыс кезеңі: мәтіннен нақты ақпаратты таба білуді бақылайтын жаттығулар.

Түйіндей келгенде, оқылымға арналған тапсырмалар студенттердің мәтін мазмұнын толық түсіне білу, жоспар бойынша мазмұндай алу, өз пікірлерін білдіре алу, салыстыра білу қабілеттерін жаттықтырады.

Жазылымға арналған тапсырмалар хат, шығарма, әңгіме, эссе, мақала, реферат, баяндама т.б. жаза білу қабілеттерін дамытады. Бұл жерде лексикалық тақырыптар грамматикалық материалдармен тығыз байланыста жүйелі түрде берілу керек. Жазба жұмыстары арқылы жазылу ережелері түсіндіріледі. Ең басты деңгей - қарапайым сөйлем құрау үлгілерін беріп, сөйлемді дұрыс құрай білу дағдыларын қалыптастыру.

Жазылым әрекет түріне негізделген тапсырмалар түрлері: емлені үйрету жаттығулар; жазбаша тілдік жаттығулар; хат жазуға үйретуге арналған жаттығулар; баспа мәтінімен жұмыс істеуге арналған жаттығулар; сөйлеу әрекетіне үйретуге арналған жаттығулар (қазақ тілінде оқу, қазақ тілінде берілген ақпаратты тыңдау арқылы қабылдау, жазбаша түрде берілген ақпаратты қабылдау, жазбаша тілдесім, ауызша тілдесім, жазбаша аударма, мәтінді жазбаша түрде мазмұндау); керекті әріпті, сөзді қойып жазу; сұраққа жауап жазу; сызба бойынша сөз тіркесін құрап жазу [15]. Түйіндей келгенде, жазылым әрекетіне үйрету емлені игеру мен тілдік жаттығуларды жазбаша түрде орындауды көздейді.

Қоғамымызда соңғы жылдары жүріп жатқан күрделі өзгерістер мемлекеттік тілді жаңа инновациялық оқыту жүйелері арқылы үйретуде түрлі әдістемелік құралдарды, мультимедиялық сабақтар, компьютерлік желіні пайдалану арқылы қашықтан оқыту, электрондық оқулықтар, компактдискілер арқылы меңгерту қолданыла бастады. Олай болса, тілді оқытуда сөйлеу әрекетінің төрт түрін де сабақта заманауи құралдарды қолдана отырып жүзеге асыруға болады. Компьютерді қолдану барысында оқытушы, біріншіден, студенттердің тіл үйренуге деген қызығушылығын арттырады, екіншіден, ізденіс және шығармашылық тұрғысынан жұмыс істеуге жетелейді, білім алушының ақыл-ойын дамытумен бірге, өз бетінше жұмыс жасауға мүмкіндік туғызады.

Қорытынды. Зерттеу жұмысымызды сараптай келе, оқытудың тілдік дағдылары айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым, тілдесім әрекеттерінің нәтижелі болуы пән оқытушысының білімді де білікті бола алуында, көрнекіліктерді мольнан пайдаланып, студенттердің қызығушылығын оятып, әр білім алушыға жеке тұлға ретінде қарап, сабақты сауатты ұйымдастыра білуінде болса, ал тыңдалымға арналған тапсырмалар студенттердің берілген мәтін немесе аудиомәтін мазмұнын бір естігеннен түсіне білуі, маңызды ақпаратты ұғып алуы, қажетіне жарата білу қабілеттерінің қалыптасуы анықталды. Сонымен қатар оқылым бойынша берілген материалдардағы әрбір тілдік қатысымдық үлгілердің мағынасын түсіне отырып, оны екеуара қарым-қатынасқа кеңінен пайдалана білу тиімділігі артса, жазылымда студенттің айтар ойын басынан аяғына дейін толық жаза білуі, көзқарасын, пікірін қағазға түсіріп жеткізуі, суреттерді, заттарды, кейбір іс-әрекеттерді бейнелеп жазып, қысқаша әңгімелеп бере білуі, естігенін не оқығанын қысқаша жаза білу қабілеттілігі арта түсетіні талданды. Түйіндей келе, қазақ тілін үйрету барысында ойластырылған тапсырмалар жүйесін әзірлеп пайдалану төмендегідей нәтижелерге жетуді көздейтіндігін анықтадық:

1. Тілдің лексикалық, грамматикалық және прагматикалық мазмұны негізінде тілдік сөйлеу құралдарын дұрыс таңдап пайдалану;
2. Мәтіннің толық мазмұнын жеткізе білу; қорытынды жасай білу; мәтін құрылымдарын сипаттай білу;
3. Мәтіндік ақпаратты түсіндіре білу; мәтіндік стильдік, жанрлық ерекшеліктерін аша білу;
4. Қарым-қатынас жасау жағдаятына сай ақпарат алмаса білу; қарым-қатынасқа түсетіндердің әрекеттерін бағалай білу; ақпаратты басқаларға әсер ететіндей пайдалана білу;

5. Тілдік және мәдениет аралық қарым-қатынас жасаудың ерекшеліктеріне сай жеке, әлеуметтік және кәсіби құзыреттіліктерді жүзеге асыра білу;
6. Сұхбат жүргізу барысында мәдени және әлеуметтік маңызы бар мәселелерге қатысты өз ойын білдіре алу, оны дәлелдей білу;
7. Сұхбаттасушылар әртүрлі жағдаяттарда өз көзқарасын жеткізе білуі.

Әдебиеттер тізімі

1. Fromkin V., Rodman R., Hyams N. Introduction to Linguistics. NY, W.W.Norton & Company, 2014. – 624 p.
2. Жоламанов Т.М. Жаңа педагогикалық технологиялар. Оқу құралы. – Қарағанды: «АҚНҰР» баспасы, 2018. - 208 б.
3. Сейтенова С.С. Автомобиль шаруашылығы бөлімінде оқитын студенттерге қазақ тілін оқыту әдістемесі. Пед.ғыл. кандидаты, дисс. авторефераты: 13.00.02. – Алматы, 2006.
4. Тұрмаханова С.Ә. Оқушылардың сөздік қорын байытудың теориялық, әдістемелік негіздері (5-6 қазақ сыныптары). Пед.ғыл. кандидаты ... дисс. авторефераты. – Алматы, 2006.
5. Амангелді А.А. Қазақ тілі (оқу құралы). – Нұр-Сұлтан 2019. -144 б.
6. Шунк Дейл Х. Оқыту теориясы: білім беру көкжиегі. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы», 2019. – 608 б.
7. Барглетт С., Бертон Д. Білім берудегі зерттеулер. Кіріспе. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. - 464 б.
8. Приказ Министерства образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 603 Об утверждении типовых учебных программ цикла общеобразовательных дисциплин для организаций высшего и (или) послевузовского образования. Приложение 4 к приказу Министерства образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 603 [Электронный ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017651/history> (дата обращения: 10.06.2023).
9. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: «Педагогика», 1989. - 192 с.
10. Gerngross G., Putcha H., Thornbury S. Teaching grammar creatively. Helbling Languages, 2006. - 269 p.
11. Nunan D. Task-Based Language Teaching. – The Edinburgh Building, Cambridge. Cambridge University Press. 2004.
12. Larsen-Freeman D, Anderson M. Techniques and principles in language teaching. – Oxford, Oxford University Press, 2011. 318 p.
13. Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Оқу құралы. – Алматы: Print-S, 2005. – 170 б.
14. Қадашева Қ., Омарова С.К., Карипжанова Г.Т., Айкенова Р.А., Абилямжинова Б.Ж. Қазақ тілі (B1, B2 деңгейлері). Оқу құралы. - Нұр-Сұлтан: «Тұран-Астана» университеті, 2020. – 295 б.
15. Қошанова Ж.Т. Қазақ тілі: B2 деңгейінде оқитын барлық мамандықтар бойынша 1 курс студенттеріне арналған оқу құралы. – Петропавл: М. Қозыбаев атындағы СҚУ, 2021. – 110 б.
16. Қошанова Ж.Т. Кәсіби қазақ тілі. Журналистика мамандығына арналған мәтіндік жаттығулар жинағы. Оқу-әдістемелік құрал. – Петропавл: М.Қозыбаев атындағы СҚМУ, 2014. –106 б.
17. Slattery M., Jane Willis J. English for Primary Teachers. A handbook of activities and lassroom language. Vol. 1. Oxford, Oxford University Press, 2014. 17 p.

References

1. Fromkin V., Rodman R., Hyams N. Introduction to Linguistics. (W.W.Norton & Company, NY, 2014, 624 p.).
2. Zholamanov T.M. Zhana pedagogikalyk tehnologijalar [New pedagogical technologies]. Study guide («AKNYR», Karagandy, 208 p.). [in Kazakh]
3. Seitenova S.S. Avtomobil' sharuashylygy boliminde okityn studentterge kazakh tilin okytu adistemesi [Methods of teaching the Kazakh language to students studying at the Faculty of the Automotive Industry]. Abstract of the dissertation of the Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.02 (Almaty, 2006). [in Kazakh]
4. Turmahanova S.A. Okushylardyn sozdik koryn bajytudyn teorijalyk, adistemelik engizderi (5-6 kazakh synyptary) [Theoretical and methodological approaches to enriching the vocabulary of students

- (grades 5-6 of the Kazakh language)]. Abstract of the dissertation of the Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.02 (Almaty, 2006). [in Kazakh]
5. Amangeldi A.A. Kazak tili [Kazakh language]. Study guide (Nur-Sultan, 2019, 144 b. [in Kazakh])
  6. Shunk D.K. Okytu teorijasy: Bilim beru kokzhiegi. [Learning Theories. An Educational Perspective] («National Translation Agency», Almaty, 608 p.). [in Kazakh]
  7. Barglett S., Berton D. Bilim berudegi zertteuler. Kirispe [Introduction to education studies. Introduction]. («National Translation Agency», Almaty, 464 p.) [in Kazakh]
  8. Prikaz Ministra obrazovanija i nauki Respubliki Kazahstan ot 31 oktjabrja № 603(2018) Ob utverzhdenii tipovyh uchebnyh programm cikla obshheobrazovatel'nyh disciplin dlja organizacij vysshego i (ili) poslevuzovskogo obrazovanija. Prilozhenie 4 k prikazu Ministra obrazovanija i nauki Respubliki Kazahstan ot 31 oktjabrja 2018 goda № 603 [On approval of model curricula for the cycle of general education disciplines for organizations of higher and (or) postgraduate education. Appendix 4 to the Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2018 No. 603]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017651/history> (Accessed: 10.06.2023). [in Russian]
  9. Bespalko V.P. Slagaemye pedagogicheskoi tehnologii [Components of pedagogical technology] («Pedagogika», Moscow, 1989, 192 p.). [in Russian]
  10. Gerngross G., Putcha H., Thornbury S. Teaching grammar creatively, Helbling Languages, 269 (2006).
  11. Nunan D. Task-Based Language Teaching. – The Edinburgh Building (Cambridge University Press, Cambridge, 2004).
  12. Larsen-Freeman D, Anderson M. Techniques and principles in language teaching (Oxford University Press, Oxford, 2011, 318 p.).
  13. Orazbaeva F.Sh., Rahmetova R.S. Kazak tilin okytu adistemesi [Methods of teaching the Kazakh language]. Study guide («Print-S», Almaty, 2005, 170 p.).
  14. Kadasheva K., Omarova S.K., Karipzhanova G.T., Aikenova R.A., Abilmazhinova B.Zh. Kazak tili (V1, V2 dengejleri). Kazakh language (levels B1, B2). Study guide (Turan-Astana University, Nur-Sultan, 2020, 295 p.).
  15. Koshanova Zh.T. Kazak tili: V2 dengejinde okityn barlyk mamandyktar bojnsha 1 kurs studentterine arnalgan oku kyraly [Kazakh language: a manual for 1st year students in all specialties studying at the B2 level]. – Petropavl: M. Kozybaev atyndagy SKU, 2021. – 110 b.
  16. Koshanova Zh.T. Kasibi kazak tili. Zhurnalistika mamandygyna arnalgan matindik zhattygular zhinagy. Educational and methodical manual (M. Kozybayev North Kazakhstan State University, Petropavl, 2014, 106 p.).
  17. Slattery M., Jane Willis J. English for Primary Teachers. A handbook of activities and lassroom language. Vol. 1. (Oxford University Press, Oxford, 2014, 17 p.).

Ж.Т. Кошанова, Т.А. Ахметова

Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан

Характеристика системы заданий для уровня изучения казахского языка

Аннотация. В статье анализируется система заданий, направленных на уровневое овладение казахским языком на основе Типового учебного плана общеобразовательного цикла для высших и послевузовских образовательных организаций, для студентов, обучающихся на неязыковых специальностях. Также в статье отражены требования к репродуктивным, вариативным, исследовательским, творческим заданиям в обучении казахскому языку и дано их подробное описание. Задания отобраны в соответствии с видами речевой деятельности (говорение, аудирование, чтение, письмо, общение).

Основная цель статьи - проанализировать работы ученых с научно-теоретической точки зрения, выделить и систематизировать виды заданий, исходя из содержания каждой деятельности, изучить и продемонстрировать умения, направленные на эффективное обучение казахского языка: работа со словарем, построение схем, составление тезисов по определенной теме, составление сравнительных схем и графиков, работа с литературой, проведение дискуссии, проведение дебатов (рефлексии, дискуссии), проведение круглого стола и т.д.

Кроме того, исследуются результаты разработки и использования системы заданий, разработанной в процессе обучения казахскому языку, тем самым раскрывается научно-методическая значимость статьи. Продуманно разработанная система заданий создает возможность формировать лингвистические компетенции учащихся, в полной мере овладевать всеми видами речевой деятельности (говорение, аудирование, чтение, письмо, общение) в процессе изучения казахского языка.

Ключевые слова: система заданий, речевая деятельность, говорение, аудирование, чтение, письмо, общение.

Zh.T. Koshanova, T.A. Akhmetova

M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan

Description of the system of tasks for gradual learning the Kazakh language

Abstract. The article analyzes the system of tasks aimed at the level mastery of the Kazakh language on the basis of the Model curriculum of the general education cycle for higher and postgraduate educational institutions, for students studying in non-linguistic specialties. The article also reflects the requirements for reproductive, variative, research, creative tasks in teaching the Kazakh language and their detailed description is given. Tasks are selected in accordance with the types of speech activity (speaking, listening, reading, writing, communication).

The main purpose of the article is to analyze the work of scientists from a scientific and theoretical point of view, to identify and systematize the types of tasks, based on the content of each activity, to study and demonstrate skills aimed at effectively teaching the Kazakh language: working with a dictionary, building diagrams, drawing up abstracts on a specific topic, compiling comparative charts and graphs, working with literature, holding discussions, holding debates (reflections, discussions), holding a round table, etc.

In addition, the results of the development and use of the task system developed in the process of teaching the Kazakh language are investigated, thereby revealing the scientific and methodological significance of the article. A thoughtfully designed system of tasks creates an opportunity to form the linguistic competencies of students, to fully master all types of speech activity (speaking, listening, reading, writing, communication) in the process of learning the Kazakh language.

Keywords: task system, speech activity, speaking, listening, reading, writing, communication.

Авторлар туралы мәлімет:

Қошанова Ж.Т. – ф.ғ.к., практикалық қазақ тілі кафедрасы, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан.

Ахметова Т.А. – п.ғ.к., практикалық қазақ тілі кафедрасы, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан.

Koshanova Zh.T. – Candidate of Philological Sciences, Department of Practical Kazakh Language, M. Kozybayev North Kazakhstan State University, Petropavlovsk, Kazakhstan.

Akhmetova T.A. – Candidate of Pedagogical Sciences, Department of Practical Kazakh Language, M. Kozybayev North Kazakhstan State University, Petropavlovsk, Kazakhstan.

М.Ж.Тусупбекова, Н.С. Касымбекова, Г.З.Тажитова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: Tusupbekova_mzh@mail.ru, nsk.81@mail.ru, gulzhahan@mail.ru

Когнитивная визуальность в обучении английскому языку (на примере учебника S. Gorlin «Nuclear English»)

Аннотация. В данной статье представлен практический опыт применения некоторых приемов когнитивной визуальности в обучении английскому языку студентов неязыковых специальностей. На примере представленных визуальных материалов в учебнике С.Горлина «Nuclear English» рассмотрены все виды заданий и исследованы их преимущества. Каждое занятие в учебнике содержит совершенно новый материал, связанный с атомной электростанцией, ядерным строением заводов, добычей урана, управлением ядерными реакторами, переработкой ядерных отходов, конфликтами во время добычи полезных ископаемых. Вышеупомянутые темы для изучения требуют использования когнитивной визуальности, чтобы понять содержание текстов и импровизировать весь ход последовательности работы. Визуальная информация (иллюстрация, графики, карикатура, картинки, инфографика, видеofilmы, флипчарты, слайды, презентации) приобщает к использованию интеллектуальных возможностей, критического мышления, активного воображения, творческого подхода к передаче информации. В ходе исследования выявлено, что основная цель применения когнитивной визуальности заключается не в воссоздании нового материала, а в конструировании материала для его изучения простым способом. Применение элементов когнитивной визуальности способствует четкому освоению лексического материала и стимулирует зрительное восприятие для запоминания изученных тем.

Ключевые слова: английский язык, визуализация, график, ядерная физика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-197-205>

Введение. В настоящее время огромный поток информации требует применения различных средств визуализации как в обучении, так и в реальной жизни. С каждым годом совершенствуются способы передачи информации путем кодирования и изменяется форма восприятия новых знаний. Стремительное развитие инновационных технологий порождает применение новых когнитивных подходов в области образования. Меняется не только мир и взгляды, но и термины, которые совершенствуются в своем применении. В педагогических исследованиях все чаще используются такие термины, как *визуализация, визуальная информация, когнитивная визуализация*.

Визуальная информация является одной из форм изображений, которые фиксируются в сознании. Изображение не только знаменует новый процесс развития речевой коммуникации, но и отвечает потребностям и требованиям современного общества [1, с.52]. Визуальная информация отражает весь спектр перевода информации в удобную форму для зрительного восприятия. Визуализация востребована во всех сферах развития общества.

Визуальное представление информации является одним из важных аспектов в преподавании иностранных языков. Существует множество определений визуальной информации. В англо-русском словаре по информационным технологиям, визуальная информация – информация в наглядной форме [2, с.352]. В информатике по форме представления различают следующие виды визуальной информации: текстовая (комбинация слов, тексты, сочинения, т.е. письменные работы), числовая (примеры, таблица, счета), графическая (диаграмма, фотография, рисунок, чертеж, схема, карта), видеоинформация (изображения, анимация, звук).

Таким образом, визуальная информация является одним из видов коммуникации, который служит средством передачи информации. Кайгородов отмечает, что в таком информационном потоке информации нет времени на внимательное рассмотрение каждого случая или проблемы, и мы прибегаем к упрощенному пониманию [3, с.38]. По мнению Панкратовой, передача быстрой отправки изображения и наброска возрастает в передаче информации и нивелирует ценность длительной законченной работы [4, с.41]. Люди требуют красочных и легких материалов, больше визуальной информации, нежели подробные комментарии или описания истории. Визуальная информация приобщает использовать интеллектуальные возможности, критическое мышление, активное воображение, творческий подход к передаче информации. Писарев отмечает, что именно воображение заставляет человека предпринимать и доводить до конца утомительные работы в практической жизни [5, с.54]. Дердизова в своем исследовании пишет, что визуализация – это процесс преобразования вербальной информации в визуальную [6, с.93].

Визуальная информация помогает стимулировать зрительное восприятие и запоминание материала. На практике в обучении английскому языку применяются различные виды визуальной информации:

- 1) иллюстрации и картинки для изучения нового лексического и грамматического материала;
- 2) инфографика (графики, диаграммы, таблицы) для ознакомления и закрепления грамматических правил, временных форм или лексических категорий;
- 3) видео, фильмы для понимания иноязычной речи и демонстрации реальных ситуаций общения на английском языке;
- 4) презентации и слайды для визуализации ключевых понятий;
- 5) доски и флипчарты для создания коллективных мозговых штурмов или групповых заданий.

Представленные виды визуализации считаются основными приемами когнитивной визуализации. Когнитивная визуализация - это мысленная визуализация изучаемого материала, когда необходимо извлечь основную информацию из текста и представить его в графической форме (7, с.81). Когнитивная визуализация активизирует учебно-познавательную деятельность, формирует и развивает критическое мышление, повышает визуальную грамотность, обеспечивает интенсификацию обучения (8, с.180).

Методология. Объектом научного исследования являются виды визуализации, применяемые на практических занятиях английского языка в учебнике Горлина «Nuclear English». В качестве предмета исследования рассматриваются особенности использования визуализации для развития всех видов речевой деятельности. Цель исследования – выявление эффективности применения когнитивной визуальности в обучении английскому языку. Методологической основой послужили научные работы В.Ф. Дердизовой об использовании визуализации в обучении иностранному языку; Т.А. Сыриной о сущности и роли когнитивной визуализации в обучении языку; О.А. Галановой и О.М. Овчинниковой об использовании креализованного материала в обучении.

Обсуждение. Использование приемов когнитивной визуализации в обучении английскому языку студентов обусловлено большим количеством специальных терминов

и понятий в основном учебнике С.Горлина «Nuclear English», запоминание и усвоение которых вызывают некоторые трудности у студентов.

Одним их эффективных приемов когнитивной визуализации является представление информации в графическом виде. Основная цель графики – четкая передача большого объема передачи с помощью рисунков, схем и кратких комментариев (Рисунок 1).

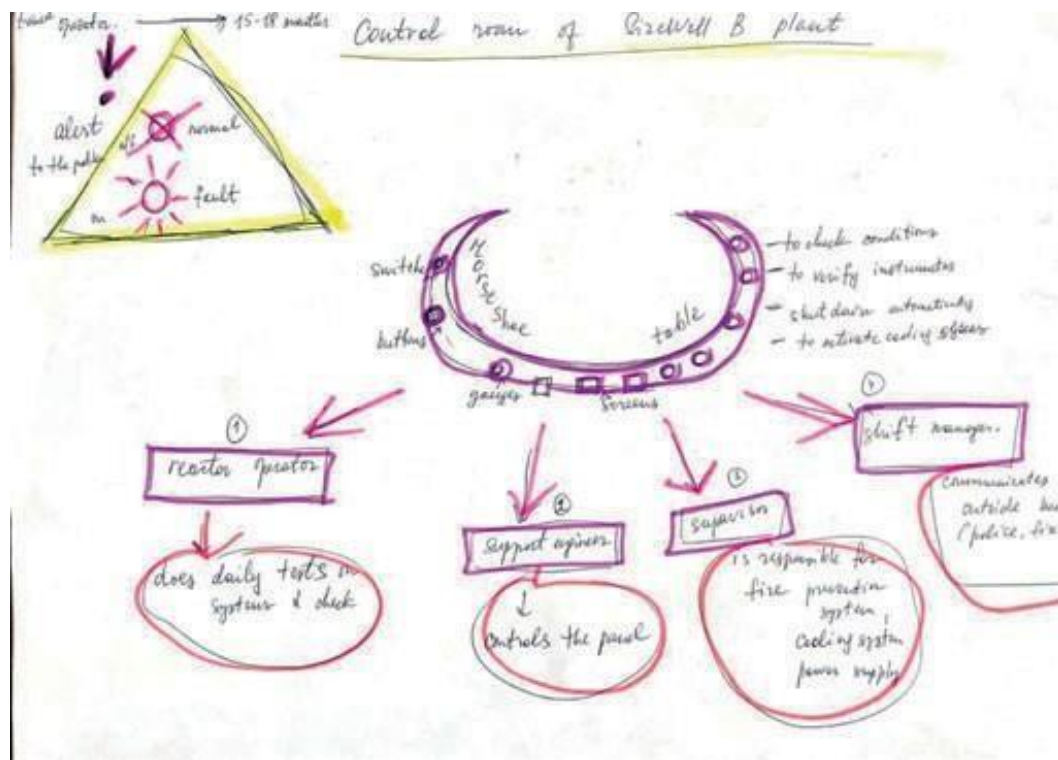

Рисунок 1. Схема текста «Control Room of Sizewell B Plant».

В данном графике студенты предоставили схему диспетчерского пункта по содержанию прочитанного текста с краткими комментариями (the picture of a horseshoe table, the functions of each personnel). Здесь отображены основные детали текста, которые включают в себя большое количество информации о работе в данной отрасли. Преимуществом подготовки данной схемы является легкое восприятие темы, развитие визуальной грамотности, обучение критическому мышлению к источникам информации. Кроме разбора данной схемы, можно придумать другие различные задания по ней (вопрос-ответ, найти самый интересный факт, подобрать синонимы к словам и т.д.). Применение когнитивной визуализации (схем, графиков) на занятии английского языка демонстрирует целостную картину изучаемого материала и содержит в себе большой объем информации.

Использование виртуальных досок (Jamboard, AMW board, MIRO) тоже считается одним из эффективных приемов когнитивной визуальности при выполнении грамматических заданий, введении нового материала, его семантизации или активации, обобщении, организации поиска решения проблемы, организации групповой или самостоятельной работы, активизации творческих и интуитивных способностей студентов (Рисунок 2).

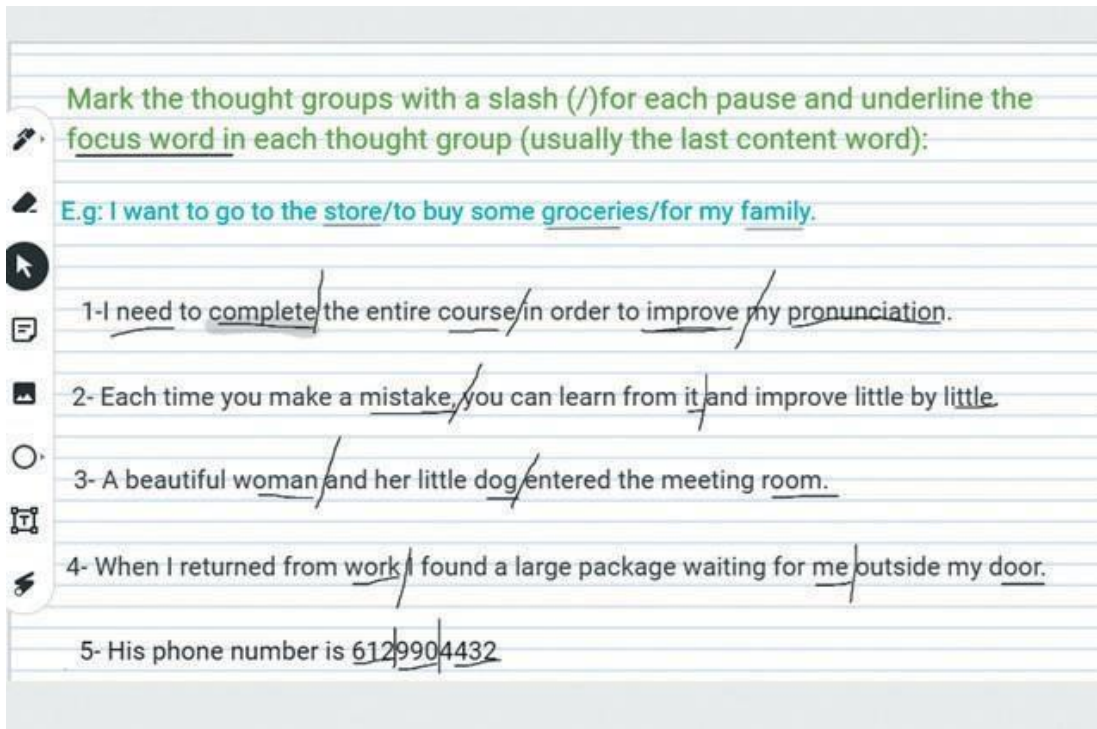

Рисунок 2. Выполнение задания совместно со студентами на Jamboard.

Поиск новых способов подачи материала в сжатом и доступном виде, быстрый темп заучивания и запоминания, доступность современных технологий, востребованность среди преподавателей и студентов обуславливают актуальность применения когнитивной визуализации в обучении английскому языку.

Следующим приемом когнитивной визуальности является работа с креолизованными текстами. Основными компонентами креолизованного текста являются вербальная (текст) и невербальная, т.е. визуальная (фотография, рисунок, изображение, схема и т.д.). В зависимости от присутствия изображения и характера взаимосвязи вербальной и невербальной составляющими А.Е. Анисимова выделяет следующие виды креолизованных текстов (Рисунок 1,2):

- тексты, где отсутствует иллюстрация (нулевая креолизация);
- тексты, где прослеживается частичная иллюстрация (частичная креолизация);
- тексты, где представлена полная иллюстрация (полная креолизация).

Рисунок 1 – Частичная креолизация

Рисунок 2 – Полная креолизация

В частичной креолизации вербальная составляющая не зависит от иллюстрации и носит факультативный характер (научно-популярный текст, газетная статья, художественный текст); в полной креолизации вербальная составляющая не может быть без невербальной, где иллюстрация выступает обязательным элементом текста. Таким образом, роль визуальной информации (иллюстрация), ее сочетание с вербальным текстом помогает четко воспринимать текст, понять его содержание и делать выводы. Как отмечает О.А. Галанова, изобразительный компонент способствует быстрому пониманию информации и приводит к эффективному запоминанию значимого знания и стимулирует создание речевого продукта. При восприятии креолизованного текста происходит переход от текста к смыслу, основным источником которого является переработка и интерпретация вербальных знаков в смысловые образы, преобразуемые потом во внутреннюю речь [9, с.91].

Исследование креолизованного текста тесно связано с использованием изображения в рекламе, с употреблением подписей к фотографиям в средствах массовой информации и карикатурам. В учебнике С.Горлина «Nuclear English» каждая лексическая тема сопровождается карикатурой для развития речи и закреплении изучаемого материала [10, с.29].

Рисунок 3 – Обсуждение лексической темы «Negotiating terms and conditions»

Карикатура представляет собой креолизованный текст, поскольку ее вербальный и невербальные компоненты составляют смысловое единство. Отличительной особенностью карикатуры является непроизвольное привлечение внимания к изображению за счет эффективного сочетания визуальных и вербальных компонентов (Рисунок 3).

Визуальный компонент содержит место действия, персонажей и их действия (графика, рисунок, кадр). Вербальный компонент дополняет информацию, представленную изображением. Кроме того, вербальный компонент карикатуры также включает в себя слова автора или героев (заголовок, подпись, комментарий, реплики), изображенных на рисунке. Анализ учебника С.Горлина «Nuclear English» на предмет наличия креолизованных текстов показывает, что данное издание состоит из 12 лексико-грамматических тем. Каждая тема сопровождается карикатурой с последовательными заданиями как один из видов креолизованных текстов. Кроме того, в данном учебнике имеются тексты с частичной и полной креолизацией.

Основополагающим приемом для формирования коммуникативных компетенций студентов на основе креолизованных текстов считается комментирование. Работа с карикатурами в данном учебнике состоит из трех этапов: прекоммент, коммент и посткоммент. На прекоммент этапе студенты знакомятся с лексическим и грамматическим материалом, выполняют практические задания и упражнения. На коммент этапе студенты представляют тему карикатуры, формулируют основную идею, описывают изображение. На посткоммент этапе студенты отвечают на вопросы, устанавливают причинно-следственные связи представленной проблемы и приводят свои аргументы по теме (Рисунок 4).

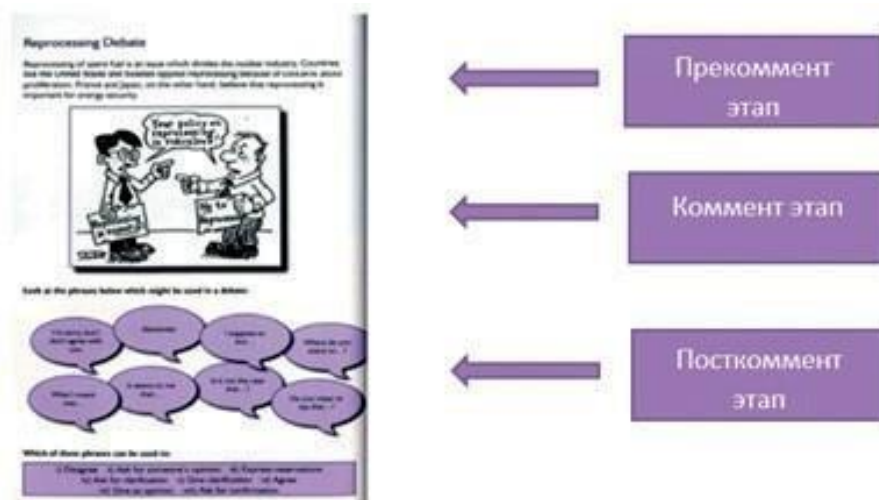

Рисунок 4 – Этапы работ над карикатурой по теме «Reprocessing»

В научной литературе не существует единого алгоритма работы с карикатурой в обучении иностранным языкам. Каждый преподаватель самостоятельно строит свой алгоритм работы. Е.Ю. Барлова предлагает следующую технологию работы с карикатурой:

- 1) определить героев, изображенных на рисунке;
- 2) зашифровать действия героев или их положение в данной ситуации;
- 3) понять или распознать представленные символы, графические метафоры, поговорки, идиомы или популярные выражения;
- 4) находить «вербальных партнеров» и составить словесный аналог графического послания карикатуры [11, с.37].

Заключение. Использование когнитивной визуальности предоставляет возможность демонстрации изучаемых тем наглядно, разработки познавательных заданий, извлечения новой информации и сведений, получения совершенно новых дополнительных знаний, формирования навыков разбора и анализа, развития критического мышления, исследования материала в различных ракурсах, закрепления изучаемого материала в памяти. Новизна проведенного исследования заключается в изучении визуального материала в учебнике С.Горлина «Nuclear English» и их применение для выполнения различных видов заданий на практических занятиях. Потенциал изученных приемов когнитивной визуальности (картинки, графики, диаграммы, креолизованный текст) в обучении английскому языку заключается в формировании и совершенствовании всех видов речевой деятельности (письмо, говорение, чтение и аудирование).

Список литературы

1. Каменская О. Л. Лингвистика на пороге XXI века // Лингвистические маргиналии. – 1996. – № 432. - С. 13-22.
2. Суменко Л.Г. Англо-русский словарь по информационным технологиям. - М.: ЦНИИС, 2003. – 784 с.
3. Кайгородов П. В. Целесообразность концепции национальности как элемента самоидентификации // Идеи и идеалы. – 2013. – Т. 2. – №. 3 (17). – С. 38-43.
4. Панкратова А. В. История графического дизайна и его использования в рекламе: XX и XXI век. - Смоленск, 2010. – 41 с.
5. Писарев Д. И. Промахи незрелой мысли. – М.: «Директ-медиа», 2010.

6. Дердизова Ф. В. Использование визуализации для понимания текста при обучении иностранному языку // Современные исследования социальных проблем. – 2016. – №. 11-2 (67). – С. 93-97.
7. Сырина Т. А. Когнитивная визуализация: сущность понятия и его роль в обучении языку // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2016. – №. 7 (172). – С. 81-85.
8. Полякова Е.В. Роль социальной психики в формировании идиоматических этических концептов в английском и русском лингвокультурном сообществах. Науч. ред. Г.А. Краснощекова. - Таганрог: Таганрогский гос. пед. ин-т им. А.П. Чехова, 2013.
9. Галанова О. А., Овчинникова О. М. Использование информационного потенциала креолизованного текста при обучении иноязычному профессионально-ориентированному говорению в неязыковом вузе (на материале немецкого языка) // Образование и наука. – 2009. – №. 9. – С. 91-101.
10. Gorlin S. Nuclear English: Language skills for a globalizing industry. – London. World Nuclear University Press, 2005. – P. 6-30.
11. Барлова Ю. В. Использование политической карикатуры как источника на занятиях со студентами исторического факультета. - Ярославль, 2005.

References

1. Kamenskaya O. L. Lingvistika na poroge XXI veka [Linguistic on the stage of XXI century], Lingvisticheskie marginalia [Linguistic marginalia], 432,13-22 (1996). [in Russian]
2. Sumenko L. G. Anglo-russkij slovar' po informacionnym tekhnologiyam. [English-Russian Dictionary of Information Technologies] (The Central Research Institute of Communications, Moscow, 2003, 784 p.). [in Russian]
3. Kaigorodov P. V. Celesoobraznost' koncepcii nacional'nosti kak elementa samoidentifikacii [Expediency of the concept of nationality as an element of self-identification], Idei i ideally [Ideas and Ideals], 3 (17) (2), 38-43 (2013).
4. Pankratova A. V. Istoriya graficheskogo dizajna i ego ispol'zovaniya v reklame: XX i XXI vek [History of graphic design and its use in advertising: XX and XXI centuries] (Smolensk, 2010, 41 p). [in Russian]
5. Pisarev D. I. Promahi nezreloj mysli [The blunders of immature thought.] («Direkt-media», Moscow, 2010). [in Russian]
6. Derdizova F. V. Ispol'zovanie vizualizacii dlya ponimaniya teksta pri obuchenii inostrannomu yazyku [Using visualisation for text comprehension in teaching a foreign language], Sovremennye issledovaniya social'nyh problem [Modern research of social problems], 11-2 (67), 93-97 (2016). [in Russian]
7. Syrina T. A. Kognitivnaya vizualizaciya: sushchnost' ponyatiya i ego rol' v obuchenii yazyku [Cognitive visualisation: the essence of the concept and its role in language teaching], Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta [Vestnik of Tomsk State pedagogical university], 7 (172), 81-85 (2016). [in Russian]
8. Polyakova E. V. Rol' social'noj psihiki v formirovaniid idiomaticheskikh eticheskikh konceptov v anglijskom i russkom lingvokul'turnom soobshchestvah [The role of social psyche in the formation of idiomatic ethical concepts in the English and Russian linguocultural communities]. Scientific editor: G.A. Krasnoshchekova. (A.P. Chekhov Taganrog State Ped. University, Taganrog, 2013). [in Russian]
9. Galanova O. A., Ovchinnikova O. M. Ispol'zovanie informacionnogo potentsiala kreolizovannogo teksta pri obuchenii inoyazychnomu professional'no-orientirovannomu govoreniiyu v neyazykovom vuze (na materiale nemeckogo yazyka) [The use of information potential of creolised text in teaching foreign professional-oriented speaking in a non-language university (on the material of the German language)], Obrazovanie i nauka [Education and Science], 9, 91-101 (2009). [in Russian]
10. Gorlin S. Nuclear English: Language skills for a globalizing industry (World Nuclear University Press, London, 2005, P. 6-30).
11. Barlova Y.V. Ispol'zovanie politicheskoy karikatury kak istochnika na zanyatiyah so studentami istoricheskogo fakul'teta [The use of political cartoons as a source in classes with students of the Faculty of History] (Yaroslavl, 2005). [in Russian]

М.Ж.Тусупбекова, Н.С. Касымбекова, Г.З.Тажитова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

**Ағылшын тілін оқытудағы когнитивтік көрнекілік
(S. Gorlin «Nuclear English» оқулық негізінде)**

Аңдатпа. Бұл мақалада тілдік емес мамандықтарда оқитын студенттеріне ағылшын тілін оқытуда кейбір когнитивтік көрнекілік әдістерін қолданудың практикалық тәжірибесі қарастырылады. С. Горлиннің «Nuclear English» оқулығында берілген көрнекі материалдардың мысалын пайдалана отырып, тапсырмалардың барлық түрлері қарастырылып, олардың артықшылықтары зерттеледі. Оқулықтағы әрбір сабақта атом электр станциялары, атом станцияларының құрылысы, уран өндіру, ядролық реакторларды басқару, ядролық қалдықтарды өңдеу жұмыстары, өндіру кезіндегі қақтығыстарға соққы болу тақырыптары ұсынылған. Жоғарыда аталған оқу тақырыптары мәтіндердің мазмұнын түсіну және жұмыс тізбегінің барлық ағынын импровизациялау үшін когнитивтік көрнекілікті қолдануын талап етеді. Көрнекі ақпарат (иллюстрация, график, карикатура, сурет, инфографика, бейнеролик, флипчарт, слайд, презентациялар) зияткерлік мүмкіндіктерді, сыни ойлауды, белсенді қиялды, ақпаратты беруге шығармашылық көзқарасты пайдалануға ынталандырады. Зерттеу когнитивтік көрнекілікті қолданудың негізгі мақсаты жаңа материалды қайта құру емес, оны қарапайым әдіспен ұсыну болып саналады. Танымдық көрнекі элементтерді пайдалану лексикалық материалды нақты меңгеруге ықпалын тигізіп, оқылған тақырыптарды есте сақтау үшін көрнекі қабылдауды ынталандырады.

Түйін сөздер: ағылшын тілі, көрсетушілік, графика, ядролық физика.

M.Zh. Tussupbekova, N.S. Kassymbekova, G.Z. Tazhitova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**Cognitive visualization in teaching English
(on the example of the textbook *Nuclear English* by S. Gorlin)**

Abstract. This article presents the practical experience of applying some techniques of cognitive visuality in teaching English to students of non-linguistic specialties. The significant number of assignments and their advantages are investigated on the example of presented visual materials in S. Gorlin's textbook "Nuclear English". Each lesson in the textbook contains completely new material related to the nuclear power plant, nuclear structure of plants, uranium mining, management of nuclear reactors, nuclear waste recycling, and conflicts during mining. The above topics for study require the use of cognitive visuality to understand the content of the texts and improvise the whole course of the sequence of work. Visual information (illustrations, graphs, cartoons, pictures, infographics, videos, flip charts, slides, and presentations) encourages the use of intellectual capacity, critical thinking, active imagination, creative approach to information transfer. The study revealed that the main purpose of applying cognitive visuality is not to recreate new material but to construct material for learning simply. The application of cognitive visuality elements promotes clear learning of lexical material and stimulates visual perception to memorize the studied topics.

Keywords: English language, visualization, graph, nuclear physics

Сведения об авторах:

Тусупбекова М.Ж. – к.п.н., ассоциированный профессор кафедры иностранных языков, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Касымбекова Н.С. – к.п.н., старший преподаватель кафедры иностранных языков, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Тажитова Г.З. – PhD, старший преподаватель кафедры иностранных языков, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Tussupbekova M.Zh. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Foreign Languages Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kassymbekova N.S. – Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Teacher, Foreign Languages Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Tazhitova G.Z. – PhD, Senior Teacher, Foreign Languages Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Бас редактор: **Ж.Ә. Аймұхамбет**

Компьютерде беттеген: **Ж.Қ.Оспан**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.
- 2023. - 4 (145). - Астана: ЕҰУ. 206 б.
Шартты б.т. - 12,8 Тарадымы - 10 дана
Электронды нұсқа: <http://bulphil.enu.kz>

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Астана қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасында басылды